

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

**Маводи конференсияи
«Масъалаҳои мубрами таърихи
афкори забоншиносии тоҷикӣ»,
12 майи соли 2017.**

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ

(Маҷаллаи илмӣ)

№9

**Бо қарори Шӯрои илмию методии Донишгоҳи миллии
Тоҷикистон аз санаи 03.03.2017, № 6 ба нашр тавсия гардидааст.**

ДУШАНБЕ – 2017

ББК 83 – 3 тоҷик

З-84

ЗАБОН–РУКНИ ТОАТ (Язык–столп поклонения). - Маҷалаи илмӣ - назариявӣ. Китоби нуҳум. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 264 с.

Сармуҳаррир: СИРОҶИДДИНИ ЭМОМАЛИ

Ҷонишини сармуҳаррир: ГУЛНАЗАРОВА ЖИЛО

Котиби масъул: ҲОМИДОВ ДИЛМУРОД

Ҳайати таҳририя: Абдурраҳмонова Мастура
Кабилов Шаҳбозбек
Маҷидов Ҳомид
Мирбобоев Азиз
Ҳоҷаев Давлатбек
Шарифова Фарангис
Қурбонов Нодир

Дар рақами 9-уми маҷаллаи илмӣ «Забон-рукни тоат» мақолаҳои забоншиносон гирд оварда шудаанд, ки муҳтавои мақолаҳо фарогири масоили таърихи афкор ва таълимоти забоншиносии форсу тоҷик, баррасии масъалаҳои луғавӣ, луғатнигорӣ, сарфиву наҳви таърихи забони адабӣ ва забони адабии муосири тоҷикӣ буда, дар онҳо мулоҳизаву ақидаҳои муҳаққиқон бо далелҳои ҷолиб манзури хонандагон ва мутахассисон мегарданд. Бештари маводи овардашудаи маҷаллаи илмӣ бори нахуст интишор мешаванд.

Маводи маҷаллаи илмӣ барои алоқамандони таърихи забони адабии тоҷик, таърихи афкори забоншиносӣ, донишҷӯён, муҳаққиқони ҷавон, магиструн аспирантон ва унвонҷӯён пешбинӣ шудааст

Д. Хочаев (ДМТ)

МАНБАЪҲОИ ШАКЛГИРӢ ВА РУШДИ ТАЪРИХИ АФКОРИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК

Таърихи ташаккулу таҳаввули забони адабии ин ё он халқу миллат ҳар қадар пурбаракат ва адабиёти ӯ пурбор бошад, афкори забоншиносии он низ ба ҳамон андоза рангину пурчило хоҳад буд.

Мутаассифона, афкори забоншиносии халқамон, таърихи шаклгирӣ, сарчашмаю манбаъҳои он, арзишу нақши ин манбаъҳо дар шаклгирию рушди забоншиносии давраҳои баъдӣ то солҳои бозсозӣ, омӯхтаю тадқиқ нашудаанд. Ин сабаб ҳам дошт, зеро дар байни аҳли илм ва таълим бо илатҳои айнию зехнӣ то солҳои 80-уми асри XX ақидае мавҷуд буд, ки гӯё дар гузашта илми забоншиносии тоҷик вучуд надошт ва забони тоҷикӣ омӯхтаю тадқиқ ҳам намешуд. Ин даъво, аз як сӯй, то чое асос дорад, зеро илми забоншиносии тоҷик ба он мафҳуме, ки имрӯз фаҳмида мешавад, дар низоми улуми гузашта набуд, аз ҷониби дигар, равиши тозаи таҳқиқу фаҳмиши илми забоншиносии навин, ки баъди Инқилоби Октябр дар ибтидои асри XX ба вучуд омад, ба муҳаққиқони мо имкон намерод, ки ба равишҳои таърихӣ илми забоншиносии гузашта амиқ ошно бошанд.

Дар бораи манбаъҳои шаклгирӣ ва рушди афкори забоншиносии гузаштаи тоҷик ба истиснои баъзе ишораҳо дар омади гап касе чизи мушаххас нагуфтааст. Банда дар як мақолае, ки соли 1994 дар маҷаллаи «Садои Шарқ» бо номи

«Аз таърихи илми забоншиносии тоҷик» [№4, с. 123-125] ба таъб расонда будам, манбаъҳои афкори забоншиносии тоҷикро ба шаш банд тақсим карда будам, ки ин тариқанд;

1. Шарҳу эзоҳи истилоҳоту мавзӯҳои ҷудогонаи бахшҳои забоншиносӣ дар фарҳангу луғатномаҳо;
2. Рисола ва бахшҳои алоҳидаи рисолаҳое, ки бевосита доир ба илми забоншиносианд;
3. Баҳси забоншиносӣ дар асарҳои фалсафӣ, мантиқ ва шарҳи баъзе мавзӯҳои мушаххас дар онҳо;
4. Асарҳои энциклопедии донишмандони асрҳои миёна, ки ба ғуруҳбандии улум бахшида шудаанд;
5. Тавзеҳи мавзӯҳои забоншиносӣ дар асарҳои улуми сегонаи адабӣ (арӯз, санъатҳои бадеӣ, қофия);
6. Суханҳои манзуму мансури шоиру нависандагон ва донишмандон оид ба арзишу мақоми забону сухан, луғат, сарфу наҳв ва қавлу калом.

Шарҳу эзоҳи истилоҳоту таркибот ва мавзӯҳои ҷудогонаи бахшҳои забоншиносӣ дар фарҳангҳою луғатномаҳо дар таърихи илми мо анъанаи дерина дорад. Муҳаққиқони таърихи забонҳои эронӣ шаклгирии донишҳои забоншиносиро ба давраҳои тарҷумаю тафсири матнҳои «Авесто» ба паҳлавӣ нисбат медиҳанд. Шояд аз ин давра ҳам пештар бошад, зеро ҳалқе, ки «Авесто» барин як осори муҳимро меофарад, табиист ки анъанаю таҷриба ва дониши зарурии забонӣ дорад. Агар ақаллан ба ҳамин давраи тарҷумаю шарҳи матнҳои «Авесто» ҳам, қаноат кунем ва дар ҳамин давра таълифи ду фарҳанги хурд: «Oim-ewak» ва «Фарҳанги паҳлавӣ»-ро ба назар гирем, таърихи ташаккули афкори забоншиносии тоҷик ба давраи Сосониён рост меояд.

Қадимтарин луғате, ки то ба рӯзгори мо расидааст, «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ мебошад, аммо дар баъзе сарчашмаҳо ишорае меравад, ки то ибтидои асри X шоир Абӯҳафси Суғдӣ луғате навиштааст. Масалан, муаллифи луғати «Бурҳони қотеъ» (соли таълиф 1652) чунин гуфтааст: «То авоили қарни XI» китобе дар луғати форсӣ ба дасти фарҳангнависони Эрон ва Ҳиндустон будааст, ки пайдост китоби кӯчаке буда ва фарҳангнависон номи онро «Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ» ё «Фарҳанги Абӯҳафси Суғдӣ» гуфтаанд [Деҳхудо Алиакбар. Луғатнома (Муқаддима) – Техрон, 1337 ҳ. Ҷ.1. С. 16]

«Лексикографияи тоҷик,-менависад В.Капранов, таърихи қадима дорад. Он баробари дар Мовароуннаҳру Хуросони шарқӣ ташаккул ёфтани забони форсии дарӣ пайдо шуда, тадриҷан инкишоф ёфта ва домани худро вусъат дод » [С. 61].

Воқеан, сабаби таълифи луғатҳои тафсирии «Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ» (асри IX) ва «Тафсир-фӣ-луғат-ил-фурс»-и Қатрони Табрезӣ (асри XI) ҳамин зарурати воқеӣ будааст. Мутаассифона, ин ду луғат то рӯзгори мо боқӣ намондаанд ва қадимтарин луғати тафсирие, ки имрӯз мо дар даст дорем, «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ мебошад. Аз тартибу равиши тавзеҳи вожаҳо дар ин луғат бармеояд, ки пеш аз ин луғат анъанаи фарҳангшиносӣ вучуд доштааст ва мураббӣи ин луғат аз ин анъана огоҳӣ доштааст. «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ аз тартиби алифбои арабӣ ба тариқи а (ا), б (ب), п (پ), т (ت) ... мураббӣ гардида, ҳар ҳарфи охири калима бобро ташкил додаст.

Дар тӯли асрҳои зиёде аҳли илму адаб ба ин фарҳанг муроҷиат кардаанд ва «Луғати фурс» барои шаклгирӣ ва

рушди илми забоншиносии тоҷик, махсусан, бахши лексикография таъсири беҳамто гузоштааст.

Дигар аз қадимтарин луғатҳои тафсири «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ мебошад, ки солҳои 1349-1350 таълиф шудааст.

Луғати «Сихоҳ-ул-фурс» дар пайравии «Луғати фурс» таълиф шуда бошад ҳам, онро хеле такмил додаст ва тавзеҳоти муаллифи «Сихоҳ-ул-фурс» аз диди илми забоншиносӣ комилтару саҳеҳтар аст. Маълум мешавад, ки дар замони таълифи ин луғат ба сифати як бахши илми забоншиносӣ мавқеъ пайдо карда будааст. Дар иртибот ба ин масъала мусаннифи луғати «Сихоҳ-ул-фурс» гуфтааст: «Аввалин касе, ки ба тартиби луғати фурс машғул шуд ва онро ба китобат муфид гардонид, Ҳаким Қатрон буд, аммо ӯ беш аз 300 луғат зикр накард ва баъд аз ӯ ҳаками фозилу комил Абӯмансур Алӣ бинни Аҳмад ал-Асадӣ-ат-Табрезӣ ба тартиб ва таркиби он ишғол намуд ва онро мудавван гардонид. Ва бар он чи Ҳаким Қатрон ҷамъ оварда буд, луғати бисёр афзуд, чунон ки ҷамъи ӯ аз ҷамъи Қатрон ҳеҷ нисбат надошт» [Муҳаммад бинни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ. Сихоҳ-ул-фурс. Техрон, 1341х. – С. 14].

Луғати «Сихоҳ-ул-фурс» такмили «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ буда, аз 25 боб, 431 фасл ва 2300 луғат иборат аст. Ин луғат барои инкишофи минбаъдаи луғатнигорӣ ва шаклгирии афкори забоншиносии тоҷик таъсири мусбат расонид.

Луғати тафсирии дигаре, ки аз асрҳои миёна то рӯзгори мо расидааст, «Меъёри Ҷамолӣ» ном дошта, он ба қалами шоиру донишманди луғатшинос Шамсуддин Муҳаммад ибни Фаҳруддини Исфаҳонӣ машҳур ба Шамси Фаҳрӣ тааллуқ дорад.

Ин асар аз ҷаҳор қисм иборат буда, се қисми аввали он дар бораи илми арӯз, қофия ва бадеъ баҳс карда, қисми ҷаҳорум луғатномаи мухтасари тафсирии забони форсии тоҷикӣ аст. Ҳамин баҳши ҷаҳорум минбаъд бо номҳои «Фарҳанги Шамси Фаҳрӣ», «Луғати фурс», «Луғати фурси қадим» шуҳрати хоса пайдо менамояд.

Муаллиф дар ин фарҳанг 1600 вожаи камистеъмолу ғайри маъмули тоҷикиро шарҳ дода, аксар абёти худро чун намуна овардааст. Ин луғат низ дар инкишофи лексикография ва ташаккули афкори забоншиносии тоҷик нақши арзанда гузоштааст.

Дар ин луғат вожаҳо мувофиқи тартиби алифбо аз рӯйи ҳарфи охири калима оварда шудааст. Мураттиб феълҳоро дар ду шакл овардааст шахш, шахшидан – лағжидан; пайхуд, пайхудан – сӯхта доғдор шудани либос аз наздикии оташ. Баъзе калимаҳо бо ҷандин шакли шевагиашон омадаанд: карабш, карабша, карабса, карабшу, карабаса: Дар охири луғат феҳристи алифбои вожаҳоро аз рӯйи маҳалли истеъмолашон ба мисли вожаҳои гӯйиши исфаҳонӣ, ироқӣ, кирмонӣ, мовароуннаҳрӣ ва мансубияташон ба забонҳо: форсӣ (тоҷикӣ), паҳлавӣ, туркӣ ва арабӣ овардааст. Ҳамчунин муаллиф феҳристи номҳои хосро низ дар хотимаи луғат мураттаб сохтааст.

Аз сохтор, муҳтаво ва шарҳу тавзеҳи муаллиф маълум мешавад, ки ӯ аз асосҳои қавонини забоншиносӣ маълумоти васеъ доштааст. Ба сурати намуна шарҳи як вожаро аз ин ду луғати дигар меорем: яке луғати «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ (асри XIX) ва дигаре «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (асри XX) меорем.

Дар боби «бо»-и «Меъёри Ҷамолӣ» калимаи «тоб» чунин шарҳ дорад: тоб (تاب) ҷаҳор маънӣ дорад: аввал –фурӯғ

ва тобиши офтоб ва моҳ бошад; дуом – гармӣ ва ранҷ бошад; сеюм – печ, ки дар зулф ва расан афтад; чаҳорум – тоқат ва тавоноӣ бошад [С. 22].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» ҳамин вожаи тоб (تَاب) ин тавр шарҳ дода шудааст: тоб (تَاب)- ба маънии тоқат ва тавоноӣ ва ба маънии равнақ ва ба маънии печидағӣ ва ба маънии равшанӣ ва ба маънии гармӣ ва амр бар давидан ва амр бар равшан гардан (с).

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи тоб (تَاب) ба ин тариқ шарҳ дода шудааст: тоб (تَاب) – печ, печутоб (оид ба зулф, ресмон), чин, оҷинг; сарпечӣ, саркашӣ, халал, рӯшноӣ, ҳарорат; ғазаб, изтироб; шиддат, зурӣ [С.368].

Тавре ки аз муқоисаи як калима дар ин се фарҳанг аён гардид, шарҳи фарҳанги «Меъёри Ҷамолӣ» нисбат ба ду фарҳанги дигар мушаххасу комилтар аст. Баъдтар дар таълифи луғатҳои тафсирии як равиши тоза пайдо мешавад, яъне мураттибони фарҳангу луғатҳо дар муқаддимаи фарҳангҳо баъзе маълумотҳои дастурӣ (грамматикӣ)-ро меоранд. Ин равиш ҳарчанд собиқаи қадим дошт, яъне ҳанӯз дар «Фарҳанги oim-ewak» дида мешуд, аз луғати “Шарафномаи Аҳмади Манярӣ”-и Иброҳим Қавоми Форукӣ (соли таълиф 1466-1473) шурӯъ гардида, минбаъд идома меёбад.

Ин равиш, яъне шарҳи дастурӣ дар луғату фарҳангҳои алоҳида, ба дараҷаи очеркҳои грамматикӣ мерасанд. Масалан, муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу дар муқаддимаи ин фарҳанг бо исми “Ойин” дар 12 банд шарҳу тавзеҳот овардааст, ки муҳимтарин масоили илми забоншиносиро дарбар мегирад. Барои он ки ин матлаб равшан гардад, мо феҳристи ин ойинҳоро меорем, ки ба ин тартиб аст:

Ойини аввал – Дар теъдоди забони порсӣ ва зикри фазилати он бар дигар забонҳо ва баёни фазилати он.

Ойини дуюм – Дар баёни чигунагии забони порсӣ.

Ойини сеюм – Дар теъдоди ҳуруфи таҳаҷҷӣ, ки назди порсизабонон мутадовил аст ва баёни тафриқи миёни “дол” “зол”-и манқута ва таъини сифаи он ки чанд аст.

Ойини чаҳорум – Дар зикри тартиби ин китоб, ки бар чи сон ва чанд боб аст.

Ойини панҷум – Дар зикри тафриқа миёни ҳуруф ва аломати ҳар ҳарфе.

Ойини шашум – Дар баёни таҷвизи табдили ҳар як аз ҳуруфи бистучаҳоргона ба ҳарфи дигар дар баъзе аз луғот, дар баъзе аз мавоқеъ ба ҷиҳати суҳулат ва осонии муншиён ва шуаро.

Ойини ҳафтум – Дар баёни замоир.

Ойини ҳаштум – Дар зикри ҳуруфи калимоте, ки ба ҷиҳати ҳусн ва зинати калом биоваранд ва онро дар маънӣ мадхале набошад.

Ойини нухум – Дар баёни ҳуруф ва калимот, ки ба авохири асмо ва афъол ба ҷиҳати ҳусули маъонии гуногун дароваранд ва бидуни таркиб ифодаи маънӣ накунад.

Ойини даҳум – Дар баёни ҳуруфи муфрада, ки дар авоил ва авохири калимот биоваранд ба ҷиҳати дарёфтани маънии мухталифа.

Ойини ёздаҳум – Дар имло.

Ойини дувоздаҳум – Дар баёни ақди аномил (гиреҳи ангуштон Д. Х.).

Аз ойини панҷум як қайди муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ”-ро меҳоҳем биорем, ки чунин аст: “Ва “вов”-е, ки дар “худ” ва “суд” ва “ё”-е, ки дар “нил” ва “занҷабил” ва амсоли он бошад, “вов” ва “ё”-и маъруф навиштам ва “вов”-е,

ки дар “рӯз” ва “сӯз” ва “юӯз” ва “ё”-е, ки дар сир ва “дер” ва “парер” ба монанди он буд, “вов” ва “ё”-и маҷхул марқум намудам ва “вов”-е, ки мактуб мешаваду ба талаффуз дарнамеояд, монанди خواهе ва خوارزم ва خواب “و”-и маъдула навиштам”

Барои боз ҳам равшантар гардидани арзиши забоншиносии ин шарҳу тавзеҳоти “ойинҳо”-и “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” як тавзеҳи дигарро аз ойини нухум меорем, ки чунин аст: Калимоте, ки ифодаи маънии Худованд менамоянд – манд: чунон ки: хирадманд ва донишманд; -гор: монанди созгор ва омӯзгорва хидматгор ва ситамгор; -вар: тоҷвар, хунарвар; -ур: ганҷур, ранҷур, муздур, дастур.

Калимоте, ки фоидаи маънии бисёрӣ ва анбӯҳӣ диҳад: **-лоҳ:** санглоҳ, девлоҳ, рудлоҳ... **-сор:** намаксор, шохсор, кӯҳсор; **-зор:** гулзор, лолазор, сабзазор; **-бор:** дарёбор, Ҳиндбор, рудбор; **-истон:** гулистон, бӯстон, сангистон.

Ҳамин равиши шарҳи дастуриро айнан дар “Бурҳони қотеъ”-и Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон, ки ҳамасри муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” мебошад, дида метавонем. Фарқ дар ин аст, ки муаллифи “Бурҳони қотеъ” ба ҷойи истилоҳи “ойин” истилоҳи “фойда”-ро истифода кардааст.

Дар шарҳи аксар масоили дастурӣ андешаҳои муаллифи “Бурҳони қотеъ” бо андешаҳои муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” комилан як аст. “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” тақрибан 50 сол пеш аз “Бурҳони қотеъ” таълиф шудааст. Пас табиист, ки муаллифи “Бурҳони қотеъ” дар шарҳи масаъалаҳои дастури забони порсии дарӣ аз андешаҳои муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” истифода кардааст.

Минбаъд ин равиши муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” ба анъана даромада, мураттибони як даста фарҳангҳои дигар ба мисли Абурашиди Татавӣ дар “Фарҳанги Рашидӣ”

(1653/54), Ғизоуддин Бодшоҳи Ғозӣ дар “Ҳафт қулзум” (1815), Ризоқулихони Ҳидоят дар “Анҷуманорои Носирӣ” (1870) низ дар қисмати муқаддимаи фарҳангашон оид ба масоили асосҳои дастури забони порсии дарӣ маълумот додаанд.

1. Рисола ё бахшҳои алоҳидаи рисолаҳое, ки ба илми забоншиносӣ бахшида шудаанд, манбаи дигари шаклгирӣ ва рушди афкори забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбанд. Масалан, донишманди ҳамадон (энциклопедист) Абӯалӣ Сино (асри X) оид ба илми ҳуруф (савтиёт) рисолаи алоҳидае бо исми “Махориҷ-ул-ҳуруф ё асбоби ҳудус-ул-ҳуруф” таълиф намудааст. Ин рисола аз нигоҳи илми забоншиносӣ нодиртарин асар буда, онро дар зинаи аввали ташаккули забоншиносии форсу тоҷик донишманди мумтоз Абӯалӣ Сино навиштааст. Ӯ ҳолатҳои ҳосилшавии овоз, нерӯҳои овоз ҳосилкунандаро шарҳ дода, аз ҷумла чунин мегӯяд: “Гумони ман ба он аст, ки сабаби қариби овоз мавҷ задани ногаҳонии ҳавост ба тундию нерӯ, ба ҳар сабаб ки бошад” (Осори мунтахаб. Ҷ.2, 6. 228).

Оид ба ҳарфҳои муфраду мураккаб ин тавр изҳори назар кардааст: “Баъзе аз ҳарфҳо, дар ҳақиқат муфраданд ва падидаи омадани онҳо аз ҳабси тамоми овоз ё ҳавас мӯҷиби овоз ва раҳо кардани ногаҳонии он аст. Ва баъзе дигар мураккабанд ва аз ҳабсҳои ҳосил мешаванд, ки том нестанд, балки ҳаво паёпай раҳо карда мешавад. Ва ҳарфҳои муфрад иборатанд аз бо (б), то (т), чим (ч), зод (з), дол (д),; аз ҷиҳате то (т)-и итқӣ, коф (к), лом (л), мим (м) ва нун (н) низ аз ҷиҳате. Пас, ҳарфҳои дигар ҳама мураккаб аст ва аз ҳабсҳои ғайри том ҳосил мешаванд” [Осори мунтахаб. Ҷ. 2, С. 229].

Дар бахши ҷаҳоруми рисола Абӯалӣ Сино дар бораи ҳолатҳои ҳосилшавии овозҳо андеша рондааст. Масалан, дар

падид омадани овози “ҳо” (х)-и ҳуттӣ чунин мегӯяд: “Паид омадани ҳарфи “ҳо” (х)-и ҳуттӣ монанди “байн” аст ба ҷуз он ки кушодагии ғузруфи беом тангтар аст ва ҳаво аз гулӯ рост намегузарад, балки ба берун майл мекунад, то рутубатро бифшорад ва пеш биронад ва аз кашонда шудани аъзои рутубат ба пеш сурати “ҳо” паид меояд” [Абӯалӣ Сино. Рисолаи “Махориҷ-ул-хуруф”: Осори мунтахаб. Ҷ. 2. – Душанбе, 1983. – С. 232].

Муҳаққиқи баҳши фонетикаи таҷрибавӣ шодравон Т. Хаскашев дар тавлиди овози “х” (хо) чунин гуфтааст: “... қисми мобайни ин найча, ки онро ҳалқум меноманд, ба холигии даҳон ҳамроҳ мешавад. Дар қисмати ақби ин найча мушакҳое дида мешаванд, ки бо кашида шудани худ метавонанд ҳалқро ба пеш ҳаракат диҳанд ва овозҳоро, масалан дар забони тоҷикӣ “ъ” ва “ҳ”-ро ба вучуд оранд. Ҷараёни ҳаво аз ҳалқум гузашта ба даҳон ва ё ба ковокии бинӣ меояд” [Хаскашев Т. Ибни Сино ва фонетикаи тавлидӣ // Мушкилоти Ибни Сино. – Душанбе, 1980. – С. 29].

Тавре ки аз иқтибосҳои фавқ маълум гардид, назари шодравон, профессор Т. Хаскашев ба назарияи Абӯалӣ Сино дар ҳосилшавии овозҳои “ҳо” ва “байн” мувофиқ аст.

Ниҳоят, зарур медонем, ки боз як тавзеҳи донишманди мумтоз Абӯалӣ Синоро дар шинохти фонемаҳои садонок аз рисолаи “Махориҷ-ул-хуруф” биорем, ки чунин аст: “Амри мусаввитҳо (садонокҳо Д.Х.) бар ман душвор аст, аммо мепиндорам, ки “алифҳои кубро ва суғро” аз ин ки ҳаво ба равонӣ ва бемузоҳамат раҳо шавад, паид меоянд ва адои ду “вов” бо андак музоҳамат ва танг кардани лабҳо ва тақияи сусте бар думболи лаби болост. Ва дар ду ё андаке бар лаби поин тақя мешавад. Ҳар мусаввити кӯтоҳе дар кӯчактарин замони вақт мешавад ва ҳар баландӣ дар ду чандони он”.

Аммо “алиф”-и мусаввит ва хоҳари ў “забар”, ба гумони ман, махраҷи ин ду раҳо кардани ҳавост ба равонӣ ва бемузоҳамат. “Вов”-и мусаввит ва хоҳараш “пеш”, ба гумони ман аз раҳо кардани ҳаво бо каме танг кардани махраҷ ва андак майле ба боло падид меояд. “Ё”-и мусаввит ва хоҳараш “зер” аз раҳо кардани ҳаво бо андак тангии махраҷ ва каме майл ба поин ҳодис мешавад. Амри ин се ҳарф бар ман душвор аст, аммо ин қадар ба яқин медонам, ки “алифи мамдуди мусаввит” дар замоне бештар ё ду баробари замони “забар” воқеъ мешавад ва “забар” дар кӯчактарин замоне, ки дар он интиқол аз ҳарфе ба ҳарфи дигар мумкин бошад. Ва низ чунин аст нисбати “вов”-и мусаввит ба “пеш” ва “ё”-и мусаввит ба “зер”[ҳамон ҷо, С. 237].

Рисолаи “Махориҷ-ул-хуруф ё асбоби ҳудус-ул-хуруф” ягона рисолаи мушаххас дар боби яке аз бахшҳои забоншиносии форсии тоҷикӣ аст. Минбаъд дар таълифоти донишмандони асримиёнаи форсу тоҷик дар ташреҳи овозҳои нутқ ба ин рисолаи Абӯалӣ Сино ишора кардаанд, бинобар ин рисолаи “Махориҷ-ул-хуруф” дар рушди афкори забоншиносии тоҷик нақши муҳим гузоштааст.

2.Афкори забоншиносии тоҷик дар осори фалсафӣ ба сурати густурда инъикос ёфтааст, яъне дар баробари фарҳангҳо дигар манбаи муҳимми шаклгирию рушди афкори забоншиносии тоҷик асарҳои фалсафӣ маҳсуб меёбанд. То истилои арабҳо равиши шаклгирии донишҳои забоншиносии тоҷик (форсӣ) дар иртибот бо қонунҳои мантиқу фалсафа сурат мегирифт. Ба назари мо, ҳанӯз то давраи ислом донишмандони файласуфи мо аз манбаҳои юнонию ҳиндӣ огоҳ буданд ва қонунҳои сарфу нахвро дар иртибот бо қонунҳои мантиқу фалсафа шарҳ доданд. Дар замони хилофати араб баробари ташаккули низоми грамматикаи

забони арабӣ, афкори забоншиносии форсии тоҷикӣ аз маҷрои феълиаш ҷудо шуда, зеро таъсири низоми грамматикӣ забони арабӣ монд. Пас аз он ки забоншиносии тоҷик баробари пайдо шудани давлатдорӣ маҳаллӣ аз панҷаи тасарруфи забоншиносии араб андаке раҳо ёфт, донишмандоне мисли Абӯалӣ Сино қўшиш намуданд, ки аз нав забоншиносии тоҷикро ба усули анъанавӣ равона созанд. Масалан, Абӯалӣ Сино дар рисолаи “Мантиқ”-и “Донишнома” ғаслро ҷудо кардааст, ки “Падид кардани маънии ном, куниш ва ҳарф” ном дорад.

Дар ғасли мазкур Абӯалӣ Сино чун забоншиносони ҷунонию араб тамоми калимаҳои муфрадро ба се ҳисса ҷудо карда мегӯяд: “Ҳар лафзи муфрад ё ном бувад, ё куниш ё ҳарф”. Ва ба тоӣ номро “исм” хонанд ва мар кунишро наҳвиён “феъл” хонанд ва мантиқӣён “калима” хонанд. Ва исму калима – ҳардуро маънӣ тамом бувад, ҷунон ки агар касе пурсад, ки “Киро дидӣ?” Гӯӣ: “Бирафт”, ҷавоб тамом бувад. Ва агар касе пурсад, ки “Зайд чӣ кард?” Гӯӣ: “Бирафт”, ҷавоб тамом бувад. Ва аммо ҳарфро маънии тамом набувад, ҷунон ки агар гӯянд: “Зайд кучост?” Гӯӣ: “Ба” ё гӯӣ: “Бар”, ё гӯӣ: “Андар ҳеҷ ҷавоб набувад, то нагӯӣ”: “Ба хона” ё “Андар масҷид” ё “Бар бом” [Абӯалӣ Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 1. – Душанбе, 1980. – С. 34].

Пас аз ин маълумоти мушаххас Абӯалӣ Сино фикрашро идома дода, тафовути исм (ном)- у феъл (куниш)-ро нишон доданӣ шуда ин тавр мегӯяд: “Лекин фарқ миёни исму калима он аст, ки исм далел бувад бар маънӣ ва далел набувад бар кайии он маънӣ, ҷунон ки гӯӣ”: “мардум” ё “дӯстӣ”. Ва аммо калима далел бувад бар маънӣ ва кайии он маънӣ, ҷунон ки гӯӣ: “мардум” ё “дӯстӣ”. Ва аммо калима далел бувад бар

маънӣ ва кайии он маънӣ, чунон ки гӯйӣ: “бизад”, ки далел бувад бар “задан” ва бар он ки андар замони гузашта бувад” [ҳамон ҷо, С. 34].

Дар таълимоти Абӯалӣ Сино назариёти ӯ оид ба баҳши наҳв низ зимни баёни масъалаҳои илми мантиқ сурат гирифтааст. Нахуст ӯ воҳидҳои наҳв: ибора ва ҷумларо зимни истилоҳи “Лафзи мураккаб” шарҳ медиҳад, бинобар андешаи Абӯалӣ Сино, ҳар ифодае, ки аз ду ва ё зиёда калимаҳо ташкил меёбад ва онҳо маънои мустақили луғавӣ доранд, лафзи мураккаб аст, чунон чи: “мардуми доно”, “Мардуми доно аст” [ҳамон ҷо, С. 30].

Тавре ки мебинем аз ин ду мисоле, ки Абӯалӣ Сино овардааст, яке ибора ва дигаре ҷумла мебошад. Пас, ӯ зимни лафзи мураккаб ибораю ҷумлаи содаро дар назар доштааст.

Дар боби ҷумлаи мураккаб низ Абӯалӣ Сино андешаҳои ҷолиб баён кардааст. Вай барои қазияи шартии муттасил мисоли зеринро овардааст: “Агар офтоб барояд, рӯз бувад”

Аз рӯйи шарҳи мантикии Абӯалӣ Сино ҳиссаи “Агар офтоб барояд”, муқаддам буда, “рӯз бувад” толи аст. Дар наҳви муосир ҳиссаи “Агар офтоб барояд” ҷумлаи пайрави шартӣбуда, ҳиссаи “рӯз бувад” сарҷумла мебошад.

Ҷолиби тавачҷӯҳ аст, ки Абӯалӣ Сино ба ин ҷиҳат низ эътибор додааст, бинобар андешаи ӯ, дар ҷумлаи “Агар офтоб барояд, рӯз бувад” ду қазия, яъне ду ҷумла аст: Яке “офтоб барояд”, дигаре “Рӯз бувад”, лекин мегӯяд ӯ, – лафзи шарт муқаддамро аз қазиятӣ бибарад, зеро ки чун гӯйӣ: “Агар офтоб барояд”, бо андар омадани лафзи “агар”-ин сухан аз қазияти озод бишуд.

Баҳсу андешаҳои забоншиносиро мо дар осори фалсафии донишманди дигари асримиёнагии тоҷик Носири

Хусрав (асри XI) дида метавонем. Аз баррасиҳои матолиби забоншиносӣ дар осори фалсафии ӯ маълум мешавад, ки мавсуф аз асосҳои назарӣ ва амалии илми забоншиносӣ огоҳии комил доштааст. Ӯ мегӯяд:

Мушк бошад лафзу маънӣ бӯи ӯ,
Мушки бебӯ, эй писар, хокистар аст.

Носири Хусрав дар ду асараш – “Ҷомеъ-ул ҳикматайн” ва «Зод-ул-мусофирин» ба масъалаҳои муҳими бахшҳои забоншиносӣ: фонетика, луғат, сарф, наҳв дахл карда қайду тавзеҳоти муфиде кардааст. Яке аз масъалаҳое, ки диққати ин донишманди тавоноро ҷалб намудааст, нутқ, қавл ва калом аст. Чунончи: «Нутқ нафси нотиқаро сифате ҷавҳарӣ аст... ва қавл аз нутқ асар аст ва бар ӯ далел аст... Пас нутқ на тоҷикӣ ва на порсӣ ва на ҳиндӣ ва на ҳеҷ луғате, бал қуввате аст аз қувватҳои нафси инсонӣ, ки мардум бад-он қувват маъниро, ки андар замири ӯ бошад, бо овозу ҳуруф ва қавл ба дигарӣ битавонад расонидан. Пас, мар он қувватро, ки ин феъл аз ӯ ояд, нутқ гуфтанд ҳукамои дин ва фалсафа» [Носири Хусрав. Куллийёт. Ҷ. 1. Душанбе, 1991. – С. 137].

Пас аз ин дар шинохтани қавл чунин гуфтааст: «Ва аммо қавл сухане бошад кӯтоҳ ва маънодор, бал мар қавлро бар чанд рӯй иборат кунанд: яке он ки мар лафзеро, ки касе бигӯяд, қавли ӯ гӯянд, чунон ки ба мисли Ҳоҷиб гӯяд: «Вазирро бихонед, ки ин қавли амир аст... Ва ба дигар рӯй мар қавлро бар эътимод низ ҳама кунанд, чунон ки гуянд: «Қавли Абӯҳанифа он аст, ки ҳар ки рағ бикушояд, масҳаш бикашанд ва қавли Шофey бар хилофи ин аст. Ва се дигар мар майлу рағбати касеро бар чизе қавли ӯ гуянд низ [Ҳамон ҷо, С. 136].

«Калом бошад, аз назари Носири Хусрав, маҷмуи қавлҳо бошад, ки маънӣ ҷуз бад-он қавлҳо ва ба тартиби он гузаронида нашавад» [ҳамон ҷо, С. 136].

Дар ҷойи дигар Носири Хусрав мушаххасан анвои ҷумлаи содаро дар така бо файласуфи Юнони қадим Арасту ҷунин шаҳр додааст: «Қавл бо бисёрии он ба ҷаҳор қисмат аст: Яке амр, ҷунон ки касе мар касеро гӯяд: «Ҷунон кун» ва «Ҷунон гӯй» ва ҷуз он. Ва дигар истихбор аст ба ғайри «Яъне» хабар пурсидан, ҷунон ки касеро гӯем: «Чӣ гуна будӣ?» ва «Кучо рафтӣ?» ва ҷуз он. Ва се дигар суол, яъне хостани чизе, ҷунон ки касеро гуйӣ: «Маро таом деҳ» ё «Шароб деҳ» ва ҷуз он. Ва ҷаҳорум хабар аст, ҷунон ки гуем: «Ҷунон буд» ва «Ҷунин аст» ва ҷуз он [Ҳамон ҷо, С. 66].

Дар таснифоти Носири Хусрав ҳарчанд ки ҷумлаи содаи саволӣ «Кучо рафтӣ?» ва амрии «Маро таом деҳ» саҳеҳ ҷудо карда нашудааст, вале қолабҳои аслии ҷумлаҳои содаи забони дари тоҷикиро нишон додааст.

Тавре ки мебинем, шарҳу тавзеҳоти масоили марбути наҳв дар заминаи баҳсҳои илми мантиқ сураат гирифтааст. Ба ин ҳуди Носири Хусрав низ дар хотимаи «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ишора кардааст: «Ин қасида он чи ба мо расид,...андар ӯ наваду як суол аст. Чи фалсафӣ, чи мантиқию чи табиӣ ва чи наҳвию чи динӣ ва чи таъвилӣ» [ҳамон ҷо, С. 214].

Дигар асари фалсафие, ки дар шаклгирӣ ва рушди афкори забоншиносии тоҷик нақши муҳим доштааст, «Асос-ул-иқтибос»-и Насируддини Тӯсӣ (1201-1272) мебошад. «Асос-ул-иқтибос» дар боби илми мантиқ баҳс мекунад ва яке аз мақолаҳои он, ки «Дар нисбати алфоз бо маонӣ» ном дорад, аз нигоҳи илми забоншиносӣ хеле ҷолиби тавачҷуҳ аст. Шаҳру

тавзеҳоти муаллиф бештар ба баҳши лексикология мансубанд. Масалан, дар мавриди ҳодисаҳои лексии сермаъноӣ, муродифот, ҳамшаклии вожаҳо чунин мегӯяд: «Гоҳ бошад, ки як лафз ба як маънӣ беш далолат накунад ва ҳамчунин гоҳ бувад, ки алфози бисёр ба як маънӣ ё зиёда аз як маънии мутақориб ё ғайримутақориб далолат кунад. Ва чун ин вучухро ҳаср кунад, аз ҷаҳор вачҳ ҳолӣ набувад: ё эътибори лафзи бисёр кунад ба нисбат бо як маънӣ ё маънии бисёр» [Насируддини Тусӣ. Асос-ул-иктибос. -Техрон, 1323 ҳ. С 8.].

Қайдҳои Насируддини Тусӣ оид ба хусусиятҳои сарфии калимаҳо низ ҷолиби диққатанд. Дар гурӯҳбанди ҳиссаҳои нутқ Насируддини Тусӣ мегӯяд: «Калимаи сода ном (исм) ё феъл ё ҳарф мешавад» [ҳамон ҷо, С. 16].

Калима дар фаҳмиши Насируддини Тусӣ сода ё таркибӣ мешавад. Калимаи сода гуфта ӯ калимаҳои меодонад, ки яке аз ҷузъҳои мафҳуми ифода карда, ҳиссаи дигар маънии мустақил надорад, чунончи, калимаи «одам», аммо ифодаҳои навъи «ин одам» ба ақидаи Насируддини Тусӣ, калимаи таркибӣ аст. Воқеан, ин ифода аз ду калимаи мустақилмаъно таркиб ёфтааст.

Насируддини Тусӣ боз таъкид мекунад, ки вожаҳои ҳастанд, ки дар як маврид калимаи содаанд, дар мавриди дигар таркибӣ мебошанд. Барои мисол вожаи «Абдулло»-ро меорад, ки ҳамчун исми хоси шахс сода буда, аммо ба маънии абд (ғулом) ва Аллоҳ чун калимаи таркибӣ аст.

Ин гуна қайдҳои тавзеҳот дар «Асос-ул-иктибос» зиёд буда, онҳо барои шаклгирии низоми дастури забони форсии тоҷикӣ ва таълимоти луғавии он нақши муҳим бозидаанд.

4.Манбаи дигаре, ки дар он ҳолати афкори забоншиносии мо инъикос ва нигоҳдории шудааст, осори ба

гурӯҳбандии улум бахшидаи донишмандони асримиёна мебошад. Бояд гуфт, ки шарҳу тавзеҳоте, ки дар ин рисолаҳо дар бораи бахшҳои гуногуни илми забоншиносӣ овада шудаанд, бешубҳа, дар зинаи аввали ташаккул ва инкишофи минбаъдаи афкори забоншиносии тоҷик таъсири пуррфайзи назарӣ доштанд. Яке аз аввалин таълифот дар ин боб асари Абӯнасли Форобӣ (873-950) «Эҳсо(ъ)-ул-улум» мебошад.

Абӯнасли Форобӣ тамоми илмҳоро, пеш аз ҳама, ба панҷ дастаи калон гурӯҳбандӣ кардааст, ки ба ин тариқа аст: 1. Илми забон; 2. Илми мантиқ; 3. Илми риёзӣ; 4. Илми табиӣ; 5. Илми фикр.

Чунон ки мебинем, Абӯнасли Форобӣ илми забонро дар ҷойи аввал гузаштааст. Ӯ илми забонро аз 7 бахш иборат доништа, ба ин тариқа ҷудо кардааст:

1. Илм дар бораи калимаҳои сода;
2. Илм дар бораи ибораю ҷумла;
3. Илм дар бораи қонунҳои калимаи сода;
4. Илм дар бораи қонунҳои ибораю ҷумла;
5. Илм дар бораи қоидаҳои имло;
6. Илм дар бораи қонунҳои талаффузи саҳеҳи калимаҳо;
7. Илм дар бораи қонунҳои шеър [Абӯнасли Форобӣ. Эҳсо(ъ)-ул-улум. -Техрон, 1381, С. 21-29].

Абӯнасли Форобӣ илми забонро чунин таъриф додаст: «Илми забон ба таври кулӣ ду қисм аст: Яке фаро гирифтани алфозе аст, ки дар назди миллате дорои маънӣ аст ва шинохтани ҳудуди далолати он алфоз. Дигаре шинохтани қавонини ин алфоз.» [Ҳамон ҷо, С. 21].

Пас аз ин моҳияту арзиши ин қисмро мухтасар шарҳ медиҳад, чунончи: «Қавонин дар ҳар саноат иборат аст аз қазое кулӣ, яъне қазое ҷомеъ, ки дар таҳти ҳар як аз ин

казоёи кулӣ бисёре аз умуре, ки ин саноат ба танҳое онҳоро фаро мегирад, мундариҷ аст ва аз ҳамин роҳ дар тамоми он умуре, ки мавзӯи ин саноатанд, ё дар бештари онҳо баҳс мешавад» [Ҳамон ҷо, С. 21].

Осори дигаре, ки ба гурӯҳбандии илмҳо бахшида шудааст, «Ал-фехрист»-и Исҳоқ ибни Надим мебошад. «Ал-фехрист» дорои даҳ боб буда, ҳар кадом фарогири як мақола аст. Ҳарчанд ки ин асар бо забони арабӣ буда, асосан аз мавқеи низоми дастабандии забони арабӣ мураббаъ шудааст, аммо муҳим ин аст, ки боби дууми ин асар «Дар уламои наҳв ва луғат» ном дошта, муътабартарин намоёндагони илми наҳв луғати мактабҳои забоншиносии араб номбар карда мешаванд ва ин мактабҳо дар таълимоти луғавию дастурии забони форсии тоҷикӣ таъсири калон доштанд.

Дигар асаре, ки ба гурӯҳбандии улум бахшида шудааст, «Қомеъ-ул-улум»-и Имом Фаҳриддини Розӣ мебошад. Муаллиф тавзеҳи улумро аз илми калом оғоз намуда, онро ба илми адаби мулук ва илми шатранҷ ба итмом расонидааст.

Аз илми забоншиносӣ муаллиф дар бораи бахши наҳв, тасриф ва савтиёт (фонетика) маълумот овардааст.

Дигар осори ба гурӯҳбандии улум бахшидашуда «Мафотеҳ-ул-улум» ном асари Котиби Ҳоразмӣ мебошад. Дар ин асар оид ба бахшҳои наҳв луғат маълумот дода шудааст.

Муҳимтарин осоре, ки ба гурӯҳбандии улум бахшида шудааст, «Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-уюн»-и Маҳмуди Омулӣ аст. Муаллифи ин асар улуми адабиро ба чунин бахшҳо таълиф кардааст: 1. Илми хат; 2. Илми луғат; 3. Илми иштиқок; 4. Илми тасриф; 5. Илми наҳв; 6. Илми маонӣ; 7. Илми баён; 8. Илми бадеъ; 9. Илми арӯз; 10. Илми қофия; 11. Илми тақризи шеър; 12. Илми амсол; 13. Илми давовин

(коргузории идораи давлатӣ); 14. Илми иншо; 15. Илми истифо (фатвою ҳуҷҷатҳои қонунгузорӣ) (Маҳмуди Омулӣ. Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-уюн. – Техрон, 1337 ҳ. с. 66).

Тавре ки мебинем, аксари илмҳои чун улуми адабӣ нишондодаи Маҳмуди Омулӣ марбут ба илми забоншиносианд. Масалан, илми луғат, мегӯяд ӯ, аз аз шинохтани маънои калимаҳо ва кайфияти авзои онҳо баҳс мекунад.

Ниҳоят асари дигаре, ки ба тақсиму гурӯҳбандии улум бахшида шудааст, «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалихони Муҷмалӣ (асри XIX) мебошад.

Муаллифи «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» дар бораи алифбо, ҳарфҳои алифбо, категорияҳои лексикии калимаҳо, калимасозию сарфу наҳв маълумот додааст, ки аҳамияти муҳими назарию амалӣ дошта, вазъи афкори забоншиносии ин давраро то андозае бозгӯ менамояд. Махсусан, шарҳи додаи ин муаллиф дар бораи ҷумла, аъзоҳои ҷумла ва ҷумлаи муътариза хеле муҳиму ҷолиб аст.

Тавзеҳи масъалаҳои илми забоншиносӣ дар осори улуми сегонаи адабӣ (арӯз, бадеъ ва қофия) низ барои рушди ин илм аз манбаъҳои муҳим маҳсуб меёбад. Махсусан, пас аз асри XII ин раванд қувват гирифта, дар асри XIII дар ин бобат хизмати Шамси Қайси Розӣ хеле калон аст. Ва марҳилаи дуҷуми инкишофи забоншиносии тоҷик ба асри XIII рост омада, он ба номи донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ алоқаманд аст. Ин донишманди мумтоз дар улуми сегонаи адабӣ бо номи «Ал-муъҷам-фӣ маойири ашъор-ул-Аҷам» асаре таълиф карда, дар он аз як тараф, зарурати таълифи росолаеро аз асосҳои дастури забони адабӣ таъкид

карда бошад, аз сӯйи дигар, бисёр масъалаҳои сарфу наҳви забони дариро шарҳу тавзеҳ додааст.

Албатта, ҳадафи Шамси Қайси Розӣ аз таълифи «Ал-муъҷам» таҳқиқи ҳамаҷонибаи асосҳои дастури забони адабӣ набудааст, зеро китоби таълифкардаи ӯ ба илми сегонаи адабӣ бахшида шудааст, вале муаллиф зарур шуморидааст, ки зимни тавзеҳи ҳиҷоҳои қофиясоз вазифаю маъноҳои дастурии бисёр воҳидҳои забонро нишон дода, ҳамзамон дар қорбасти калимаҳои алоҳида аз рӯйи меъёри забони адабии тоҷикӣ шарҳе диҳад. Ин матлабро худи Шамси қайси Розӣ низ таъкид кардааст.

Нахуст андешаҳои Шамси Қайси Розӣ дар боби луғат (лексикология) хеле муҳиму ҷолиб аст. Ӯ таъкид мекунад, ки: ...шеъри татбуъ он аст, ки таҷнисот ва санъатҳои он тақаллуфӣ набошад ва бино бар машҳурот ва луғати дариин саҳеҳ бошад. Аз ғароиби луғати фурс ва мусталаҳоти ҳар вилоят пок бошад. Калимоти арабӣ, ки дар муҳовароти порсигӯён наёянд, дар он мустаъмал набошад. Аз ҳуруфи завоид ва ҳашвҳои қабех, ки ба ҷиҳати анбориши байт истеъмол мекунанд ва аз тағироти алфоз, ки ба қадри зарурат дар ашъори худ ҷоиз доштаанд, ҳолӣ бошад, то ба шунидан осон ва ба гуфтан душвор набувад»[Ал-муъҷам, 14-15].

Тавре ки аз иқтибоси фавқ бармеояд, Шамси Қайси Розӣ аз илми луғат, нозукиҳои он огоҳии комил дошта, барои тақмили таркиби луғавӣ тозагии он андешаҳои судманд баён кардааст ва дар рушди илми луғатшиносии забони форсии дарӣ хизмати арзанда кардааст.

Дигар аз хизматҳои барҷастаи Шамси Қайси Розӣ дар илми забоншиносии тоҷик ин аст, ки ӯ як қатор қолабҳои калимасозӣ ва қойидаҳои сарфи забони дариро мухтасар

тавзеҳ додааст ва бо ин амали хеш ба таҳқиқи калимасозию сарфшиносии тоҷик дар асри XIII асос гузоштааст.

Барои равшан гардидани ин матлаб чанд қайди Шамси Қайси Розиро оид ба калимасозӣ меорем: **Ҳарфи «хо»**. Аз ин ҳарф, - мегӯяд Шамси Қайси Розӣ, илло ҳарфи мазеъ [исми маконсоз Д.Х.] наёфтам, чунон ки «санглох» ба маънии сангистон ва «девлох», яъне ҷойи девон ва он хонаҳои харобу ҷойҳои назеҳ (тозаю босафо)-и бисёробу гиёхро гӯянд, ки дар шаоби (дараҳо, тангноҳо)-и кӯҳҳо ва мавзеи ғайри маҳул бошад. **Ҳарфи «дол»** ва он «мим»-у «нун»-у «дол»-е аст, ки дар охири сифот ба маънии таът бошад, чунон ки «донишманд», «ҳочатманд», «дардманд»...**Ҳарфи «алиф»**. Шамси Қайси Розӣ ҳашт вазифаи «алиф»-ро нишон додааст:

1. «Алиф»-и фӯилият: доно, бино, шунаво, гӯё. 2. «Алиф»-и нидо: Худовандо, шоҳо, чоно. 3. «Алиф»-и таъзим ва таачҷуб: поко, Офаридгоро, басо мол фалон дорад. 4. «Алиф»-и нисбат: фароҳо, паҳно, бориҳо. 5. «Алиф»-и таҳсис: ўро, шуморо, аспро, ҷомаро. 6. «Алиф»-и шаклу намуд: подшоҳосо, мардумосо. 7. «Алиф»-и ҷамъ: зарфҳо, гавҳарҳо. 8. «Алиф»-и ишбоъ: ҷамоло, камоло, раҳшоно, тобоно [Ал-муъҷам, С. 174].

Дар тавзеҳи калимасозии ҳарфи «бе» Шамси Қайси Розӣ хусусияти калимасозии вожаи «об»-ро меорад.

Бисёр ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки ҳанӯз дар асри XIII хусусияти пасвандгуна (суффиксидӣ) пайдо намудани калимаи «об»-ро Шамси Қайси Розӣ таъкид кардааст. Ў чунин овардааст: «Ва аз ҷинси «бе» ҳеҷ ҳарфи зойид, ки ба авоҳири калимот дарояд, нест, илло калимаи «об», ки дар бисёр мавозеъ (ҷойҳо) мутақаррар (такрор) мешавад: гулоб, дулоб, кӯлоб, селоб, ғарқоб, гирдоб, заҳоб, сароб, буноб, шӯроб, поёноб, тезоб, кӯроб, зардоб, хуноб, симоб, сапедоб, хушоб, дӯшоб, қитъаоб, кузоб, панироб» [Ал-муъҷам, С. 174].

Як нуқтаро бояд таъкид кард, ки он калимаҳое, ки Шамси Қайси Розӣ чун мисол овардааст, имрӯз ҳам аксари онҳо чун калимаи мураккаб шинохта мешаванд, зеро ҷузъҳое, ки пеш аз исми «об» омадаанд, бештарашон маънии мушаххасу мустақими луғавӣ доранд, аммо чизи муҳим дар ин андешаи Шамси Қайси Розӣ он аст, ки ӯ зарурати шарҳу тавзеҳи ҳамин ҳодисаи забониро, яъне хусусияти пасвандӣ (суффиксоидӣ) пайдо кардани вожаи «об»-ро ҳанӯз 800-сол пеш дарк кардааст. Дар асри XX ин хусусияти калимаи «об» диққати яке аз нахвиносони нуқтасанҷ, шодравон профессор Д.Т. Тоҷиевро ҷалб менамояд ва ӯ саҳми ин вожаро дар калимасозӣ, дар ташкили феълҳои таркибӣ, ибораҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ нишон медиҳад.

Шамси Қайси Розӣ бо ҳамин равиш як миқдор пешванду пасвандҳои шаклсозу калимасозии дигарро бо мисолҳои мушаххас шарҳу эзоҳ додааст, чунончи, ҳарфи тасғири «ча»: ғуломча, бодомча, боғча, сароча, калидча, дариҷа; Ҳарфи «Манд»: донишманд, ҳоҷатманд, хуна́рманд, дардманд; Ҳарфи фоилсозии «гор»: Офаридгор, омӯзгор; Ҳарфи касбу ҳунарсозии «гар»: заргар, косагар, тиргар; Ҳарфи масдарсозии «ор»: рафтор, гуфтор, кирдор, гоҳе ин ҳарф маънии сифат диҳад, чун: куштор, мурдор, харидор, гирифтор; Ҳарфи «сор», ки маънии ташбеҳ диҳад: шармсор, нагунсор ва гоҳе ба маънии мавзеъсоз ояд: кӯҳсор, шохсор; Ҳарфи «вар», ки маънии мафъул диҳад: пешавар, хуна́рвар, тоҷвар; Ҳарфи «ур»: ранҷур, муздур, дастур, яъне худованди ранҷ, музд, дасту мансаб; Ҳарфи мавзеъсозии «зор»: киштзор, лолазор, гулзор; Ҳарфи сифатсозии «дор»: обдор, тобдор, поядор, ҷондор, пади́дор, роҳдор; Ҳарфи сифатсозии «нок», ки маънии наёт диҳад: ғамнок, саҳмнок, бурднок, регнок, обнок, муштнок;

Ҳарфи тасғири «ак»: мардак, писарак; Ҳарфи адади тартибии «ум»: дувум, савум, чаҳорум; Ҳарфи «фом», ки ба охири рангҳо омада, маънии тағйир ёфтан диҳад: сурхфом, сиёхфом; Ҳарфи «он», ки гоҳе маънии сифати касе диҳад: хандон, гирон, афтон, хезон; дар охири исмҳо омада, маънии чамъ диҳад: мардон, занон, аспон, дарахтон; дар охири калимаҳои мафҳуми замонӣ маънии тақвият диҳад: саҳаргоҳон, бомдодон, ногаҳон, бегоҳон; Ҳарфи «дон», ки ба охири исмҳо омада, фоидаи зарфият диҳад: қаламдон, намакдон, обдон; Ҳарфи «ан», ки ба охири феълҳои мозӣ омада, маънии масдар диҳад: **омадан, рафтан**; Ҳарфи мавзеъсози «истон», ки ба охири исмҳо омада, маънии таҳсиси мавзеъ диҳад: Туркистон, кӯҳистон, бемористон; Ҳарфи исмсози ҳифзу ҳаросати «бон»: галабон, боғбон, дарбон; Ҳарфи мушобаҳати «сон», «гун», ки ба охири асмо омада, маънии мушобаҳат диҳад: мардумсон, дигарсон, дигаргун, гандумгун; Ҳарфи «ин», ки ба охири исмҳо омада, маънии таҳсиси моҳияти чизе диҳад ба чизе сифат: заррин, симин, амсолин, барин, панҷумин, ҳафтумин; Ҳарфи «а» («ҳо») –и таҳсис, ки ба охири баъзе исмҳо омада, навъеро аз ҷинсе мумтоз гардонад: дандона, чашма, пойа, гӯша, даста, пушта, нохуна, тана, инчунин заррина, симина, ҷӯбина, овоза, ҷаҳла, даҳа, ҳафта, тарша, талха, бунафша, сабза, сиёҳа, сапеда, нишона, миёна; Ҳарфи «а», ки ба охири феълҳои чамъ омада, фоидаи маънии фоилият диҳад: донанда: гӯянда, кунанда; Ҳарфи «а» ба охири исмҳои чамъ омада фоидаи маънии лаёқату нисбат диҳад: шоҳона, мардона, занона; Ҳарфи «ӣ», ки ба охири масдар омада, маънии лаёқат ва лузум диҳад: доштанӣ, карданӣ, хӯрданӣ, бурданӣ» (Ал-муъҷам, с. 176-198).

Хулоса, дар маҷмӯъ Шамси Қайси Розӣ дар иртибот бо қофиясозӣ 35 адад пасвандҳои калимасозу шаклсози исму

сифатро бо тобишҳои маъноӣ дастуриашон шарҳ додааст, ки чунинанд: -зор, -дор, -бор, -вар, -сар, -гар, -гор, -дон, -бон, -истон, -ор, -чӣ, -ӣ, -ҳо, -ак, -осо, -нок, -ин, -он, -ваш, -аш, -фом, -о, -манд, -ча, -гон, -ан, -сон, -а, -ур, -иш, -гун, -ум, -гин...

Дар боби наҳв низ Шамси Қайси Розӣ қайду ишораҳои ҷолиб дорад. Ӯ илми наҳвро дар баробари илми арӯз доништа, чунин гуфтааст: «Бидон, ки арӯз мизони каломи манзум аст, ҳамчунон ки наҳв мизони каломи мансур аст» [Ал-муъҷам, С. 31].

Дигар асаре, ки дар ҳамин радиф таълиф шудааст, «Меъёр-ул-ашъор»-и Хоҷа Насируддини Тӯсӣ мебошад. Насируддини Тусӣ вобаста ба илми арӯз низоми овозҳои садоноку ҳамсадохоро мушаххас шарҳ дода, дар ин самт назарияи Абӯалӣ Синоро инкишоф додааст.

Насируддини Тӯсӣ овозҳои нутқро аввал вобаста ба оҳангу мусиқӣ ба ҳуруфи мутаҳаррику сокин ва ғуннат (димоғӣ) чудо менамояд. Дар навъи шеърӣ бошад, ҳуруфи мутаҳаррик, мегӯяд Насируддини Тӯсӣ, ба ҷойи нақарот буда, ҳуруфи сокин ба ҷойи саканот. Ин андешаи худро идома дода, чунин мегӯяд: «Ба дар илми дигар [шояд ӯ илми савтиёт-фонетикаро дар назар дошта бошад–Д.Х] тақрир кардаанд, ки ҳуруф дар асл ду навъ будааст: яке мусаввит (садонок); яке мусаммат (ҳамсадо). Ва мусаввит ё мақсур (кутоҳ) аст, ё мамдуд (дароз). Ва мақсур ҳаракат бошад, монанди: заммат, фатҳат ва касрат. Ва мамдуд ҳуруфи мад (д), ки ахавати (бародарони – Д.Х) он ҳаракат бошанд, чи ҳар яке ишбои (пурра талаффуз кардани садонокҳои кӯтоҳ дар назар дошта шудааст –Д.Х.) яке аз он ҳаракат таваллуд кунад.

Ва ҳуруфи мусаммат боқии ҳуруф аст» [Насируддини Тусӣ. Меъёр-ул-ашъор. – Душанбе, 1992, С. 19].

Мувофиқи маълумоти Насируддини Тусӣ миқдори овозҳои ҳамсадо дар маҷмуъ 28 адад буда, аз онҳо 8 адад овозҳои хоса арабианд ва боқӣ 20 адад барои забони арабӣ ва тоҷикӣ муштараканд. Ба ин 20 адад овозҳои ҳамсадои муштарак, бинобар андешаи ӯ 5 адад овозҳои хоси забони тоҷикӣ (п, ч, ж, ф, г) илова мегардад ва дар маҷмуъ теъдоди овозҳои ҳамсадо дар забони тоҷикӣ аз 25 адад иборат мешавад.

Овозҳои садонок, бинобар андешаи Насируддини Тусӣ, аз 6 адад иборат аст. Аз ин теъдод 3 овози мақсур (кӯтоҳ) а, у, и ва се адад овози мамдуд (дароз): о, ӯ, е мебошанд.

Асари дигаре, ки ба улуми сегонаи адабӣ бахшида шудааст, ба қалами донишманди асри XV Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ тааллуқ дошта, «Бадоеъ-ус-саноеъ» ном дорад. Дар қисмати санъатҳои лафзӣ маънавиаш бисёр масоили илми луғат, грамматикаи забони тоҷикӣ шарҳ дода шудаанд, ки хеле нодиранд.

Ин суҳанвари тавоно дар иртибот бо шарҳи таҷниси музореъ маҳраҷи ҳосилшавии чанде аз овозҳоро нишон додааст, чунончи, мегӯяд: «Бидон, ки маҳраҷи «ҳо» ва «ъайн» миёни ҳалқ аст ва маҳраҷи «син» ва «сод» тарафи забон ва тарафи дандонҳои пеш ва маҳраҷи «фо» андаруни лаби зер ва канори дандонҳои пеши боло ва маҳраҷи «бо» миёни ду лаб» [Атоулло Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ.—Душанбе, 1974, С.19].

Ин назари Атоулло Ҳусайнӣ ба фаҳмиши имрӯзи фонологии ин овозҳо мувофиқ аст, чунончи, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академикӣ) низ ҳамсадоҳои «ъ» ва «ҳ» ҳамсадоҳои ҳалқӣ доништа шуда, ҳамсадои «с» пешизабонӣ, ҳамсадои «ф» ва «б» лабӣ таъкид шудаанд [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе, 1985, С. 31].

Ҳамчунин Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар бораи категорияҳои луғавии омоним, синоним, антоним ва сермаъноӣ низ маълумотҳои муфиде додааст. Махсусан, шарҳи ин донишманд дар мавриди ҷумлаи пайрави муътариза хеле ҷолиби диққат аст. Масалан, ӯ байти зеринро мисол овардааст:

Дастат, ки омад абри карам, бедирам мабод,
Ҳарчанд адл беш кунӣ, ҳеч кам мабод.

Дар байти фавқ, бинобар ақидаи Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ, ҳиссаи «ки омад абри карам» муътариза [ҷумлаи воридшаванда – Д.Х.] аст дар аснои як калима.

6. Дар бораи арзишу мақоми забону сухан, луғат, сарфу наҳв ва қавлу калом, шоиру нависандагон, суханшиносону донишмандони гузашта бисёр андешаҳои судманд дар шакли назму наср гуфтаанд, ки онҳо низ аз манбаъҳои шаклгирӣ ва рушди афкори забоншиносии мо маҳсуб меёбанд. Масалан, дар китоби қадимтарини ниёгонамон «Авасто» дар сегонаи ахлоқи башарӣ сухан (гуфтор) дар маркази ин сегона қарор дорад: пиндори нек, гуфтори нек, кирдори нек.

Шоири суханшиноси асри X Абушакури Балхӣ нерӯи суханро ба алмоси бурро ташбеҳ дода, таъкид мекунад, ки сухан ширину гуворо ва нарм ҳатто морро аз сӯроҳ бурун мекунад:

Шунидам, ки бошад забони сухан,
Чу алмоси буррову теғи куҳан.
Сухан бифканад минбару дорро,
Зи сӯроҳ берун кашад морро.

Арзиши сухан, гуфтор, пеш аз ҳама, дар мазмуну бори маънии он аст, аз ин рӯ гузаштагони бузурги мо ин сифатро яке аз нишонаҳои шинохти сухан донистанд, чунончи Фирдавсии бузург фармуда:

Чу гуфтори беҳуда бисёр гашт,

Сухангӯй дар анчуман хор гашт.

Донишманди асри XI Унсурмаолии Кайковус дар «Насиҳатнома» овардааст: «... бузургону хирадмандонро ба сухан бидонанд, на суханро ба мардум, ки мардум ниҳон аст зери сухани хеш».

Шоир Ироқӣ гуфта:

Сухан мардро сар ба гардун кашад,
Сухан кӯхро сӯйи Ҳомун кашад.

Асадии Тусӣ суханро ҳамчу ҷон медонад ва сухани ширинро фарзанди ҷон меҳисобад:

Сухан ҳамчу ҷон, 3-он нагардад куҳан,
Ки фарзанди ҷон аст ширинсухан.

Дар зиёни сухани нохубу дурушт, бемаънию дағал донишманди мумтоз Носири Хусрав гуфтааст:

Хоҳӣ, ки наёри ба сӯйи хеш зиёнро,
Аз гуфтаи нохуб ниғаҳ дор забонро.

Пургӯйӣ нишонаи фазлу дониш нест, балки бо лафзи андаке баёни матлаб, хунар ва фазилати сухангӯй ва сухансанҷ аст, ба ин маънӣ Низомии Ганҷавӣ фармудааст:

Бо ин ки сухан ба лутфи об аст,
Кам гуфтани он сухан савоб аст.
Об арчи ҳама зулол хезад,
Аз хӯрдани пур малол хезад.

Низомии Ганҷавӣ дар ҷойи дигар таъкид кардааст: Қавл сухане бошад кӯтоҳ ва маънодор.

Хоҷа Насируддини Тӯсӣ барои нишон додани тафовути ҳарфҳои «дол» ва «зол» аз сухани мавзун истифода карда чунин гуфтааст:

Онон ки ба форсӣ сухан меронанд,
Дар маърази «дол» «зол»-ро биншонанд.
Моқабли вай ар сокину ҷуз вай бувад,

«Дол» аст, вагарна «зол»-и муъҷам хонанд.

Шамси Қайси Розӣ дар бораи ҷойгоҳи илми наҳв гуфтааст: «Наҳв мизони каломи мансур аст, ҳамчунон ки арӯз мизони каломи манзум аст.»

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ фармуда:

Оламеро як сухан вайрон кунад,

Рӯбаҳони мурдари шерон кунад.

Дар «Маснавии маънавӣ» Ҷалолиддини Балхӣ гуфтааст:

Кули умрат эй наҳвӣ фаност,

З-он ки киштӣ ғарқ дар гирдобҳост.

Саъдии бузург забонро калиди дари ганҷ медонад, ки ба воситаи он инсон ба ганҷинаи илму фарҳанг ворид шуда, ганҷи маънавӣ ба каф меорад:

Забон дар даҳон эй хирадманд, чист?

Калиди дари ганҷи соҳибхунар.

Фазлу ҳунар, хислату сифати зотии инсон дар сухан пайдо шавад, бинобар ин сифату хислати неку бади инсон то он даме сухан гуфта бошад, маълум нест. Ба ин маънӣ Саъдии ширинсухан фармудааст:

То мард сухан нагуфта бошад,

Айбу ҳунараш нухуфта бошад.

Саъдии бузург аз илми луғату наҳв ёд карда, мегӯяд:

Қавӣ дар луғат буду дар наҳв чуст,

Вале ҳарфи «шин»-ро нагуфтӣ дуруст.

Ниҳоят, ин гуфтори ҳешро бо ин абёти шоири рангинхаёл, устои каломи мавзун Бадриддини Ҳилолӣ, ки вожаҳои забон, сухан ва баёнро бо ифодаи яке аз маъноҳояшон чун муродиф истифода карда, забонро чун воситаи баёни маънӣ, сӯзи ниҳони дил ва равшанкунандаи ҷаҳон хеле самимию дилкаш ифода кардааст:

Сухан сардафтари девони ишқ аст,

Сухан ганчинаи султони ишқ аст.
 Зи дил файзе, ки чӯйӣ, ҷуз баён нест,
 Забони теғ чун теғи забон нест.
 Сухан зоҳир кунад сӯзи ниҳонро,
 Зи шамъи дил барафрӯзад ҷаҳонро.

Адабиёти истифодашуда

I. Манбаъҳо:

1. Абӯалӣ ибни Сино. Донишнома// Осори мунтахаб. – Душанбе, 1980. Ҷ. 1. – С. 29-139.
2. Абӯалӣ ибни Сино. Махориҷ-ул-хуруф// Осори мунтахаб. – Душанбе, 1983. Ҷ. 2. – С. 228-245.
3. Абӯнасири Форобӣ. Эҳсо(ъ)-ул-улум. – Техрон, 138ҳ. – С. 21-29.
4. Насируддини Тусӣ. Асос-ул-иқтибос. – Техрон, 1323. – С. 8-48.
5. Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн// Куллийёт. – Душанбе, 1991. Ҷ. 1. – С. 5-220.
6. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Ҷаҳор гулзор. – Душанбе, 1998.-116с.
7. Шамс Қайси Розӣ. Ал-Муъҷам. – Душанбе, 1991. – 462с.

II. Асарҳои илмӣ:

8. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. – М., 1978. - 378с.
9. Гиргас В.Ф. Очерк грамматической системы арабов. Спб., 1873. – 326с.
10. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва Морфология. – Душанбе, 1985. Ҷ.1. – 350с.
11. Поляков К. И. Персидская фонетика. Опыт системного исследования. – М., 1998. – 313с.
12. Раупов Ҳ. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ ҳамчун сарчашмаи лексикографияи форсу тоҷик. – Душанбе, 1973. – 210с.
13. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972. – 70с.
14. Саймуддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. Душанбе, 2001. – 275с.

15. Таджиев Д.Т. Слова об в современном таджикском языке (из материалов по таджикской лексикологии) Труды Института языкознания А.н. СССР. – М., 1952. – С.120-153.
16. Хаскашев Т. Ибни Сино ва фонетикаи тавлидӣ// Мушкилоти ибни Сино. – Душанбе, 1980. – С.173-184.

Манбаъҳои шаклгирӣ ва рушди таърихи афкори забоншиносии тоҷик

Дар мақола муаллиф оид ба манбаъҳои шаклгирӣ ва рушди таърихи афкори забоншиносии тоҷик иброи назар кардааст. Муаллиф вобаста ба арзиш ва вижагиҳо ин манбаъҳоро ба шаш гурӯҳ ҷудо кардааст. Дар асоси осори мушаххас нақши нақши ҳар кадоме аз ин манбаъҳоро шарҳу эзоҳ дода, бо мисолҳо асоснок намудааст. Мақола хусусияти муҳими назарӣ ва амалӣ дошта, барои таҳқиқи густурдаи самтҳои гуногуни таърихи афкори забоншиносии тоҷик аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: афкор, забоншиносӣ, савтиёт, луғат, сарф, наҳв, осор, донишманд, арзиш, рушд, таҳқиқ, арзиш, асрҳои миёна, воҳидҳои забон, манбаъ, рушд.

Истоки формирования и развития истории таджикской лингвистической мысли

В статье автор выражает свою точку зрения об истоках формирования таджикской лингвистической мысли. Автор учитывая особенности и значения этих источников подразделяет их на шесть групп. На основе конкретных произведений определяется роль каждого источника и приводятся к ним примеры. Статья имеет важное теоретическое и практическое значение для исследования различных направлений истории таджикского лингвистического учения.

Ключевые слова: мысль, лингвистика, фонетика, лексика, морфология, синтаксис, произведения, язык, источник.

The origins of the formation and development of the history of Tajik linguistic thoughts

In the article, the author expresses his views about the origins of the formation of the Tajik language of thought. Having given the characteristics and values of these sources, the author divides them into six

groups. On the basis of specific works he defines the role of each source and provides examples to them. The article has important theoretical and practical significance for the study of the history of the Tajik language teaching.

Keywords: thought, linguistics, phonology, lexicon, morphology, syntax, language, source.

Сведение об авторе: Д. Ходжаев-доктор филологических наук, профессор кафедры истории языка и типологии ТНУ.

Н.Офаридаев (ДДХ ба номи М. Назаршоев)

**МУҲАҚҚИҚИ ТАЪРИХИ АФКОРИ
ЗАБОНШИНОСӢ**

Таърихи забоншиносӣ яке аз равияҳои нисбатан ҷавони забоншиносӣ маҳсуб мешавад. Афкори забоншиносӣ мисли дигар илмҳо дар имтидоди таърихи дуру дароз инкишоф

ёфтааст. Поягузори ин бахши забоншиносӣ дар Тоҷикистон доктори илмҳои филология, профессор Давлатбек Хоҷаев маҳсуб меёбад, ки навиштаҳои ҷолибаш далели ин гуфтаҳост.

Забоншиносӣ дар низоми улуми адабӣ мавқеи муҳим дошта, таърихи тӯлониро аз даврони бостон то ба имрӯз тай намудааст. Дар доираи улуми адабӣ таваҷҷуҳ ба масоили забон ҳамеша аз масоили марказӣ маҳсуб меёфт. Бузургони илму адаби форсу тоҷик масоили савтӣ, сарфӣ, нахвӣ ва вожгонии забонро дар доираи каломӣ бадеъ, авзони шеър, фасоҳату балоғат, салосати сухан ва ғановати каломӣ бадеъ мавриди баррасӣ қарор додаанд. Таҳаввули афкори забоншиносии тоҷик аз назари рушди умумии улуми адабӣ марҳилаҳои муайянеро тай намудааст. Омӯзиши масоили забон аз дидгоҳи назарияи муосири забоншиносӣ барои рӯшанӣ андохтан ба таҳаввули улуми адабӣ аҳамияти калони илмӣ дорад.

Вазни шеъри тоҷикӣ-форсӣ, ки забоншиносӣ дар заминаи арӯзи арабӣ ташаккул ёфтааст, ба назарияи фонетикӣ ва фонологии муосир таъя мекард. Вазни арӯз ҷанбаи просодикӣ ва интонатсионӣ дорад.

Тамдиди овозҳо, зарби овоз, танфис дар вазни шеъри тоҷикӣ-форсӣ дар шаклҳои гуногун зухур меёбад. Мавзӯҳои фавқуззикр дар асару мақолҳои доктори илмҳои филология, профессор Давлатбек Хоҷаев мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтаанд. Муҳаққиқи таърихи афкори забоншиносии тоҷик афкори мутафаккирони барҷастаи форсу тоҷикро таҳқиқ карда, саҳми аҷдодони моро дар рушди илмҳои филологӣ таъкид мекунад.

Маълум аст, ки фарҳангшиносии ягона аз бахшҳои инкишофефта дар низоми илмҳои филологии тоҷик ба ҳисоб мерафт. Дар даҳҳо фарҳангшиносии гуногуннавъ

бахшҳои гуногуни забоншиносӣ: вожашиносӣ, маъношиносӣ (семантика), таърихи калима (этимология), иштиқоқ (калимасозӣ), сарф, наҳв, имло, савтиёт, қавоиди талаффуз (орфоэпия) матраҳ гардидааст.

Устод Давлатбек Хочаев аҳамияти фарҳангҳои гуногунро аз дидгоҳи илми забоншиносии муосир таҳлил намуда, дар муқоиса бо назарияҳои илмии имрӯзаи лингвистӣ саҳми мураттибону муаллифони ҳар як фарҳангро дар рушди бахшҳои гуногуни забоншиносӣ муайян мекунад.

Анъанаи фарҳангнависӣ ҳанӯз дар давраи қабл аз ислом шурӯъ шуда буд. Фарҳангҳои мисли «Фарҳанги оиме-евак», Фарҳангҳои паҳлавӣ-авестой, Фарҳангҳои суғдӣ - паҳлавӣ мураттаб гардида буданд, ки оид ба сохти вожаҳо, тарзи талафузи ҳарфҳо, ҳузворишҳо низ маълумоти пурарзишро дар бар гирифтаанд.

Равшан аст, ки дар ташаккули таҳаввули афкори забоншиносии форсу тоҷик таъсири афкори забоншиносии Юнону Ҳинд ва Араб хеле назаррас аст. Хусусан, забоншиносии Юнони қадим ба рушду таҳаввули афкори забоншиносии форсу тоҷик таъсири самарбахш расондааст.

Масъалаи мазкур дар осори илмии Д. Хочаев зимни таҳлили маъхазҳои зиёди хаттӣ баррасӣ шуда, ҷанбаҳои лингвистии воҳидҳои гуногуни нутқ ва забонро дар доираи улуми адабӣ муайян намудааст.

Назарияи забоншиносии донишмандони тоҷику форс ҳамчунин дар заминаи таъсири низоми грамматикӣи араб инкишоф ёфтааст. Асарҳои грамматикӣи арабро бештар олимони форсу тоҷик таълиф кардаанд.

Абулӣ Ибни Сино, Носири Хусрав, Насриддини Тусӣ ҳар кадоме дар бахшҳои забоншиносии муосир: лексикология,

фонетика, морфология, орфография хулосаю натиҷагириҳои пураарзишро пешниҳод намудаанд, ки то ҳол арзиши илмӣ худро аз даст наводаанд.

Омӯзиши муҳтавои афкори забоншиносии тоҷикро, ки устои муҳтарам Давлатбек Хоҷаев анҷом додаанд, бидуни шакл самти нав донист дар забоншиносии муосири тоҷик.

Муҳаққиқи таърихи афкори забоншиносӣ

Дар мақола муаллиф оид ба мақому манзалати таърихи афкори забоншиносӣ дар таърихи забоншиносӣ сухан ронда, дар ин ҷода нақши муассири забоншинос Д. Хоҷаевро чун муҳаққиқи нотакрори ин соҳа нишон додааст.

Калидвожаҳо: афкор, забоншиносӣ, савтиёт, луғат, сарф, наҳв, осор, донишманд, арзиш, рушд, таҳқиқ, арзиш, асрҳои миёна, воҳидҳои забон, манбаъ, рушд.

Исследователь истории таджикской лингвистической мысли

В статье автор выражает свою точку зрения об вкладе профессора Д.Ходжаева на сфере исследование таджикской лингвистической мысли. Статья имеет важное теоретическое и практическое значение для исследования разных направлений истории таджикского лингвистического учения.

Ключевые слова: мысль, лингвистика, фонетика, лексика, морфология, синтаксис, произведения, язык, источник.

The researcher of the history of tajik linguistic thought

In this article the important of theoretical and practical meaning for the search of various side of the history of Tajik linguistics studies.

Keywords: Thought, Linguistics, phonology, lexicon, morphology, syntax, language, source.

Сведения об авторе: Н. Офаридаев-доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка ХГУ имени М. Назаршоев.

А.Ҳасанов (ДДХ ба номи Б. Ғафуров)

**УСУЛҲОИ ИСЛОҲИ ТАРЗҲОИ ҒАЛАТИ БАЁН АЗ НАЗАРИ
МУАЛЛИФИ ЯК ДОНИШНОМАИ ҚАРНИ XVIII**

Дар гузашта диққати аҳли адабро дар радифи бисёр қазияҳои улуи адабӣ масъалаҳои сарфу наҳв, суҳану суҳанварӣ низ мутаваҷҷеҳи худ сохтааст ва онҳо перомуни масъалаҳои номбурда таълифоти бисёре ба анҷом расонидаанд. Аз силсилаи чунин осор метавон таълифотеро, амсоли «Китоб-ун-наҳв в-ат-тафсир»-и Абӯзайди Балхӣ, «Мантиқ-ул-хурс фӣ лисон-ил-фурс» («Мантиқи суҳан дар забони форсӣ»)–и Асириддин Юсуф ва ғайраҳоро ном бурд. Дар радифи чунин аҳли илму адаб олим ва энциклопедисти миёнаи қарни XVIII Вочидалии Мучмалӣ дар асари худ «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ун-фунун», ки ҷавобгӯи проблемаҳои гуногуни улуму фунуни давр буд, кӯшише ба харҷ додааст, ки хонандаро бо қоидаву қонунҳои суҳану суҳанварӣ, сарфу наҳв, маъношиносӣ ва монанди инҳо огоҳ созад. Агар муаллифи номбурда дар боби нухум андешаҳояшро оид ба қоидаву қонунҳои сарфу наҳв изҳор карда бошад, пас дар боби даҳум роҷеъ ба суҳану суҳанварӣ, маънову маъношиносӣ изҳори ақида намудааст.

Имрӯзҳо, ки ба шарофати қабули қонуни давлатӣ гаштани забони тоҷикӣ майдони корбурди он хеле васеъ гаштааст, дар мақолаву таълифоти аҳли қалам кӯшиши ҳар чӣ бештар фасеҳу равон баён кардани фикр мушоҳида мешавад. Таъкиди ин нукта низ равост, ки баробари майлҳои шоёни

тахсину дастгирӣ дар ин роҳ баъзе қавравӣҳо ва берун аз қоидаи забон амал кардан низ мушоҳида мешаванд. Аз ин рӯ, барои то чӣ андоза дурусту саҳеҳ будани суҳанамонро дарк кардан, қолабҳои бехтарини суҳансозиро пайдо намудан, барои аз қаламронҳои кӯркӯрона ва ноогоҳона парҳез кардан, аз тақлиду такрори тӯтивор худдорӣ намудан мо бояд пайрави устодони суҳану сарчашмаҳои муътабари адабиёти классикӣ бошем. Тавре ки устод М.Шукуров таъкид намудаанд, «зебоиву равонӣ, тавоноӣ ва матонати забони адабиёту илми классикӣ бояд ҳамеша намунаи ибрати мо бошад ва ҷустуҷӯҳои нави замони мо ба он така кунад. Робитаи мо бо ...адабиёти классикӣ ҳар чӣ бештар бошад, пояҳои халқии забони адабии имрӯза ба ҳамон андоза устувор хоҳад буд. Яке аз манбаъҳои асосии иқтидори имрӯзаи забони адабӣ иқтидори диҷузии он аст» [5,16].

Асари Воҷидалии Муҷмалӣ аз ҷумлаи осорест, ки дар он кӯшишҳои муаллиф барои парҳез аз қаламронҳои ноогоҳона зикр шуда, роҳҳои ҳалли онҳо нишон дода шудааст. Пеш аз ҳама, Воҷидалӣ изҳор менамояд, ки ҳар гуна суҳан бояд дар асоси қоидаи сарфу наҳв, яъне грамматика сурат гирад ва суҳанвар бояд он қоидахоро ҳатман риоя намояд. «Қавоиди наҳв дар калом,- мегӯяд Воҷидалӣ, - чунон аст, ки намак дар таом андозанд» [1,142]. Маҳз омӯхтани мероси донишмандоне, мисли Воҷидалӣ моро аз ҷиҳати назариявӣ мусаллаҳ месозад, то зарур будани грамматикаро дар суҳаншиносӣ ба шогирдон таъкид намоем. Воқеан, грамматика аз ҷумлаи он бахшҳои забоншиносӣ аст, ки бидуни огоҳӣ аз он кас новобаста ба ихтисосаш, пеша ё машғулияташ наметавонад андешаашро саҳеҳ, фаҳмо ва нишонрас баён намояд. Ба таври дигар, бе грамматика

наттоқӣ заиф, назм сақав, таърих кареҳ, фалсафа бебунёд ва хуқуқшиносӣ шубҳаовар хоҳад шуд. Кас ақидаҳои олими номбурдари оид ба ин масъала мутолиа карда, чунин андеша ба сараш мезанад, ки бояд ду чизро аз ҳамдигар фарқ кард: сухани дуруст ва каломи зебо. Омӯхтани зебо сухан кардан вазифаи грамматика нест, балки вай дуруст гап заданро меомӯзад, ёд гирифтани каломи зебо бошад, ба уҳдаи услубшиносӣ ё фанни ҳусни баён аст. Бояд гуфт, ки дуруст гап заданро наомӯхта наметавон зебо гапзаниро аз худ кард. Аз ин рӯ, омӯхтани грамматика кори зарурист. Ҳанӯз дар асри X Муҳаммад Закариёи Розӣ таъкид карда буд, ки «касоне, ки ба улуми сарфу наҳв ва балоғат машғул ҳастанд, бояд донанд, ки дар ин улум манфиати зиёде неҳон аст. Таҳқири ин гуна улум ва олимони он чизи ноҷоизу норавост» [2, 49].

Вочидалии Мучмалӣ ҳангоми андешарониҳояш ҳам ба сухани саҳеҳу дуруст ва ҳам ба каломи зебо аҳамияти калон дода, омӯзиши якҷояи онҳоро талқин менамояд.

Маълум аст, ки имрӯз гурӯҳе аз аҳли қалам дар навиштаҳояшон калимаву таркибҳоро ба кор мебаранд, ки дарёфти маънои онҳо ба хонандаи оддӣ гаронӣ меорад. Аз ҷониби онҳо на танҳо теъдоди зиёди чунин воҳидҳои луғавӣ мавриди истифода қарор дорад, балки боз силсилаи калони аносири луғавие низ ба чашм мерасанд, ки онҳо мансуб ба забонҳои дигар буда, бархе аз чунин вожаҳоро наметавон ҳатто аз фарҳангномаҳо пайдо кард. Мучмалӣ маҳз ба муқобили чунин муғлақбаёнӣ ву тумтароқнависӣ баромадааст ва таъкид кардааст, ки ҳамон алфоз фасеҳ ҳисоб меёбад, ки мувофиқи муҳовара ва рӯзмарраи аҳли забон бошад. Ё таъкид мекунад, ки луғати бисёри бегона ва ғайримаъмул набояд дар навиштаҳои муқаррарӣ истифода шаванд, «зеро-меғӯяд ӯ, -

дарёфти маънии онҳо хонандаро муҳтоҷ ба суроҳу қомусҳо мегардонад» [1,144].

Мучмалӣ дар ин ҷо хеле хуб таъкид кардааст, ки луғати бисёри бегона набояд ба таркиби луғавии ин ё он забон роҳ ёбанд, чунки калимаи зиёди иқтибосӣ, ки ба ягон забони муайян дохил шуд, боиси тадриҷан ба он забон роҳ ёфтани қолабҳо низ мешавад ва дар натиҷа забон аз табиати аслии худ маҳрум мегардад. Ин андешарониҳо як гуфтаи олими шаҳри Эрон шодравон Парвиз Нотили Хонларио ба ёд меорад, ки таъкид карда буд: аз рушди забоне, ки панҷоҳ фоиз калимаҳои онро вожаҳои бегона ташкил медиҳанд, умедвор набояд шуд [3,118]. Қолабҳои зиёди калимаву ибораҳои имрӯза, ки тоҷикӣ нестанд, шаҳодати ин гуфтаҳост.

Тазаккур бояд дод, ки дар даврони асримиёнагӣ ба забони осори манзуму мансур тадриҷан қолабҳои ифодаи забони арабӣ роҳ ёфта, ривоҷи онҳо боиси маҳдуд гардидани доираи корбурди тарзҳои тоҷикии баёни матлаб гардиданд. Дар солҳои салтанати ҳукумати Шӯравӣ дар радифи духули калимаҳои русӣ ва байналмилалӣ роҳёбии қолабҳои сарфию наҳвӣ ба забони аҳли қалами тоҷик афзуда, хатари ҷиддии маҳвашавии ин гуна тарзҳои ифодаи тоҷикиасли матлабро пеш овард. Ҳатто ҳоло кор то ҷое расидааст, ки меҳоме аз як қолаби калима, ибора ё ҷумласозӣ халос шавем, вале ба ҷои он қолаби дигари бегонаро зӯран дохили забон кунем. Чунончи, чанд соли охир аз забони иддае аз аҳли қалам бар ивази ибораи зерин: ҳазору нӯҳсаду ҳафтоду се ифодаи нуздаҳсаду ҳафтоду се мавриди истифода қарор дорад, ки калкаи ибораи *nineteen seventeen three*-и англисӣ аст. Вале ба чунин гуфтаи муаллифи «Матлаъ-ул-улум», ки калимаҳо бояд мувофиқи муҳовара ва рӯзмарраи аҳли забон кор фармуда

шаванд, розӣ шудан мумкин нест, зеро маҳз пеш гирифтани чунин иқдом имрӯз боиси он шудааст, ки даста-даста аносири луғавиро ба ҳукми архаизм супурдем, агар касе онҳоро боре ҳам истифода кунад, мавриди маломат қарор мегирад. Маҳз ҳамин иқдом сабаб шуд, ки мо дар шарҳи маънои оддитарин калимаҳои осори классикон оқизӣ мекашем.

Воҷидалии Мучмалӣ аз паҳлуҳои гуногуни ҷасоҳату балоғати забон изҳори андеша карда, инчунин аз хусуси омилҳои сухан рондааст, ки боиси якрангиву якнавохтии сухани ғӯянда, мӯҷиби маҳрум шудани сухан аз балоғату салосат гаштааст.

Олими номбурда бар ҳилофи ҷасоҳати забон истифода шудани калима ва ҳалал дар таркиби каломро яке аз омилҳои поёнравии маданияти сухан ҳисобидааст. Масалан, ӯ ҷумлаи «Нақд беҳтар зи насяи бисёр»-ро таҳлил карда, қайд менамояд, ки бо сабаби тарки лафзе, ки муносиби он мақом аст, дар ин ҷумла ҳалал роҳ ёфтааст. Сипас ӯ шакли дурусти онро нишон медиҳад, яъне ҷумла, ба ақидаи Мучмалӣ, бояд ин шаклро гирад, ки дуруст аст: «Нақди кам беҳтар зи насяи бисёр».

Муаллиф талаффузи калима, истифодаи бомавқеи овозу ҳарфҳоро низ аз воситаҳои муҳими ифодаи сухани ҷасеҳ меҳисобад. Масалан, ӯ қайд менамояд, ки дар шафати ҳамдигар омадани айни як овоз дар калимаҳои ибора боиси норавон, сактадор талаффуз шудани онҳо мегардад: нафъи илм не, балки нафъ-ул-илм.

Воҷидалӣ диққаташро ба равшанбаёнӣву дурустгапзанӣ равона карда, изҳор медорад, ки бо сабаби нафаҳмидани вазифаи унсурҳои забонӣ на танҳо хонандаи одӣ, балки аҳли қалам низ баъзан онҳоро нодуруст ба кор мебаранд, ки дар натиҷа на танҳо ба ифодаи фикр ҳалал роҳ

меёбад, балки боиси ғайрифасеҳ шудани сухан мегардад. Чунончи, Вочидалӣ аз хусуси ин мисраи Шайх Алии Ҳазин: «Умре дар ин ҳавост пару бол мезанам» изҳори фикр карда, ишора менамояд, ки бандаки хабарӣ дар ин ҷо бемаврид омадааст ва ҷумларо ин тарз таҳрир кардааст, ки дуруст аст: Умрест дар ҳавош пару бол мезанам.

Муаллифи «Матлаъ-ул-улум» на танҳо оид ба мавқеи корбурди калимаҳо, балки боз перомуни ба ҷои як вожа сахван истифода шудани калимаи дигар изҳори андеша намуда, дар ин маврид ҳатто забони осори шоирони бузургро аз нуқтаи назари танқид таҳлил намудааст. Чунончи, ӯ як байти Мавлоно Ҷомиро аз вачҳи забонӣ таҳлил карда исбот намудааст, ки калимаи бурҷ дар он ҷо нодуруст кор фармуда шудааст. Он байт ин аст:

Ба як чайбаш дубора сар насуда,

Чу маҳ ҳар рӯз аз бурҷе намуда.

Вочидалӣ, чунон ки гуфтем, роҷеъ ба мисраи дуҷумла эрод гирифта мегӯяд: «Дар мисраи дувум таъкиди маънавист, чи моҳ ҳар рӯз аз як бурҷ тулӯъ намешавад, балки аз манозили бистуҳаштгона, ки тафсили он дар илми нучум навиштам, ҳар рӯз аз яке [дар асли матн-яке аз -Ҳ.А.] манзил зоҳир мешавад ва агар ба ҷои лафзи бурҷ лафзи манзил меовард, таъкиди маънавӣ намешуд» [3, 142].

Муносибати ин энциклопедист ба такрори калима дар ҷумла духела аст: Аз як тараф, ӯ чунин мешуморад, ки агар такрори алфоз ба маънии ҷумла на ҳалал, балки кӯмак расонад, он зарур аст ва, аз ҷониби дигар, таъкид менамояд, ки агар такрор ин вазифаро ба уҳда надошта бошад, вай яке аз воситаҳои қабохати забон ҳисоб мешавад. Масалан, ӯ калимаи боз-ро дар ҷумлаи зерин: «боз Зайд ба фалон хидмат номвар кардам, агар боз хиёнат хоҳад кард, боз маъзул хоҳам намуд»

аз қабохатҳои ҷумла ҳисобида, сипас мавридҳои меорад, ки дар он калимаи ишорашуда баробари ба маънои ҷумла кӯмак кардан инчунин яке аз омилҳои фасеҳифодашудани ҷумла гаштааст.

Вочидалии Мучмалӣ дар баробари омилҳои дар фавқтазаққурёфта боз пайдарпай истифодашудани изофат [дар боғи дилпазири ҷаннатназири амири кабир Мирзо Ҷаҳонгир рафтам], маҳз ба хоҳири риояи вазни шеър сарфи назар кардани имлои вожа, корбурди унсурҳои луғавии вулгариро, ки муаллифи номбурда онро «калимаи мубтазал» меномад, низ аз омилҳои меҳисобад, ки суҳанро вайронӣ гушҳарош менамоянд.

Вочидалии Мучмалӣ барои равону фасеҳгардидани суҳан ёздаҳ омилро таъкид мекунад, ки инҳоянд: таълиф, яъне истифодаи суҳан ҳилофи фасоҳати забон; ҳалал дар таркиби калом бо сабаби дар мақоми худ корнафармудани вожа; танофури калимот, яъне дар як ҷо паси ҳам овардани калимаҳои, ки ҳилофи таъби арбоби фасоҳату балогат аст; исқоли калом, яъне дар шафати ҳамдигар овардани айни як ҳарф; таъкид, яъне ҳалалдор кардани шакли маънои ҷумла; такрори суҳан; пайдарпай корфармудашудани изофат; таъҳиб, яъне таъйир додани шакли унсури луғавӣ [суҳан]; корбурди вожаҳои ҳилофи муҳовараи аҳли забон; истифодаи калимаҳои вулгарӣ; овардани калимаҳои, ки ҳама аз маънои он огоҳ нестанд;

Албатта, тавре ки дар боло ишора рафт, ба ҳамаи андешаҳои Вочидалӣ розӣ шудан душвор аст, вале муҳим он аст, ки ӯ ба моли забон аз нуқтаи назари танқидӣ рафтор кардааст, ки ҳамин гуна муносибат аз ҷониби забоншиносони имрӯза кам мушоҳида мешавад.

Ҳамин тавр, шиносӣ бо осори аҳли адаби гузашта, аз ҷумла бо асарҳое, ки ба сарфу наҳв, ҳусни баён баҳшида шудаанд, барои ба асолати аслии хеш баргаштани сухани тоҷикӣ, қоидаву қонунҳои он мадад карда, баробари он барои рафъ гардидани нуқсонҳои забони тоҷикӣ ёрии калон хоҳад расонд.

Феҳристи осори таҳқиқӣ ва сарчашмаҳо

Мучмалӣ В. Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ун-фунун. Ҳиндустон, 1745.

Розӣ, М. З. Тибби рӯҳонӣ.- Душанбе, 1989, 172 с.

Хонларӣ П.Н. Забоншиносӣ ва забони форсӣ. Техрон, чопи савум, 1347, - 301с.

Ҳошим Р. Солҳо дар саҳифаҳо.-Душанбе: Адиб, 1988, 319 с.

Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. – Душанбе: Ирфон, 1985, 389с.

Усулҳои ислоҳи тарзҳои ғалати баён аз назари муаллифи як донишномаи қарни XVIII

Китоби «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ун-фунун» Вочидалии Мучмалӣ фарогири масоил ва қонунҳои сухану суханварӣ, сарфу наҳв, маъношиносӣ ва монанди инҳо мебошад. Дар ин асар доир ба мавқеи корбурди калимаҳо ва тобишҳои маъноии онҳо маълумоти зарурӣ дода шудааст. Муаллифи мақола кӯшиш кардааст, ки назари Вочидалии Мучмалиро доир ба паҳлуҳои гуногуни истифодаи калимаҳо дар осори бадеӣ ва роҳҳои дурусти истифодаи онҳо мавриди баррасӣ қарор дода, саҳми муҳаққиқро дар муайян кардани фасоҳату балоғати сухан муайян намояд.

Вожаҳои калидӣ: калима, маъно, сарфу наҳв, такрори калима, фасоҳат, балоғат, забони осори шоирон

Методы исправления способов неправильного выражения с точки зрения одного из авторов энциклопедий XVIII

Книга «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» Ваджидали Муджмали охватывает проблемы и правил слова, словесного мастерства, морфологии и синтаксиса, и тд. В данном произведении даны ценные сведения об использовании место слов их значений. Автор статьи делает попытку определения взгляда Ваджидалии Муджмали на разные стороны использования слов в художественной литературе и их правильного использования, а также показывает вклад автора в риторике и крсноречии.

Ключевые слова: слово, значение, морфология, синтаксис, повтор слова, риторика и красноречие, язык произведений поэтов.

Methods of correcting the ways of wrong expressions in the terms of one of the authors of encyclopedias XVIII

The book of «Matla”-ul-ulum va madjma’-ul-funun» of Vojidalikhon Mujmali covers issues and rules of words, verbal skills, morphology and syntax, and so on. This work provided valuable information about the place the words and their values. The author of the article attempts to define the view of Vojidalikhon Mujmali on different sides of the using of words in literature and their correct use, as well as contributing author in rhetoric and oratory.

Key words: word, mean, morphology, syntax, repeating the word, rhetoric, fluency, the language of the poems.

Сведения об авторе: Хасанов А. - доктор филологических наук, проф., заведующий кафедрой таджикского языка ХГУ имени Б.Гафурова.

3. Мухторов (ДМТ)

НАЗАРЕ БА ЗАБОНШИНОСИИ МАТН ВА АФКОРИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК

Маъмулан илми филология аз таҳқиқу баррасии матн ҳамчун воҳиди комили мухобиротӣ шуруъ шудааст. Танҳо дар марҳалаҳои баъдина таҷзияи илми филологӣ ба миён омада, забон ва матнро чун як системаи комил шинохт, ки он аз зерсистемаҳо иборат будааст. Пас аз ин таҳлили зерсистемаҳо ва қисматҳои ҷузъии забон оғоз шуд. Агар ба масъалаи мазкур амиқтар диққат диҳем ҳадафи қаблӣ ва асосии илми филология таҳқиқу омӯзиши вижагиҳои забонии воҳидҳои нисбатан комил ва умуман омӯзиши сухан ба шумор мерафт. Қаблан илми филология маҷмӯи илмҳои забоншиносӣ ва

адабиётшиносӣ аст, ки ба воситаи таҳлили забон ва услуби осори хаттӣ (матн) таърихи маданияту фарҳанги инсониятро омӯхта, моҳияти онро ошкор месозанд. Бунёду асоси таҳқиқи филологияро матн ташкил менамояд ва чунин таҳқиқ ду ҷанба дорад: ҷанбаи маҳдуд, ки ба омӯзиши ҷиҳатҳои шаклӣ ва зоҳирии матн, дигаре ҷанбаи васеъ, ки ба мазмуну мундариҷаи матн алоқаманд аст. Аввалин намунаҳои пажӯҳишҳои филологӣ дар Ҳиндустон зухур кард ва анъанаҳои он дар Чину Эрон, Юнон ва баъдан дар мамлакатҳои гуногуни Шарқу Ғарб идома ёфтанд. Дар ин росто агар ба филологияи тоҷик низ таваҷҷуҳ намоем, ба як суҳуллати хос дармеёбем, ки он таърихи деринае дорад. Муҳаққиқон таърихи пайдоиш ва ташаккули филологияи тоҷик ва халқҳои дигари эронинажодро ба асрҳои 3-6, давраи тарҷума ва тафсири Авесто нисбат медиҳанд.

Дар марҳалаҳои баъдина, бо таъя ба дастовардҳои илми суҳаншиносии ниёгон рушди назарраси забоншиносии классикии тоҷик дар асрҳои миёна басо назаррас аст, ки дар ин бора забоншиносии тоҷик Д.Ҳоҷаев чунин менигорад: «Илми забоншиносии форсу тоҷик, хушбахтона, аз асрҳои IX-X сар карда оҳиста-оҳиста ба шарҳу маънидодӣ асолати забони тоҷикӣ мепардозад, ки дар ин роҳ хизмати донишмандони алоҳида беҳамто аст». Дар мавриди баррасии масъалаҳои марбут ба воҳидҳои нисбатан комили муҳобиротӣ ба монанди матн муҳаққиқ нуктаи басо дақиқеро нишон додааст: «Забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна бештар хусусияти амалӣ дошт, зеро мақсад аз пажӯҳишу омезиши қонунҳои забон, шарҳу маънидодӣ ҳодисаҳои ҷудогонаи забон, беғалат қироат кардани матн ва дар навиштан ба ғалатҳо роҳ надодани қаламкашон буд. Баъдтар дар натиҷаи баҳрабардорӣ аз мактабҳои забоншиносии дигар

тамоюли назарӣ, ҷанбаи таҳлилии он қавитар гашт ва бисёр донишмандон оид ба масъалаҳои алоҳидаи забони тоҷикӣ андешаҳои ҷолиби илмӣ баён кардаанд» [8, 7]. Чунон ки аз таъкиди профессор Д. Хоҷаев бармеояд, суҳаншиносон бештар бо чунин тартиби пажӯҳиш матнҳо ва воҳидҳои ба он шабеҳи забонро бештар таҳқиқ намудаанд ва тамоми вижагиҳои ҳаводису воҳидҳои забониро дар доираи истифода дар нутқ ва матн омӯхтаанду баррасӣ намудаанд. Ин ҳама бар он далолат мекунад, ки масъалаҳои забоншиносӣ маъмулан дар доираи таҳқиқи матн, контекст (алоқамандии ҷузъҳои таркибии матн аз нигоҳи сохтору услуб ва маъно) ва контекст (алоқамандии матн ва воҳидҳои таркибии он бо воқеият) сурат гирифтааст. Нуктаҳои арзишмандро оид ба вижагиҳои илми забон ва нигориш мо метавонем аз таълифоти ниёғони хеш чун Абӯнасли Форобӣ, Закариёи Розӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Фаҳриддини Розӣ, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Воҷидалии Мучмалӣ ва дигарон дарёфт намоем.

Бояд қайд кард, ки дар илми суҳаншиносии классикии тоҷик таҳлилу баррасии воҳидҳои забон мувофиқи методи дистрибутивие, ки имрӯз илми муосир онро зимни таҳқиқи матн ва дигар воҳидҳои нисбатан барҷастаи забон истифода мебарад, ба роҳ монда шуда буд. Яъне методи дистрибутивӣ қабл аз ҳама бар он фарзия таъя мекунад, ки воҳидҳои забон дар матн чун воҳиди комили муҳобиротӣ паиҳам ва мутаносиб ҷой мегиранд. Яке аз усулҳои мустаъмали методи дистрибутивӣ бо ҳам алоқамандона истифода шудани калимаҳост. Дар ин маврид муносибати калимаи асосию тобеъ ба эътибор гирифта мешавад. Доираи воҳидҳои забонӣ ва матни онҳо омӯхта мешавад. Дар ин маврид муносибати

калимаи асосию тобеъ ба назар гирифта мешавад. Масалан, феъли омадан бо калимаҳои имрӯз (омад), тез (омад), аспакӣ (омад) ва таркибҳои бо рафиқ (бо рафиқаш омад), ба хона (омад) алоқаманд шуда метавонад, вале бо калима шакли «китобро» омада наметавонад, чунки феъли монда аст. Дар ин замина таъкид мешавад, ки ҳамчунин намуду анвои матн низ ба воҳидҳои забон таъсир мерасонад. Масалан, ибораи рехтаи «дандон ба дандон мондан»-ро дар ҳама гуна матн овардан мумкин нест. Ҳамин тавр, яке аз роҳҳои ифодаи методи дистрибутивӣ ихотаи воҳидҳои забон нисбат ба якдигар аст, ки ин гуна дар ҳамбастагӣ баррасӣ намудани воҳидҳои забонро аз нигоҳи маъно пешиниёни илми суханшиносии тоҷик таносуби сухан меномиданд. Бинобар ин ҳам дар методи дистрибутивӣ ва ҳам дар таносуби сухан фазои истифодаи калима ва дигар воҳидҳои забон матн доништа шуда, имконияту дараҷаи алоқамандии ин ё он калима бо калимаҳои дигар вобаста ба васеъ будани маънои калима доништа мешавад.

Масъалаи баҳснок дар забоншиносии матн таносуби чунин мафҳумҳо аз қабилӣ матн – нутқ – дискурс ба шумор меравад. Дар робита бо баъзе аз аносири забоншиносии матн ҳукамои гузаштаи мо нуктаҳои басо ҷолибу дақиқ баён кардаанд, ки ба тарзу услуби эшон имрӯз ҳам камтар қасон он масъалаҳоро матраҳ кардаанд. Чунончи дар таносуби нутқ ва калому қавл Ҳаким Носири Хусрав ҳамагӣ дар ду сафҳа басо моҳирона ва ҳақимона нигоштааст, ки чунин таснифоти ҷолибро дар манобеи имрӯз низ дарёфтани душвор аст. Ҳаким мефармояд: «нутқ мар нафси нотиқаро сифате ҷавҳарӣ аст. Ва он макфҳум аст ва мафъул, на маҳсус аст ва на мушор» [6, 135]. Ҳаким ба он таъкид мекунад, ки нутқ қобилияти зеҳнии инсон аст ва аз ин сабаб он шунидани нест ва танҳо фаҳмидани аст.

Дар идомаи сухани хеш Носири Хусрав мефармояд, ки танҳо қавл аз нутқ асар аст ва инсони қобилияти нутқ буда, сухан гуфтан метавонад ва қобили қавл аст ва қавл асари нутқ аст. Дар баробари ин қавл тавассути овоз (гуфтор – З.М.) ва ҳуруф (аломату навиштор – З.М.) сураат мегирад. Ҳақим мефармояд: «Пас нутқ на тозӣ аст ва на порсӣ ва на ҳиндӣ ва на ҳеҷ луғате, бал қуввате аст аз қувватҳои нафси инсонӣ, ки мардум бад-он қувват маъниеро, ки андар замири ӯ бошад, ба овозу ҳуруф ва қавл ба дигарӣ битавонад расонидан» [6, 136]. Ҳақим Носири Хусрав қавлро бо ҷумла баробар доништа, маҷмӯи қавлҳоро калом меномад, ки дар забоншиносии муосир онро гуфтумон ва ё худ дискурс меноманд: «Ва аммо калом маҷмӯи қавлҳо бошад, ки маънӣ ҷуз бад-он қавлҳо ва ба тартиби он гузорида нашавад» [6, 136]. Бо тақя ба ҷунин таснифоти Ҳақим Носири Хусрав метавон гузоришҳои қавлу калом ва ё мушаххасан каломро бар ду навъ тасниф кард, ки навъи аввали он тавассути овозҳо сураат мегирад ва навъи дуввуми он тавассути аломот ва ҳуруф, ки далели навъи ахир матн аст.

Дар мавриди мафҳуми матн дар осори классикон иттилооти камтареро метавон дастрас кард ва аввалан маънии матн бар мафҳуми пушт, ҷои баланду устувор ва ҳар чизи собит далолат мекунад. Ҷунончи дар «Ғиёс-ул-луғот» омадааст: «матн ба маънии пушт ва ба маънии устувор ва ҷои баланд ва сахт; ва маҷозан ба маънии иборати китобӣ, ки шарҳи он тавон кард ба маънои мазкура...» [12, 228].

Мавриди зикр аст, ки дар забоншиносии муосир мафҳуми матн дар доираи ҷудогонаи илми забоншиносӣ таҳқиқ мешавад. Матн ҳамчун пайвастаи комили забон, ки вижагии алоқамандӣ ва яклухтиро доро буда, тавассути алоқаҳои сохторию маъноии воҳидҳои аломот ташаққул ёфта, воҳиди асосию мукаммали муҳобирот ба шумор меравад. Дар

семиотика дар зери мафҳуми матн пайдарҳамии ҳама гуна аломатҳо, ҳама гуна шакли алоқаю робита фаҳмида мешавад: рақс, расму оин, маросим. Дар забоншиносӣ матн пайдарҳамии аломатҳои забонист. Таҳқиқи матн дар кишварҳои гуногун бо номҳои мухталиф: лингвистикаи матн, сохтори матн, грамматикаи матн сурат мегирад.

Дар осони классикон вожаи матн серистеъмол нест ва дар сарчашмаҳо маъмулан ба номаи навишташуда, ки дар забони муосири тоҷик мустаъмал аст ишорат мекунад. Чунончи Ҷалолуддини Румӣ фармудааст:

Бошад он феҳрист доме оммаро,
То чунон донанд матни номаро.

Мирзо Бедил низ ба ин маънӣ истифода кардааст:

Шарҳи инкори ту нукуши камол,
Матни иқрори ту улуми яқин.

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» омадааст: «матн а. чизи навишташуда, навиштаи аслии китоб, рисола ва ғ. (ба истисноӣ ҳошия ва шарҳ): матни адабӣ, матни маъруза, матни танқидӣ//матни интиқодӣ матни асаре, ки бо муқоиса, тадқиқ ва ба эътибор гирифтани фарқи дастнавис ва нусхаҳои мавҷуди он асар нашр гардидааст» [14, с. 772].

Мафҳуми матнро бо мафҳуми ҳошия муқобил мегузоранд ва ин ба маънии он аст, ки матн қисмати устувору собит ва асосии ахбор аст ва ҳошия қайдҳои иловагӣ ва қисматҳои ёвари матн аст. Чунончи Шаҳриёр фармудааст:

Матни хабар, ки як қалам бе ту сиёҳ шуд ҷаҳон
Ҳошия рафта нам дигар нома сиёҳ кардан аст.

Дар забоншиносии муосир равияи лингвистикаи матн равияи нисбатан нави махсус аст, ки объекти он қоидаҳои созмони матни алоқаманд ва категорияҳои маъноист. Бинобар ин заминаҳои методологӣ ва ҳатто интиҳоби истилоҳоти ин

риштаи илмӣ имрӯз мавриду мубоҳисаҳо қарор гирифтааст. Дар забоншиносии тоҷик низ барои ба тарзу тартиби роҳвор ва дуруст ба роҳ мондани пажӯҳишҳо ба осори гузаштагон мунтазам така бояд кард. Нуктаи дигари муҳим ин аст, ки риштаи таҳқиқи забоншиносии матнро дар ҳамоҳангӣ ва алоқамандӣ бо грамматикаи илмии имрӯза бояд пеш бурд. Чунон ки маълум аст, дар грамматикаҳои илмии имрӯза миқдори воҳидҳои нахвиرو иборат аз панҷ медонанд: калимашакл, ибора, ҷумлаи сода, ҷумлаи мураккаб ва матн. Мавзӯи баҳси нахвро ҳам омӯзиши ҳамин панҷ воҳиди нахвӣ аз лиҳози сохтори маъноӣ ва нахвӣ, бо таъбири дигар, чӣ сохтан, аз чӣ сохтан ва чӣ тарз сохтан мешуморанд. Ба воҳидҳои калимашакл дар шакли тасрифӣ омадан феълро (меҳонам, хонда будам, бихон, хоҳам хонд), бо пешоянду пасоянд омадани калимаҳоро (бо сарбаландӣ, барои хондан, роҷеъ ба мавзӯъ, гул барин, ду рӯз боз) нисбат медиҳанд. Калимашакл дар сохтани ибора ва ҷумлаи сода, ибора дар сохтани ҷумлаи сода чун масолеҳи тайёр ё камтайёр истифода мешавад. Дар баробари ин калимашакл дар низоми ибораҳо ва ҷумлаҳои сода дар низоми ҷумлаҳои дигар барои ташаккули матн нақши ба худ хосро иҷро мекунанд. Таҳқиқи муваффақона дар риштаи забоншиносии матн бо риояи таносуби ҳамин қисматҳои марбут ба воҳидҳои нахвӣ имконпазир мегардад, ки заминаҳои ин сабки пажӯҳишро низ мо дар таълифоти ниёғони хеш дарёфтани метавонем.

Яке аз масъалаҳои нисбатан мубрам дар забоншиносии матн масъалаҳои категорияи матн ба шумор меравад. Дар ин самт муҳаққиқон имрӯзҳо боз ба осори гузаштагон таваҷҷуҳ мекунанд. Бале, категорияи матн мафҳуми мураккаб ва пурпечутоб аст, зеро матн худ чи аз нигоҳи моҳият, чи аз

нигоҳи корбурд ва чи аз нигоҳи мазмуну мундариҷа мураккабу печида аст, табиати матн аз масъалаҳои басо пурпечуби илми забоншиносӣ ва ҳамчунин улуи дигари бо матн сарукордошта қарор гирифтааст. Бинобар ин масъалаи матн ҳамчун воҳиди мураккаб ва печидаву пургиреҳ то ҳанӯз ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Доир ба категорияҳои матн муҳаққиқони гуногуни даврони муосир андешаҳои худро баён намудаанд, аммо то ба имрӯз назари ягона ва таснифоту гурӯҳбандии илмии ин гурӯҳи муҳими мафҳумҳои забоншиносии матн матраҳ нашудааст. Бо назардошти манобеи гуногуни илмии дар забоншиносии муосир бамеёномада тамоми категорияҳои матнро маъмулан ба ҳафт ҷуфти категорияҳо ҷудо кардан мумкин аст: категорияи замон – категорияи макон; категорияи мақсад – категорияи модалият; категорияи муаллиф – категорияи хонанда; категорияи ҳамоҳангӣ – категорияи анҷомпазирӣ; категорияи алоқамандӣ – категорияи таҷзия; категорияи ретроспексия– категорияи проспексия; категорияи иттилоъдиҳӣ – категорияи маърифатпазирӣ. Барои дуруст ба роҳ мондани ин самти таҳқиқ масъалаи дигар, яъне интиҳоби истилоҳоти дуруст ва ҳамчунин истилоҳофарӣ яке аз вазифаҳои муҳими илмӣ ба шумор меравад. Дар ҳалли масъалаи мазкур осори классикони мо сарчашмаи пурғановати илмӣ ба шумор меравал. Мавриди зикр аст, ки доир ба принципҳо ва категорияҳои матн ва умуман маводи нигоштаву нома, ки дар назари аввали аз масоили комилан нави забоншиносӣ ва махсусан забоншиносии матн ба шумор меравад, бешубҳа аз осори гузаштагон маводи арзишманд ва ғояҳои асосии такаҷгоҳиро дарёфтани мумкин аст. Барои мисол танҳо навиштаҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ, ки ба ҳунари номанигорӣ бахшида шудааст ба масъалаҳои мубрами нигориши матн ва принципҳои он

дахл менамояд. Дар ин росто ӯ шева ва тарзу тартиби нигориш, яъне таҳияи матнро дар китобу расоил ва ҳамчунин гуфтори мардум мансуб ба нӯҳ тариқа ва равиш медонад ва илова бар ин равиши даҳумро аз услуби хоси нигориши худ меҳисобад, ки ин басо барои масъалаҳои забоншиносии матн ҷолибу арзишманд аст: «Чун унфувони шубоб савдое дар сар доштам, ки ба балоғати тамои тарассуле ороистатар аз хатти орази хубон миёни абнои ҷинс берун диҳам, ба расми навхезони муҳаввис гурди мукотибот ва муросилоти булағои мутақаддим ва муосир бармеомадам ва натоиҷи устодонро талмизвор таламмиз менамудам, то муваллидоти ҳамаро аз нафос ва хасос он чи дар ҷинси китобат аз қаламе назояд, ба айни биниш бидидам, ёфтам ағлаби ибороти порсӣ, ки мутадовил аст миёни арбоби илму фазл ва дар уммаҳоти кутуб ва авом катаба муштамил ба нӯҳ тариқа» [9, 79]. Чунонки мебинем, Амир Хусрав таҷрибаи пешиниёни худро махсус таъкид фармудааст ва ба дунболи ин мефармояд, ки пас аз баҳрабардорӣ аз сабақи пешиниёну имрӯзиён барои худ як сабки хосаи нигоришро касб кардааст ва менигорад: «Акнун чунончи тариқай ҳар яке аст дар батни коғаз ба зухур расонам, то тариқай даҳум, ки натиҷай табъи ман аст, чун ба натоиҷи дигарон мушобеҳате надорад ва борикиҳои хаташ мӯй ба мӯй аз маҳосини котиб ҳикоят мекунад, маълум гардад, ки халфест ҳалолзодаи хос аз нӯки қаламам дар масқити varaқ чакида ва гавҳари покаш бар ҳалолзодагӣ содиқ» [9, с. 79].

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи пажӯҳишҳои амиқу густарда ба гумони ғолиб ба масъалаҳои категорияи матн, принципҳои он мо метавонем ҷавоби мушаххасу саҳеҳро дар навиштаҳои ниёгонамон дарёбем ва имрӯзҳо талоши муҳаққиқон дар ин ҷода басо муҳим арзёбӣ мешавад.

Дар баробари масъалаи категорияҳои матн баҳсу мунозираҳо дар атрофи ҷузъҳои таркибии матн, аз қабili банди синтаксисӣ ва ё худ воҳиди забарҷумлай меравад. Гуфтан бамаврид аст, ки маҷмуи ҷумлаҳои аз нигоҳи мазмуну мундариҷа, услубу сабк, мантиқ ва сохтор бо ҳам алоқаманд, ки дар заминаи изҳори назари ягонаи муаллиф ва ё гӯянда сурат мегирад ва таҳия мешавад. Банди синтаксисӣ тавассути шинохти муносибатҳои устувори маъноиву сохторӣ, услубиву мантиқӣ ва хронологиву пайдарҳамӣ дар дохили матни умумии густарда ҳудудгузори ва ҷудо карда мешавад. Муносибатҳои ягонаи маъноиву услубӣ ва сохтории устувори миёни ҷумлаҳо дар таркиби банди синтаксисӣ бо истифодаи воситаҳои гуногуни забонӣ сурат мегирад, ки онҳоро ба таври зайл метавон тасниф намуд: воситаҳои луғавӣ (тақрори воҳидҳои луғавӣ дар ҷумлаҳои пайдарҳам, истифодаи ҷонишинҳо ва вожаҳои зарфӣ амсоли баъдан, инак, ҳамин тавр, ки ба вазифаи пайвандакҳои миёни ҷумлаҳо истифода мешаванд), воситаҳои морфологӣ (таносуб ва мувофиқати замониву шакли хабарҳо ва воситаҳои дигари муҳабиротӣ, ки пайвандии ҷумлаҳоро таъмин мекунад), синтаксисӣ (тартиби калимаҳои дохили ҳар як ҷумла таркиби банди синтаксисӣ ва дигар воситаҳои алоқаи синтаксисӣ ба монанди калимаҳои ҳамнисбат), воситаҳои ифодагари оҳангу зада (оҳанги қисматҳо ва ҷузъҳои ҷудогонаи ҷумла ва таносуби оҳангии он бо ҷумлаҳои дигар), услубӣ (анафора, эпифора ва дигар усул ва саноати бадеиву лафзӣ, ки робитаи услубии як ҷумларо бо ҷумлаи дигар таъмин менамояд. Банди синтаксисиро ҳамчун ҷузъи таркибии матн медонанд, ки аз нигоҳи ифода, изҳори назар ва баёни мақсад дар дохили матн қисматҳои ҷудогонро муаррифӣ мекунад.

Ҳамин тавр, дар забоншиносии тоҷик масъалаҳои зиёде вобаста ба вижагиҳои матн мавҷуданд, ки ба онҳо мо бо така бар нигоштаҳои ниёгон ҷавобҳои дақиқу мушаххас ва устувору истидлолӣ дарёфтан метавонем. Танҳо вобаста ба мафҳумҳои асосии марбут ба прогрессияи матн, ки онро дар забони тоҷикӣ бо истилоҳи «густариши матн» ифода намудан мумкин аст, истилоҳоти зиёде мавҷуданд, ки ба тозагӣ мустаъмал мешаванд. Дар ин қисмати баррасии вижагиҳои матн истилоҳот ва мафҳумҳои зиёде аз қабилҳои «тема» ба маънии қисмати шиносо ва ахбори қаблан маълум, «рема» ба маънии қисмати иттилооти нав, ахбори қаблан номаълум, интертекст ба маънии байнматният, равобит ва алоқамандии матнҳои гуногун, архетекст ба маънии мабдаъматн, авантекст ба маънии марҳалаи томатиант, аллотекст ба маънии тарҳи аввалия ва ибтидоии матн, мимотекст ба маънии ҳамгунматиант, ё худ мутуни шабеҳмаънӣ, метатекст ба маънии интиқод бар матни худ ва ё интиқоди матни муаллифи дигар, ҳамчунин ташреҳи тағйирёфта ва нави матн, мегатекст ба маънии забарматн, имплитсит ба маънии густариши матн дар шакли хуллас ва кутӯҳ, эксплитсит ба маънии густариши муфассалу густардаи матн, полифония ба маънии гуногуновозӣ дар матн ба назар мерасанд, ки дар забоншиносии тоҷик ба таҳлилу баррасии амиқу густарда ниёз доранд. Масъалаи дигари мубрам баррасии тарзу намуд ва воситаҳои алоқа дар матн ва банди синтаксисӣ аст, ки он низ то имрӯз ба таври бояду шояд ҳалли худро наёфтааст. То ҳол намудҳои алоқамандии воҳидҳои таркибии матнро бар се гуна метавон тасниф кардаанд, ки ин алоқамандии мусалсал (цепная связь), алоқамандии мувозӣ (параллельная связь) ва алоқамандии мурсал ё худ ҳамроҳӣ (присоединительная связь) доништа мешавад.

Дар баробари ин ҳама дар забоншиносии муосири тоҷик ҳанӯз ҳам масъалаҳои зиёди мубрам ва баҳснок мавҷуданд ва дар ин росто илми забоншиносии тоҷик ҳамеша набзи пайдарпай ва ҳамоҳангу якнавохти худро нигоҳ медорад. Хушбахтона, анъанаҳои таҳқиқи забон дар забоншиносии тоҷик бидуни шакку тардиде қаринаи арзишманд дорад, ки он аз даврони антиқа шуруъ гардида, аз тарафи забоншиносони фидокори тоҷик чун С. Ализода, Л. Бузургзода, Н. Маъсумӣ, Д. Тоҷиев, Ш. Рустамов, Т. Хаскашев, М. Шакурӣ, М. Қосимова ва Д. Хоҷаев посдорӣ мешавад ва идомат меёбад.

Феҳрасти адабиёт:

- Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.1. - Душанбе, 1980. – 478 с.
Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ. – Душанбе, 2006. - 79 с.
Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.3. - Душанбе, 1989. – 225 с.
Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1959.- 294 с.
Нарзикул, М. Трактат Амир Хусрава Дехлави «Эъдҷазӣ Хусрави» (Чудо Хусрава) и традиции эпистолярного жанра в истории персидско-таджикской литературы (X-XIV вв.). - Душанбе, 2014. – 307 с.
Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн //Куллиёт. Ҷ. 1. – Душанбе, 1991. – С. 5-220.
Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. - Душанбе, 1988. - 340 с.
Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе, 2013. – 344 с.

Манобеъ

- Амир Хусрави Дехлавӣ. Аз “Эъҷозӣ Хусравӣ” // Дурдонаҳои наср. Ҷилди 2.- Душанбе: Адиб, 1989. – С. 75 - 87.
Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. - Душанбе, 1998.- 116 с.
Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. –Душанбе, 1991.- 463 с.
Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 2.-Душанбе, 1988.-416 с.
Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. - М, 1969. - 951 с.
Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. - Душанбе, 2008. – 949 с.

Назаре ба забоншиносии матн ва афкори забоншиносии тоҷик

Дар мақола сухан дар бораи матн ҳамчун воҳиди мукаммали мухобиротӣ, ки дорои воҳидҳои таркибии ба ҳам алоқаманд ва пайдарпай аст. Ҳамчунин қайд карда шудааст, ки доир ба чунин воҳидҳои мураккаби мухобиротӣ мо метавонем дар осори ҳақимони бузург чун Абунасири Форобӣ, Закариёи Розӣ, Абӯалӣ Сино, Фаҳриддини Розӣ, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ. Дар нигоришоти илмӣ асосан масъалаҳои умумии забон, нутқ ва калому нигориш баррасӣ гардидаанд, ки андешаҳои муҳаққиқон дар ин самт ба сифати заминаҳои назарии таҳқиқот хизмат мекунанд.

Калидвожа: забон, нутқ, матн, забоншиносӣ, мухобирот, муошарат, нигориш, категорияҳои забон.

Таджикская лингвистическая мысль и вопросы лингвистики текста

В статье речь идет о тексте, как об идейном комплексе человеческой мысли, представляющий коммуникативную единицу, где основой единства текста является взаимосвязь всех компонентов и составных частей. Отмечается, что вопросы касательно данной сложной и сложенной коммуникативной единицы мы можем выявить интересные факты в трудах наших классиков как Абунасири Фороби, Закариёи Рози, Абуали Сино, Фаҳриддини Розӣ, Носири Хусрав, Насируддини Туси, Шамси Қайси Розӣ, Амир Хусрави Деҳлави, Ҳоджа Ҳасани Нисори. В научных трактатах вышеназванных мыслителей рассмотрены общие концептуальные вопросы языка, речи, письма и представлены весьма ценные выводы, которые выступают основополагающими постулатами ключевых направлений текстолингвистики.

Ключевые слова: язык, речь, текст, лингвистика, коммуникация, общение, письмо, категория языковая.

Tajik linguistic thought and the issues of text linguistics

In article deals with a text as a thinking complex of human beings and communicative unit, where the basis of the unity of the text is interconnection of its components and integral parts. It is noted that while studying the issues of communicative units of speech we can find interesting facts in the works of Tajik classical authors as Abunasri Forobi, Zakariyoi Rozi, Sina, Nasir Khusrav, Nasiriddini Tousi, Amir Khusravi Dehlavi and Khoja Hasani Nisori. In the works of above mentioned scholars general conceptual issues of speech, language, writing valuable conclusions can be found which represent the key directions of linguistics of the text.

Keywords: language, the speech, the text, linguistics, communication, discussion, writing, language categories.

Сведение об авторе: З.М.Мухторов - доктор филологических наук, проф. кафедры истории языка и типологии ТНУ. Тел.: 907801822; E-mail: mukhtorov67@gmail.com

Т. С. Шокиров (ДДХ ба номи Б. Ғафуров)

НАЗАРЕ БА ТАЪРИХИ ФАРҲАНГНИГОРИИ ТАРҶУМАВИИ ТОҶИК

Фарҳангнигорӣ яке аз муҳимтарин соҳаҳои забоншиносӣ буда, дорои анвою вижагиҳои зиёд аст. Фарҳангнигории тоҷик таърихи куҳан дошта, то замони мо қариб 300 фарҳанге расидааст, ки ҳар кадоме ганҷинаи бебаҳост [1-2; 5-8; 12-14; 19; 21]. Коршиносон бар онанд, ки фарҳангнигории тарҷумавӣ ва хусусан дузабона муқаддамтар аст.

Луғатҳои тарҷумавии дузабона ё бисёрзабона барои рушд бахшидани муносибати мардуми гуногунзабон таҳия мегарданд [3-4; 9-10; 15; 16; 20; 22]. Таҳиягари фарҳанги тарҷумавӣ бояд ақаллан 2 забонро хуб донад.

Дар таърихи луғатнигории тоҷик фарҳангҳои тарҷумавӣ кам нестанд, вале фарҳанги тоҷикиву забонҳои Ғарб асосан аз асри XIX интишор меёбад. Аммо зарурати

корбасти фарҳанги тарҷумавӣ бо забонҳои Ғарб баъди ба Эрону Афғонистон ва Осиёи Марказӣ таъсиру нуфуз пайдо кардани Англия, Фаронса, Россия, Туркия, Олмон, Испания ва Италия торафт бештар эҳсос мешуд. Мамлкатҳои мазкур маъмулан бо забонҳои давлатии хеш ва забони форсӣ фарҳанг таҳия кардаанд. Аммо дар Россия аз асри XVIII ба забони тоҷикӣ низ эътибори махсус дода мешуд, зеро забони тоҷикӣ чун забони асосӣ ва давлатдории мардуми мамолики Осиёи Марказӣ хизмат мекарду нисбат ба дигар забонҳои мустаъмал нуфузу нуфуси бештаре дошт [21].

Дар лексикографияи тоҷик «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и Шохҳайдар Ҳотамтоевро, ки соли 1899 дар матбааи шаҳри Когон ба нашр расидааст, нахустин фарҳанги русӣ-тоҷикӣ меҳисобанд [7-8;11-14]. Аз ҷумла дотсент С. Ҳошимов бо тақия ба маълумоти ЭСТ(11,72) дар «Луғатнигорӣ» ном асараш навиштааст: «Аввалин луғатҳои нисбатан мукаммали тарҷумавӣ дар охири садаи XIX мураттаб гардидаанд ва «Фарҳанги русӣ ба форсии калимаҳои умумиистеъмолии шеваҳои кишвари Туркистон (мураттиб В. Н. Наливкин, соли 1889) ва «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и (чопхонаи Бухорои Нав, соли 1899) Шохҳайдар Ҳотамбоевро [Ҳотамтоев бояд бошад-Ш.Т.С.) чун нахустин луғатҳои тарҷумавӣ ном бурдан мумкин аст. Луғати Ш. Ҳотамтоев баъдтар, соли 1913, бо номи «Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ» дар Тошканд бори дуюм рӯйи чопро дидааст» [19, 43]. То имрӯз луғати мазкур аввалин фарҳанги тарҷумавии забонҳои тоҷикию русӣ ҳисобида мешуд.

Бояд қайд кард, ки мо соли 2015 аз хазинаи Китобхонаи давлатии Россия (собиқ Китобхонаи ба номи В. И. Ленин дар ш. Москва) чанд китоберо дарёфтем, ки бо эҳтимоми фарҳангнигор, олиму муҳаққиқ ва шарқшиноси рус А. В.

Старчевский таҳия гардидаанд. Миёни зиёда аз 10 фарҳанги таҳиякардаи ӯ асарҳое ба назар расиданд, ки бавосита ба бевосита ба забони тоҷикӣ дахл доранд ва яке аз онҳо «**Спутник русского человека по Средней Азии**» зақлаҷаоуи в себе словари (написанные русскими буквами) языков унвои гирифта, як навъ фарҳангномаи тарҷумавии тоҷикӣ ба русист [22, 392]. Он бо фармоиши Ситоди генералии Вазорати мудофиаи империяи Россияи подшоҳӣ тартиб дода шудааст.

Тибқи супоришу таъиноти ин ситод бо эҳтимоми гурӯҳи зиёди олимони таҳияи фарҳангномаҳои дузабонаву бисёрзабона, тафсирию соҳавӣ ба нақша гирифта шуда, дар як муддати кӯтоҳ шумораи зиёди фарҳанги русиву забони даркорӣ ба интишор расиданд, ки яке аз онҳо фарҳанги номбурда аст. Лексикографи маъруфи онзамонаи рус, журналист, энциклопедист ва донандаи бисёр забонҳои Ғарбу Шарқ Старчевский Адалберт Викентевич солиёни зиёд сармуҳарририи Қомуси Россияи подшоҳиро бар уҳда доштааст. Ӯ чанд луғат тартиб додааст, ки «**Спутник русского человека в Средней Азии**» (Роҳнамои намояндаи рус дар Осиёи Миёна) яке аз онҳо маҳсули заҳмати 4-сола буда, соли 1878 аз тарафи Кумитаи таълимию ҳарбии Сарситоди Ҳукумати Россияи подшоҳӣ дар типография ва хромолитографияи А. Траншел, Стремяннаяи шаҳри Санкт-Петербург таҳти рақами № 12 ба таъб расидааст [17].

Аз лиҳози таърихи интишор он аз фарҳанги Ш. Ҳотамтоев 11 сол пештар дастрас гардидааст ва акнун нахустин луғати русӣ-тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Он ҳамчунин фарогири бештари калимаву таркиб ва ибора буда, бузургҳаҷмтар аст.

Фарқи сеюмаш дорои маводи грамматикӣ будани он аст. Сохтори фарҳанг андаке монандӣ дорад, вале луғати А. В. Старчевский соҳаҳои бештарро дар бар гирифтааст. Дар

таркиби унвони китоб вожаи фарҳанг нест, аммо он аз рӯи талаботи фарҳангшиносии он замон таҳия гардида, панҷ забонро (туркӣ, ӯзбекӣ, қирғизӣ, тоторӣ, тоҷикӣ) дарбар мегираду бо мақсади ба истифода мувофиқ кардан дар як китоб ҷамъоварӣ шудааст.

Оид ба таҳияи луғати мазкур ҳуди мураттиб чунин менависад: «Қариб 20 сол мешавад, ки мо қисми ғарбии Осиёи Миёнаро дар ихтиёр дорем, пайваста пеш меравему пеш меравем ва новобаста аз он ки дар он ҷо, дар миёни аҳолии мусулмон ҳазорҳо мардуми рус қарор доранд, новобаста аз он, ки дар кишвари Туркистон оммаи зиёди ҳарбиён, маъмурон, рӯҳониён, тоҷирон, соҳибфабрикаҳо ва саноатчиёнодамони умуман бо ягон забони маҳаллӣ ноошно фиристода мешаванд, дар мо то ҳанӯз ягон хел худомӯз, роҳнамое барои фиристодашавандаҳо мавҷуд нест, ки корафтадагони аз алифбои арабӣ бегона ва имкони омӯхтани онро надоштаву аз забони мардуми маҳаллӣ беҳабар истифода бурда тавонанд. Дар байни мардум гашта, умуман калимаи онро нафаҳмидан, ба фикри онҳо сарфаҳм нарафтаи рикқатовар хоҳад буд.

Ин ҳам ҳақиқати воқеист, ки алҳол ҳуди илм низ дар ин ҷода хеле кори ночизро ба анҷом расонидааст. Ақаллан барои омӯзиши ин забонҳову муҳовараномаҳои гӯишҳои ӯзбекӣ, қошғарӣ, хевагӣ, туркманӣ, гӯиши сартҳо, забонҳои қирғизҳо, тоҷикон ва ғ. чизе омода нагардидааст. Пӯшида нест, ки роҷеъ ба ҳамаи ин забонҳову гӯишҳо дар осори илмӣ чанде аз шарқшиносони ватанию хориҷӣ баъзе чизҳо ба назар мерасанд. Аммо ин ҳама маълумот танҳо дар китобҳои нодиру камадади илмӣ бо забонҳои хориҷӣ барои доираи маҳдуди муҳаққиқони шарқшинос дастрас буда, ба аксарият, ба оммаи васеъ, ба хизматчиёни расмӣ ба Туркистон ирсолшуда дастнорасанд...».

Дар чаҳор саҳифаи пешгуфтораш мураттиб зарурати иқдомашро асоснок менамояд. Ў дар бораи сохтори китоб маълумоти мухтасар медиҳад. Дар мундариҷа асар ба 2 боб тақсим карда шудааст. Боби аввал «Грамматические очерки» (Очеркҳои грамматикӣ) ном гирифта, шомили маълумот оид ба забонҳои Осиёи Марказӣ (туркӣ, ўзбекӣ, қирғизӣ, тоторӣ, тоҷикӣ) аст. Тартиби ҷойгузинии очеркҳои грамматикӣ забонҳо бо фарҳангҳо мувофиқат надорад. Масалан, дар ҷои дуҷуми боби аввал очерки грамматикӣ забони ўзбекӣ ҷой дода шуда бошад, дар боби сонӣ дар қатори фарҳангҳо вожаи ўзбекӣ умуман ба назар намерасад. Дар боби чаҳорум фасли фарҳанги забони сартӣ ҷой гирифтааст вожаи ўзбекӣ сарфи назар гардидааст.

Боби 2-юм «Словари» (Фарҳангҳо) буда, луғатҳои забони русӣ ба забонҳои туркӣ, қирғизӣ, тоторӣ, сартӣ ва тоҷикиро дар бар гирифтааст. Фаслҳо бо рақамҳои римӣ нишон дода шудаанд. Луғатвожаҳо ба тарзи алифбои русӣ мураттаб гаштаанд.

Дар сарсафҳаи китоб оварда шудааст, ки он бо ҳуруфоти русӣ навишта шуда, вожаҳои забонҳои зеринро шомил аст: Дар боби аввал вожаҳои русӣ аз забони туркии ҷағатоиро ба русӣ баргардонидаст. Мураттиб таъкид дорад, ки дар фасли забони туркӣ унсурҳои забонҳои қошғарӣ, хевагӣ ва туркманиро низ бо вижагиҳои гуфториашон овардааст. Ҳамчунин ишора рафтааст, ки таҳти унвони ҷағатойӣ забони ўзбекӣ (Джагатайский или узбекский) фаҳмида шавад.

Фасли дуҷуми боби дуҷумро Фарҳанги русӣ-қирғизӣ (Киргизский язык) номида, дар қавсайн (Казакъ-тили) ишора кардааст. Маълум мешавад, ки ҳанӯз дар замони таҳияи фарҳанг дар Осиёи Миёна нуфузи забони тоторӣ зиёд будааст.

Бинобар он таҳиягар ба ин забон ҳам фасли алоҳида(сеюм) бахшидааст.

Дар мундариҷа танҳо забони тоторӣ нишон дода шудаасту ягон муайянкунандаи дигар нест, аммо дар дохили қор дар таркиби унвони фасл баъд аз вожаи тоторӣ дар қавсайн муайянкунандаҳои қазонӣ ва оренбургӣ ҷой дода шудааст.

Қобили қайд аст, ки то имрӯз дар атрофи ифодагари маъноӣ вожаи сарт(сорт) миёни қоршиносон баҳс идома дорад. Гурӯҳе онро ба тоҷикон, гурӯҳи дигаре ба ўзбекон нисбат медиҳанд. Старчевский А. В. фасли ҷаҳруми китобро бо номи забони сартӣ(**Сартский языкъ; Сарт-тиле**) оғоз менамояд. Яъне, ба пиндори ў, ё дар он замон ўзбекони шаҳриро сарт меномидаанд, ки мурағатӣ дар қавсайн чунин эзоҳро ҷой додааст (городскагое ўзбекскаго, преимущественно технического-ўзбекии шаҳрӣ, асосан вожаҳои техники).

Зимни баррасии забони ўзбекӣ А. В. Старчевский онро махсус аз забони сартӣ ҷудо мекунад. Ў таъкид менамояд, ки забони сартӣ ҳоси ўзбекони шаҳрӣ буда, он бо фароғири луғоту қолаб ва усули баён аз забони ўзбекӣ фарқ карда, мақоми болотарро соҳиб аст. Мусанниф бар он аст, ки дар забони сартӣ унсурҳои тоҷикӣ, луғоти техникую тиҷорат бештар ба назар мерасад.

Ниҳоят дар фасли панҷуми китоб **луғати тоҷикиро** ба русӣ барғардонид, бо номи тоҷикӣ муаррифи сохта, дар қавсайн муайянкунандаи **бухорӣ (бухарский)**-ро овардааст.

-Китоб, ки бо фармоиши Кумитаи таълими ҳарбии Сарситоди(главный штаб) Вазорати мудоғиаи Ҳукумати Россияи подшоҳӣ таҳия гардида, асосан барои ҳарбиёни озими Осиёи Миёна пешбинӣ шудааст, дар он маъмулан вижағиҳои

гуфторию муҳоварагии забонҳои ёдшуда мавриди омӯзиш ва зикри махсус қарор гирифтаанд.

- Бояд қайд кард, ки бо дар назардошти вижагии фарҳанг ҳини манзури маълумот талаботу дастовардҳои грамматикаи амалӣ ва муқоисавии асри XIX истифода шудааст.

-Қолибияти дигар дар он аст, ки забонҳои мазкур мансуби 2 оилаи забонҳоанд.

-Ҳангоми таҳлили грамматикӣ ҳар кадоми он забонҳои туркӣ муаллиф тарзи муҳовараи он мардумро бо унсурҳои гуфтори тоҷикӣ муқоиса менамояд.

-Вақте ки сухан дар бораи забони қирғизӣ меравад, мусанниф забонҳои қирғизӣ ва қазоқӣ имрӯзаро дар назар дошта, вижагиҳои дохилизабониро вобаста ба маҳаллу минтақаи гуфтор таъкид менамояд.

-Муаллиф қайд кардааст, ки тартиби ҷойгузинии забонҳо ба нуфузи ҷуғрофӣ онҳо вобастагӣ дорад. Вақте, ки шахс аз сӯи Россия ба самти Осиёи Миёна раҳсипор мегардад(самти ҳаракати роҳи оҳан ба ҳисоб гирифта шудааст), доираи қорбурди забони туркӣ умумӣ, баъди вуруд ба сарзамини Туркистон миёни мардум ўзбекӣ, дар доираи маъмуриву адабӣ **тоҷикӣ**, дар минтақаҳои ҷудогона **қирғизӣ**, яъне қазоқӣ нуфуз доштаанд.

-Бинобар мансуби оилаи дигар ва мустақилияту нуфузи муассир доштани забони тоҷикӣ алоҳида ва ҷудо аз он забонҳо ҷой дода шудааст.

-Ҳангоми баррасии вижагиҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ асосан умумияту фарқияти забонҳои тоҷикӣ ва форсиро дар гуфтор махсус қайд мекунад. Дар мавридҳои алоҳида мавод бо забони туркӣ низ муқоиса карда шудааст: «Окончанія множественнаго числа **онъ**, **һа** употребляются

также безразлично, какъ и въ чистомъ персидскомъ языкѣ, т. е. предметахъ одушевленныхъ, вмѣсто **онъ**, употребляется иногда **ha** и на оборотъ; иногда же слово принимаетъ и то в другое окончаніе.

Стольже безразлично принимаютъ эти окончанія и слова тюркскаго происхожденія, употребляемые въ бухарскомъ нарчѣчи. Посредствомъ приставки **ha** образуется также множественное число въ словахъ арабскаго происхожденія. Съ этой же приставкой употребляются такіа существительныя отглагольныя, собирательныя и др., которыя въ персидскомъ языкѣ не имѣютъ множественнаго числа. Приставки **онъ** и **ha** (означающая множественное число) приставляются иногда къ арабскимъ словамъ, имѣющимъ уже арабское окончаніе множественнаго числа. Арабское окончаніе множественнаго числа **at** нерѣдко приставляется также къ арабскимъ словамъ, употребленнымъ уже во множественномъ числѣ. Это же окончаніе служитъ иногда къ образованію множественнаго числа и въ словахъ тюркскаго происхожденія» [Имлои асл махфуз дошта шуд - Ш.Т.С.].

-Дар қисмати очерки грамматикии забони тоҷикӣ мураттиб ишора мекунад, ки қоидаҳо дар асоси тадқиқоти Григорьев (ному насаби олим нишон дода нашудааст) таҳия гаштааст. Дар он асосан истифодаи ҳиссаҳои нутқ-исм, ҷонишин, феъл, ҳиссаҳои ёвар ва вижагиҳои онҳо оварда шудаанд, то омӯзандаи забон онҳоро дурусту бамаврид корбаст карда тавонад. «Очерк» -и забони тоҷикӣ ҳаҷман мухтасар буда, 4 саҳифаро [С. 61-64] дар бар мегирад.

-Дар «Очеркҳо...» оид ба забони сартӣ маълумоти алоҳида дода нашудааст, вале дар қисмати фарҳангҳо чун забони алоҳида луғатвожаҳои он забон оварда шудааст. Бинобар пойтахти аморати Бухоро ва шаҳри қадиму мутамаддин буданаш ва бинобар ғӯиши Бухороро дарбар гирифтани фарҳанг ба таркиби номи он вожаи «бухорой»

илова гардидааст, зеро доираи амалкарди забони тоҷикӣ хеле фаротар буда, китоб танҳо бо ғӯиши Бухоро маҳдуд аст.

-Дар фарҳанги забони тоҷикӣ, ки ҷузъи анҷомбахши «Ҳамсафар» аст, тарҷумаи қариб 5400 луғатвожаи серистеъмол оварда шудааст.

-Бо мақсади осон кардани истифодаи фарҳанг вожаҳои низ на бо ҳуруфоти арабӣ, ки он вақт Осӣи Миёна роиҷ буд, балки бо алифбои кирилии ҳамоҳанг ва иловаи транскрипсияи онзамо навишта, тарҷума ва тафсир шудаанд: Абилә-пузырь, волдырь

-Луғатвожаҳои ба тартиби алифбои русӣ-аввал калимаҳои забони тоҷикӣ, баъд тарҷумаи русӣ онҳо ҷой дода шудаанд: Авазъ-голосъ, звукъ.

-Ҳарфи А(а)-и муқаррарӣ овози «о»-ро, гунаи транскрип-сиявии он «ä» ҳарфи «а»-ро ифода кардааст: Аб-вода; Äбрь-облако.

Вале чунин низом на ҳамеша риоя шудааст.

- Калимаҳои душакла бо ҳар ду шаклашон ҷой дода шудаанд. Масалан, вожаи об бо гунаҳои Ааб ва Äб ҷой дода шуда, ҳар дуяш ҳам вожа тарҷума гардидааст.

-Ҳарчанд фарҳанг тарҷумавист, вале мурағбат лозим донистааст, гоҳе дар мавридҳои зарурӣ луғатвожаҳои махсусро баробари тарҷума бо забони русӣ тафсир низ диҳад, то ки он мафҳум барои хонандаи рус фаҳмо гардад. Хусусан, вожаҳои ифодагари мансабу мартаба, расму оин, суннатҳои маҳаллӣ ва наботот: Бида-трава юрунка свитая въ видѣ веревокъ и сохраняемая на вольном воздухѣ. Вожаи мазкур имрӯз дар гунаи беда мустаъмал аст.

-Талаффузи вожаҳои ба табиати забони русӣ наздик карда шудааст. Масалан, калимаи гул дар гунаи гюл нишон дода шуда (яъне, гул-Ш.Т.С.) чун цвѣтокъ, роза тарҷума

гардидааст: гюджа-куда(ба кучо-Ш.Т.С.), гдѢ (дар кучо-Ш.Т.С.); дарьябеги-смотритель парома. Чунин усули манзури луғатвожаҳо барои аниқу дақиқ нишон додани шакли аслий ва талаффузи саҳеҳ и вожаҳо мусоидат накардааст, дар натиҷа хонанда аз гунаи аслии вожа нооғаҳ мемонад.

-Фарҳанг аҳамияти таърихию этнолингвистӣ пайдо кардааст. Бисёр вожаҳои он имрӯз ё аз истифода баромадаанд, ё шаклу мазмун дигар кардаанд ва ё оҳангу тарзи талаффузашон дигар шудааст. Аз луғат маводи зиёди этнографӣ низ гирифтани мумкин аст.

Таҳлили иҷмолии «Спутник русского человека в Средней Азии» (Роҳнамои намояндаи рус дар Осиёи Миёна) собит намуд, ки он яке аз сарчашмаҳои муҳими лексикографияи таърихӣ бисёрзабонаи русу забонҳои Осиёи Марказӣ, инчунин забони тоҷикӣ буда, аз ҷумлаи нодиртарин дастовардҳои фарҳангшиносӣ ва арзандаи паҷӯҳишу омӯзиши ҷиддӣ ва ҳаматарафа мебошад.

Адабиёт:

1. Айни С. Куллийт / С. Айни.-Душанбе: Ирфон,1964/ Ҷ. 11, китоби 2.-436с.
- 2.Баевский С. И. Раняя персидская лексикография. XI-XV вв.. / С. Баевский. - М.: Наука, 1989.-169с.
- 3.Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии / В.П.Берков. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 191 с.
4. Берков В.П. Двуязычная лексикография / В.П.Берков. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004. – 236 с.
5. Бертельс А.Е. О происхождении рубрик тематических (идеографических) словарей / А.Е. Бертельс // Переводная и учебная лексикография. – М.: Рус. язык, 1979. – С. 7– 27
6. Бобоева Г. И. Лингвистические принципы семантизации лексических единиц в двуязычном учебном словаре: дис. ... канд. филолог.наук: 10.02.20 /Г. И. Бобоева. – Душанбе, 2007. – 171 с.
7. Воҳидов А. Аз таърихи луғатнависии тоҷику форс / А. Воҳидов.- Самарқанд, 1980.- 167с.
- 8.Капранов В. А. «Луғати фурс». Асади Туси и его место в таджикской (фарси) лексикографии / В. А. Капранов.-Душанбе: АН Т ССР, 1964.-212 с.
9. Касарес Х. Введение в современную лексикографию [Текст] / Х. Касарес; перевод с испанского Н. Д. Аратюновой, ред. и примеч.

- Г. В. Степанова. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1958. – 364 с.
10. Козырев В. А. Русская лексикография: Пособие для вузов [Текст] / В. А. Козырев, В. Д. Черняк. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с.
11. Луғати русӣ- тоҷикӣ.-ЭСТ,1983, ҷ. 4.- С. 72
12. [Пейсиков Л.С. Очерк истории персидской лексикографии / Л.Ю. Пейсиков.- М.:МГУ,1975.-189-197с.](#)
- 13.[Рубинчик Ю. Лексикография персидского языка / Ю. М. Рубинчик .- М.:Наука, 1991.-296с.](#)
14. Мамадназаров А. Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв.: дисс. ... докт. филолог.наук: 10.02.22 / А. Мамадназаров . – Душанбе, 2013. – 420 с.
15. Проблемы лексикографии. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. – 203 с.
- 16.Современная русская лексикография. 1981: сб. ст. [Текст] / редкол.: А. М. Бабкин (отв. ред.), В. Н. Сергеев. – Л.: Наука, 1983. – 163 с.
- 17.Старчевский А. В. Спутник русского человека в Средней Азии.- Санкт-Петербург: А. Траншель, 1878.-567 с.
- 18.Теоретическая лингвистика и лексикография: опыты системного описания лексики [Текст] / отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М.:Наука, 1995. – 141с.
19. Ҳошимов С. Луғатнигорӣ / С.Ҳошимов.- Душанбе: Маориф ва фарҳанг,2004.- 79с.
20. Циренов Б. Д. Структура, типология и принципы двуязычной лексикографии (на материале монголоязычно-русских словарей). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Специальность 10.02.19 – теория языка.-Улан-Удэ, 2016.-359 с.
21. Шокиров Т. С., Кенчаева М. Фразеологические единицы в восточных словарях-/ Т. С. Шокиров, М. Кенчаев .-//Фундаментальные исследования. Филологические науки 2015,№2(14).- С.3196-3200.
22. Шокиров Т. С. Вижагиҳои лексикографии як луғати фаромӯшшуда.-Т. С. Шокиров //Масъалаҳои мубрами забон ва адаби форсии тоҷикӣ. Маҷм. мақ. Конф. илмӣ байналмилалӣ ба шарафи 25-солагии Истиқлоли давлати ҶТ.-Душанбе, 29 сент 2016.- Душанбе:Дониш,2016,380саҳ.; **Аз ӯ низ:** Нахустлуғати фаромӯшшуда.-// Омӯзгор, № 50, 09 декабри 2016, саҳ.13; №51,16 декабри 2016, саҳ. 13.
- 23.Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии / Л.В.Щерба // Языковая система и речевая деятельность. –Изд. 2-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 266 с.

Назаре ба таърихи фарҳангшиносии тарҷумавии тоҷик

Фарҳангшиносии ва фарҳанг яке аз омилҳои рушди илму фарҳанг мебошад. Он ба вижа дар пешбурди илми асримиёнагии Аҷам нақши бориз дорад. Фарҳанги тарҷумавии тоҷик соҳиби таърихи куҳан аст, аммо фарҳанги русӣ-тоҷикӣ аз охириҳои садаи XVIII сарчашма мегирад ва нахустлуғати он давра «**Спутник русского человека в Средней Азии**» (Роҳнамои намоёнҳои рус дар Осиёи Миёна) ном дошта, аз тарафи мутарҷим, фарҳангшино ва қомусшиносии рус А. В. Старчевский соли 1878 таҳия шудааст. Дар як муҷаллад луғати 5 забони маъмули Осиёи Миёна (туркӣ,қирғизӣ, тоторӣ, сартӣ, тоҷикӣ) ба забони русӣ баргардон

шуда ва ин барои он замон падидаи нодир буд. Мақола оид ба сохтор ва вижагиҳои лексикографии ин сарчашмаи бозғатимоди фаромӯшшуда маълумот медиҳад.

Калидвожаҳо: фарҳанг, фарҳангшиносӣ, луғат, сохтор, вожа, тарҷума, тафсир, тавзеҳ, пажӯҳиш, мавод.

Новое об истории таджикской переводной лексикографии

Лексикография и словарь являются одним из факторов развития науки и культуры. Она особенно ярко отражается в развитии Средневекового неарабского Востока (Аджамы).

Таджикская переводная лексикография имеет древнюю историю, однако русско-таджикская начинается с конца XVIII века. Предлагаемый автором словарь «Спутник русского человека в Средней Азии» можно отнести к числу первых подобных источников, который подготовлен и издан еще в 1878 году русским переводчиком, лексикографом и энциклопедистом А. В. Старчевским.

Изучаемая книга охватывает словари тюркского, киргизского, татарского, сартского и таджикского языков с переводами на русский язык, что считается уникальным достижением того времени.

Статья посвящена изучению структурной и лексикографической особенностей данного необоснованно забытого уникального источника.

Ключевые слова: Лексикография, словарь, лексика, структура, слова, перевод, толкование, пояснение, изучение, материал.

A glimpse into the history of Tajik lexicography

Lexicography and vocabulary are one of the stimuli for the development of science and culture. It is especially brightly reflected in the development of the Middle Ages of the non-Arab East (Ajam). Tajik translation lexicography has an ancient history, but Russian-Tajik begins at the end of the 18th century. The dictionary "The satellite of the Russian Man in Central Asia", proposed by the author, can be classified as one of the first such sources, which was prepared and published in 1878 by the Russian translator, lexicographer and encyclopedist A.V. Starchevsky.

The book covers dictionaries of Turkic, Kyrgyz, Tatar, Sart and Tajik languages with translations into Russian, which is considered a unique achievement of that time. The article is devoted to the study of the structural and lexicographic features of this unjustifiably forgotten unique source.

Key words: Lexicography, vocabulary, vocabulary, structure, words, translation, interpretation, explanation, study, material.

Сведения об авторе: Т.С. Шокиров-доктор филологических наук, проф., академик академии естествознания РФ., зав. кафедрой таджикского языка ТГУПБП.

А. Мирбобоев (ДМТ)

ЗАБОНИ МИЛЛАТОФАР

Даврони истиқлоли сиёсии кишвар барои истиқлоли маънавии ҷомеаи Тоҷикистон шароити зарурӣ фароҳам овард, ки он аз ҷомеа нигариши навро ба гузаштаю имрӯзи миллат ва арзишҳои тамаддунии ўро тақозо дорад. Қобили ёдоварист, ки силсилаи китобҳои Асосгузори сулҳу ваҳдат-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, ки дар солиёни гуногун ба таъб расиданд, маҳз ҳамин ҷанбаро дар маркази таваҷҷӯҳи худ қарор додаанд ва китоби тозанаشري ў таҳти унвони “Забони миллат – ҳастии миллат” ибтикори муҳимме дар ҷодаи нигариши навин ба арзишҳои миллий ва сарнавишти таърихии онҳо мебошад.

Дар ин асари гаронқадр сарнавишти яке аз муҳимтарин рухҳои миллат – забони тоҷикӣ аз оғози пайдоиш то аҳди Хоразмшоҳиён ба доираи таҳқиқ қашида шудааст, зеро забони миллий дар таърихи миллат ҷойгоҳи хоссае дорад ва “танҳо забон аст, ки дар ҳама давраи замон таърихи воқеӣ ва ростини миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад”.

Дар канори ин нуктаи диғарро ҳам зикр намудан лозим аст, ки дар ташаккули миллати тоҷик ду омил нақши сарнавиштсоз доштаанд: яке забони тоҷикӣ буд, ки ҷойгузини забонҳои гуногуни қабилаҳо ва ҷавмҳои эронии шарқии маскунӣ Осиёи Марказӣ гардида, ба сифати забони воҳиди тамоми он мардумон онҳоро ҳамчун этноси ҳамзабон ба ҳам пайваست ва диғаре дини ислом буд, ки эронитаборони пайрави адёни мухталифҳо ба дини воҳид дароварда, тафрикаи маънавии эронитаборонро аз байн бурда, фазои воҳиди фарҳангиро барои ин ақвом эҷод карда буд. Аз ин рӯ забони тоҷикӣ забони тоҷикӣ “хосияти баҳамоварӣ ва ё ваҳдатофарин” [1, 15] касб намуда, дар ташаккули миллати тоҷик нақши муҳим бозӣ кардааст. Воқеан дар таърихи башарӣ кам забонҳое дучор меоянд, ки аз гурӯҳҳои

этникии гуногун миллати вохидеро шакл дода бошанд ва аз ин лиҳоз, рисолати таърихии забони тоҷикӣ дар ташаккули таърихии миллати тоҷик онро ба **забони миллатофар** табдил додааст.

Ҳамин забони **тавоно** ва рақобатпазир [1,15] буд, ки миллати тоҷик аз офати воқеоти ғоҷиабори омезишу ғано дар тӯли таърих эмин монд ва забонаш ҳам худу ҳам миллати гӯйишвари худро то ба имрӯз маҳфуз дошт, вағарна тақдири мардумони дар гузашта муқтадиреро мисли мисриёну суриёниён, ки имрӯз араб шудаанд, насиби қавму қабилаҳои эронитабори Осиёи Марказӣ мешуд.

Яке аз масъалаҳои мубрами эроншиносии муосир пайдоиш, таҳаввул ва амалкарди забони тоҷикӣ дар тӯли таърих мебошад, ки дар пасманзари масъалаи умумии пайдоиши забони инсонӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Қобили зикр аст, ки доир ба пайдоиши забони инсонӣ, ки яке аз масъалаҳои печидаи илмист, ҳанӯз аз замонҳои пеш баҳсҳои доманадоре ба вуқӯ пайваста буданд. Билохир, дар солҳои 20-уми қарни гузашта донишманди даниявӣ Х. Педерсен забонҳои мансуб ба оилаҳои гуногунро бо ҳам муқоиса карда, фарзияро пешниҳод намуд, ки онҳо бо ҳамдигар қаробати ирсӣ (генетикӣ) доранд ва шояд ба як макрохонавода мансуб бошанд. Бар пояи ин фарзия дар солҳои 60-70-уми қарни XX назарияи наво доир ба пайдоиши забонҳои олам арзи ҳастӣ кард, ки бо номи «ностратизм» маъруф аст. Намояндагони ҷараёни ностратизм Б. Коллиндер, К. Менгес, В.В. Иванов В.М. Иллич-Свитич, А. Милитарев, В.А. Диббо ва дигарон бар мабноӣ бо ҳам муқоиса намудани тамоми забонҳои мабдаи оилаҳои забонҳои дунё ба ҳулосае омаданд, ки ин забонҳои мабдаъ зоҳиран аз як ё ду забони мабдаи умумидунёӣ маншаъ гирифтаанд. Онҳо яке аз он забонҳои мабдаъро шартан забони

ностратикӣ ва дигареро забони синоқафқозӣ номгузорӣ карда, чунин ақида доштанд, ки дар ҳоли ҳозир сатҳи таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ забонҳо имкон намедихад, ки дараҷаи қаробати ин ду забони мабдаъро муайян намуда, барои ҳардуи онҳо шакли забони мабдаъро барқарор намоем, аммо имкон дорад бо пешрафти илми забоншиносӣ дар оянда тарҳи ретроспективи забони аввалияи инсонӣ барқарор карда шавад. Онҳо забонҳоеро, ки аз ин ду забони мабдаи умумидунёӣ пайдо шуда буданд, дар ду гурӯҳ муттаҳид карда, ин гурӯҳҳои забониро «абароила» ё «абархонавода» номиданд [4]. Агар ба ҳамин назария така кунем, лозим меояд, ки таърихи ташаккули забони тоҷикиро аз замони пайдоиши забони инсонӣ то ба имрӯз ба ду марҳила тақсим намоем: 1) даврони моқабли забони форсӣ; 2) даврони пайдоиш ва ташаккулу таҳаввули забони форсӣ. Маҳз марҳилаи дувум дар китоби Эмомалӣ Раҳмон “Забони миллат – ҳастии миллат” бештар мавриди таваҷҷӯҳ қарор гирифтааст.

Дар боби аввали китоб масъалаи даврабандии таърихӣ забони тоҷикӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Чунин даврабандиро бидуни равшан намудани роҳи таърихӣ ташаккули забони тоҷикӣ баррасӣ намудан мушкил аст ва бинобар ин дар асар ба забонҳои пешинае, ки ҳамчун сарчашмаи пайдоиши забони тоҷикӣ хидмат кардаанд, рӯ оварда мешавад. Ба тавре, ки аз катибаҳои аҳди Ҳахоманишӣ маълум мегардад, дар он даврон соҳибони забони форсии бостон забонашонро “ориёӣ” меномиданд ва аз мансубияти худ ба қавми ориёӣ ифтихор доштаанд. Забони ориёӣ, ки як шохаи забонҳои хонаводаи ҳиндуаврупоӣ буд, пешинаи забонҳои гурӯҳҳои ҳиндӣ ва эронӣ махсуб мешаванд ва аз ин назар дар забоншиносӣ онро забони ҳиндуэронии бостон низ

номидаанд. Соҳибони забони ориёӣ киҳо буданд ва аз кучо омадаанд – яке аз пурбаҳстарин мавзӯоти илми таърих ва соири илмҳои ҳамҷавори он маҳсуб мешавад ва дар оғози боби аввали ин китоб тамоми фикру андешаҳои мансуб ба мавзӯи мазкур баррасӣ ва тавзеҳ гардидааст. Муаллиф бо иттиқо бар сарчашмаҳои таърихӣ илмӣ ба хулосае омадааст, ки на танҳо форсҳои бостон, балки дигар мардумони эронитабор низ худро ориёӣ гуфтаанд [1, 36-41].

Зимни баррасии масъалаи даврабандии таърихӣ забони тоҷикӣ бояд аввал ҷойгоҳи таърихӣ забони тоҷикӣ дар миёни забонҳои бостонӣ ҳиндуэронӣ, ки ҳанӯз бархе аз масъалаҳои мубраму бунёдии он баҳснок аст [1, 42], муайян карда шавад, бинобар ин зарурияти муқаррар намудани ҷои ҳар кадоме аз ин забонҳо дар низомии нахуст гурӯҳи забонҳои ҳиндуэронӣ ё ориёӣ ва сипас шохаи забонҳои эронӣ ба миён меояд.

Худи даврабандии таърихӣ забонҳои эронӣ, ки дар илм ба давраҳои забонҳои эронии бостон, миёна ва нав тақсим мегардад, комилан мафҳуми шартӣ буда, ҳолати воқеии корбурди забони эронии мушаххасро дар тамоми давраҳои таърихӣ инъикос намекунад, зеро забонҳои эронӣ, ки аз забони мабдаи эронӣ пайдо шуда буданд, дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба сурати мухталиф инкишоф ёфтаанд. Масалан, қадимтарин забонҳои эронӣ – забонҳои авестӣ ва мод танҳо дар даврони бостон корбурд доштаанд, забонҳои суғдӣ, бохтарӣ, сакоӣ ва хоразмӣ то асрҳои миёна ба кор мерафтаанд, забони форсӣ бошад, дар даврони салтанати Ҳахоманишиён, Сосониён ва Сомониён ба таври гуногун ба кор мерафтааст ва дар ин давраҳо ҳам аз лиҳози сохтори забонӣ, ҳам навъҳои хат ва ҳам вазифаҳои корбурдии худ аз ҳам тафовут доштааст. Ғайр аз ин, пешинаи забонҳои суғдӣ,

хоразмӣ, сакоӣ ва бохтарӣ, ки ба даврони миёна мансуб доништа мешаванд, то ба ҳол мушаххас нагаштааст. Аз ин сабаб марзбандии дақиқ дар байни давраҳои истеъмоли тамоми забонҳои эронӣ имконпазир нест. Чунин даврабандӣ метавонад ҳолати воқеии корбурди танҳо забони форсӣ (тоҷикӣ)-ро инъикос намояд.

Мавзӯи дигари баҳсомез пайдоиши этноними “тоҷик” ва забони тоҷикӣ мебошад, ки дар боби дувуми китоби “Забони миллат – ҳастии миллат” ба доираи баҳсу баррасӣ кашида шудааст. Қобили зикр аст, тавассути ин китоб бори нахуст хонандаи тоҷик ба забони модарии худ дар бораи пайдоиш ва маънии калимаи “тоҷик” чунин маълумоти комил ва густурдaro ба даст меорад. Гарчанд ҳанӯз донишмандон дар дақиқ кардани решашиносии ин вожа ба ҳулосаи умумӣ наомада бошанд ҳам, вале дастраси оммаи васеъ кардани назароти андешамандонро пиромуни ин вожа метавон дар шумули хидматҳои фарҳангии муаллифи асар қарор дод.

Дар зимни баррасии истилоҳи “забони тоҷикӣ” ба масъалаи пайдоиши ин забон тавачҷӯҳи хоса зоҳир шудааст. Дар эроншиносии муосир чунин ақида роиҷ аст, ки рафти омезиши лаҳҷаҳои форсӣ, ки мансуб ба гурӯҳи забонҳои ҷануби ғарбӣ буданд, бо лаҳҷаҳои портӣ ва соири ғӯйишҳои эронӣ ин лаҳҷаҳои форсӣ дар остонаи лашкаркашиҳои аъроб дар Марв, Ҳирот, Балх, Нишопур, Тус ва дигар навоҳии Хуросон паҳн гардиданд. Тибқи ахбори Ибни Муқаффаъ (асри VIII) ва Мақдисӣ (асри IX), забони порсӣ (форсӣ) дар нимаи аввали асри VIII дар Балх роиҷ буд. И.М. Оранский таъкид доштааст, ки забони форсӣ (тоҷикӣ) аз Марву Балх ва соири марокизи маъмурӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Хуросони Шарқӣ ба самти Мовароуннаҳр густариш ёфта, дар масири густариши худ бо забонҳои бумии ин минтақа – суғдию

бохтарӣ ва тохарӣ омезиш ёфт ва хусусиятҳои тозаеро касб намуд [7].

Ба ҳар сурат, ҳанӯз бисёр ҷанбаҳои густариши забони форсӣ дар Мовароуннаҳр норавшан боқӣ мемонад ва тахмин меравад, ки забони форсӣ ба ин сарзамин пеш аз лашкаркашиҳои аъроб бо ойини монавӣ ворид шуда бошад, зеро дар асрҳои VI-VII м. дар шаҳрҳо ва нуқоти бузурги маскунии Мовароуннаҳр ҷамоатҳои монавӣ амал мекарданд, ки дар соли 600 м. дар Самарқанд ҷамоии бузурги намоёндогони мазҳабии худро доир намуда буданд. Гарчанд кутуби монавӣ ба забонҳои маҳаллӣ, аз ҷумла суғдӣ, тарҷума шуда бошанд ҳам, вале забони форсӣ ба сурати кулӣ забони асосии корбурдии монавиён буд. Мавҷудияти осори паҳлавии ғанӣ ва фарҳангҳои паҳлавие ба забонҳои бумӣ, аз ҷумла ба забони суғдӣ, шохиди ривож доштани ин забон дар минтақаи мазкур мебошад.

Ҳаводиси марбут ба лашкаркашиҳои аъроб ва шуои ислом дар Мовароуннаҳр аз омили дигари суръатбахшии густариши забони форсӣ дар Мовароуннаҳр буд. Дар таркиби лашкари аъроб, ки ба Осиёи Миёна ворид шуда буд, сипоҳиёни ғайриараб, ки мусулмоншудагони сарзаминҳои ишғолӣ буда, таҳти сарпарастии ин ё он қabilaҳои арабӣ қарор доштанд, низ хидмат мекарданд. Ин лашкариёни наwmусулмонро, ки теъдоде аз онҳо зодагони Хуросон буданд, маволӣ меномиданд ва онҳо дар тарғиби ислом дар Осиёи Миёна ширкати ғаълола доштанд. В.В. Бартолд зикр кардааст, ки дар ин сарзаминҳои дур аз мулки Араб ислом бо забонҳои мардумони бумӣ густариш ёфта буд. Дар «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ омадааст, ки дар масҷиде, ки дар соли 713 дар Бухоро сохта шуда буд, «... мардумони Бухоро ба аввали ислом дар намоз Қуръон ба порсӣ хондандӣ ва арабӣ натавонистандӣ омӯхтан» (3). Аз ин ривоят бармеояд, ки мардуми

ин шаҳри суғдинишин дар он замон бо забони форсӣ ошноӣ доштаанд.

Раванди гузариши суғдиён ба забони форсӣ чараёни тӯлоние буд. Сайёҳи Чин Сюан Тзан, ки дар соли 630 аз Осиёи Миёна дидан карда буд, зикр намудааст, ки мардуми Суғд аз Суяб (водии Чу) то Кеш (Шаҳрисабз) ба забони худ тақаллум мекунанд. Воқеан, водии Чу ҳамон сарзамине буд, ки замоне суғдиён аз ватани худ ба ин макон ҳичрат карда, деҳқадаҳои муҳочирнишини суғдиро бунёд намуда буданд. Ҳуҷҷатҳои суғдии ҳокими Самарқанд Деваштич, ки аз кӯҳи Муғ пайдо шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ин сарзамин дар асри VIII ӯзасноду мукотибот ба забони суғдӣ навишта мешуд.

Мутобиқи ахбори Наршаҳӣ, азбаски бисёре аз бухориён забонҳои арабӣ ва форсиро наметонистанд, ӯзасноди намоз дар масҷид (соли 713) аз паси радаи намозгузoron як марди суғдие, ки қавоиди намозгузориро хуб медонист, ба онҳо муқаррароти гузоштани намозро ба забони суғдӣ мефаҳмонд [6, 97].

Дар рустоҳо ва кӯҳистони Суғд, ки аз шаҳрҳо ва роҳҳои аслии иртиботот дур буданд, забони суғдӣ умри бештар дошт. Мақдисӣ иттилоъ додааст, ки дар асри X дар рустокҳои Бухоро ӯзаснод ба суғдӣ тақаллум мекарданд ва забони суғдӣ шабеҳи забони рустокҳои Бухорост. Бояд гуфт, ки яке аз чунин лаҳҷаҳои кӯҳистонии суғдӣ дар дараи Яғноби болооби рӯди Зарафшон то ба имрӯз таҳти унвони «забони яғнобӣ» маҳфуз мондааст.

Забони форсӣ ҷойгузини забони суғдӣ шуд, аммо забони суғдӣ асароте аз худ дар таркиби забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) бар ҷой гузошт: луғоту истилоҳоти зиёди суғдӣ то ба имрӯз дар таркиби луғавии ин забон қарор дорад [9, 93-106; 5, 31-43]. Аксари номҳои маҳалҳои водии Зарафшон пайдоиши суғдӣ доранд.

Забонҳои бумии эронии шарқии дигари ин минтақа ҳам дар асрҳои миёна аз тарафи забони форсӣ аз доираи корбурдӣ берун шуданд. Чунонки аз топонимия (номҳои ҷуғрофӣ)-и Дарвоз ва навоҳии ҳамсоия он, ки ҳоло саканашон ба лаҳҷаҳои гуногуни тоҷикӣ тақаллум мекунанд, бармеояд, дар замони пеш дар ин минтақа ҳам забони эронии шарқие наздик ба забони бохтарӣ мустаъмал будааст. Дар шарқи он дар водии Ванҷ охири донандаи забони ванҷии куҳан (ванҷворӣ) дар даҳаи аввали асри XX мезистааст [2, 59-66], ки ҳоло дар макони собиқӣ корбурди он лаҳҷаи ҷануби шарқии тоҷикӣ ривож дорад. Ба тавре ки А.З. Розенфелд таъкид доштааст, дар таркиби лаҳҷаи тоҷикии Ванҷ калимаю таркибҳои зиёде аз забони ванҷии куҳан бар ҷой мондаанд [8, 63]. Дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ низ осори забони эронии пешин (субстрат) то ҳанӯз эҳсос мешавад. Топонимияи қадимии манотиқи кӯҳистони Хатлону Рахш ҳам бозмондаи ҳамон забони эронии шарқии пешине мебошад, ки замоне дар ин заминҳо ба кор мерафт.

Ҳамин тарик, забони форсии нав дар харобаҳои забонҳои эронии шарқии пешин нумӯ кард ва шоху барг баровард, аммо решаи он аз замини эронии шарқӣ ғизо гирифта, ба шукуфа ва баргҳои ин забони сарсабз неру бахшид.

Феҳристи манобеъ:

Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.

Андреев М.С. О таджикском языке настоящего времени // Материалы по истории таджиков и Таджикистана, сборник 1-й. – Душанбе, 1945, с. 59-66.

Балъамӣ, Абӯмуҳаммад ибни Аҳмад. Таърихи Табарӣ. Дар ду ҷилд. – Техрон, 2001.

Иллич-Свитич В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь – М.: Наука, 1984.

Лившиц В.А. Согдийские слова в таджикском языке // Известия АН Таджикской ССР. ООИ, вып. 12. – 1957, с. 31-43.

Наршаҳӣ, Абӯбақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. – Душанбе: Пайванд, 2012.

Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М.:Наука, 1988.

Розенфелд А.З. Луғоти куҳан дар ғӯйиши ванҷӣ //Номаи Пажӯҳишгоҳ. – 2010. – С. 63-92.

Henning W.Й. Sogdian Loan-words in new Persian // Йulletin of the School of Oriental Studies. Vol. 10, pt. 1, 1939, с. 93-106.

Забони миллатофар

Масоили муҳимми таърихи забони тоҷикӣ, шаклгирӣ ва инкишофи он дар китоби Президенти ҶТ Эмомалӣ Раҳмон “Забони миллат - ҳастии миллат” матраҳ шудаанд, ки ба наздикӣ интишор ёфта, нахустин бор дар таърихи забоншиносии тоҷик маълумоти васеъ, мукаммали илмиро дар робита бо масоили мазкур дар забони тоҷикӣ додааст. Муаллифи мақола андешаҳои худро доир ба аҳамияти баланди илмӣ доштани китоби мазкур, масоили актуалӣ, ки бо забони адабии тоҷик ва таърихи он алоқаманд аст, ибраз мекунад.

Калидвожаҳо: забони миллат, ҳастии миллат, забони тоҷикӣ, забони миллатофар, пайдоиш, таҳаввул ва амалкард, забони мабдаъ, этноним, тоҷик, забони форсӣ, забони суғдӣ, топонимия, забони ванҷии куҳан (ванҷворӣ), лаҳҷа, забонҳои эронии шарқӣ.

Язык создавший нацию

Важнейшие вопросы истории таджикского языка – его происхождение, становление и развитие освещены в книге Президента РТ Эмомали Рахмона “Язык нации – бытие нации”, недавно вышедшей из печати, которая впервые в истории таджикского языкознания дает обширную и более подробную научную информацию, связанную с данной проблемой на таджикском языке. Автор статьи приводит свои размышления о высокой научной значимости данной книги, об актуальных вопросах, связанных с таджикским литературным языком и его истории.

Ключевые слова: язык нации, бытие нации, таджикский язык, язык, создавший нацию, происхождение, развитие и функционирование, праязык, этноним, таджик, персидский язык, согдийский язык, топонимия, старованджский язык (ванджвори), диалект, восточноиранские языки.

The language that created the nation

Critical issues in the history of the Tajik language-its origin, formation and development highlighted in the book the President Emomali Rakhmon "Language of the nation is the being of the nation" recently

released from the press, which for the first time in the history of the Tajik Linguistics gives an extensive and detailed scientific information related to this issue in the Tajik language. The author of the article leads their thinking about the high scientific significance of this book, on current issues associated with the Tajik literary language and its history.

Key words: language of the nation, being a nation, the Tajik language, a language that created the nation, the origin, development and operation, proto-language, ethnonym.

Сведение об авторе: А.Мирбобоев - кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой теории и практики языкознания ТГПУ им. С.Айни.

Ҷ. Алимӣ (ДДК ба номи Рӯдакӣ)

ЗАБОНШИНОСИИ «ФАРОМУШШУДАИ»

ТОҶИК

Боиси таассуф аст, ки тайи солҳои салтанати шӯравӣ баъзе аз олимону муҳаққиқон забоншиносии классикии тоҷикро фаромӯш карда, дунболи уламои ба истилоҳ «лингвист»-и русу яҳудӣ мегаштанду ба таърихи ниёғони мо камтар таваҷҷӯҳ зоҳир карда мешуд ва имрӯз маҳз таъсири «лингвистика» ва «грамматикаи русӣ» аст, ки қисмате аз мардуми авоми мо доир ба ин ё он масъала фикру андешаи худро на шифоҳӣ ва на хаттӣ дуруст ва мушаххасу муфассал баён карда наметавонанд. Ин дар ҳолатест, ки як нафар порсизабони Эрон ва ё даризабони Афғонистон дар робита ба ин ё он масъала агар маълумоти олии надошта ва «грамматика»-ро ҳам нафаҳманда бошад ҳам, хубтару равшантар сухан гуфтаю навишта метавонад, чаро ки онҳо аз меъёрҳои муқарраршуда «тарсу ҳарос» надоранд ва як навъ на

ба «забони адабӣ», балки ба забони маъмулии мардумии худ мегӯянду менависанд.

Фараҳбахш аст, ки имрӯз забони тоҷикӣ бо талошу заҳматҳои Пешвои миллат ва қонуни санадҳои меъёрии ҳуқуқии қабулшуда ба асли худ баргашта истодааст ва чандест, ки забоншиносии ба истилоҳ «фаромӯшшудаи тоҷик» тавассути баъзе аз олимону муҳаққиқон, хосатан профессори ДМТ Ҳочӣ Давлатбеки Хоҷа, аз нав ҳамчун илм ва таълимот эҳё гаштан дорад.

Таваҷҷӯҳи хоса нисбати масъалаҳои забон ва забоншиносӣ дар Осиёи Миёна ва Эрон дар давраи ҳокимияти сулолаи навбатии эронитаборон-Сосониҳо (асрҳои 3-7) зоҳир карда мешавад. Ин ҳангом дар ҳудуди мазкур дину ойини зардуштӣ густариш ёфта буд, ки тавассути шахси ислоҳотгари низоми эътиқодоти қадима – Зартушт (Зардушт, Заратуштра, Зороастр) шартан байни асрҳои X ва VI то милод) роҳандозӣ шуда буд. Таълимоти Зардушт дар асос ва бунёду заминаи асотири ҳиндуаврупой ва ҳиндуЭронӣ (ориёӣ)-и ҳамон давра ташаккул ёфта буд, ки ба ҳудуди Эрони имрӯза тавассути Осиёи Миёна ва Қافқоз интиқол ёфта буд ва ин ҷо баъзе қавму қабилаҳои Эронӣ (асри II-юми то милод) ҳичрат намуда буданд ва яке аз шохаҳои мардумони ҳиндуэронӣ/ориёӣ буданд, ки номи ҳуди онҳо дар шакли «ориё» дар заминаи номи кишвар–Эрон-аруанам («кишвари ориёӣҳо») нухуфта буд.

Сосониҳо, ки майл ба таҳкиму тақвияти ҳукумати ҳокимияти худ доштанд, барои қайду сабти хаттии матнҳои ба тариқи шифоҳӣ аз насл ба насл интиқолёбандаи худ манфиатманд буданд ва маҷмӯаи кутуби муқаддаси худро дар 2 ҷилд таҳти унвони «Авесто» мураттаб намуданд. Гимнҳои бостонитарини «Авесто»-готҳо мансуб ва мутааллиқи ҳуди

Зардушт доништа мешаванд. Ба Зардуштия мақоми дини расмӣ дода шуда буд, матнҳои Авестой мавриди парастии қарор дода мешуданд ва ин ҳама қайду сабти хаттии забони Авестоиро талаб мекард.

Барои қайду сабти «Авесто» хатте мавриди истифода қарор дода шуд, ки таърихан ба хатти оромӣ рафта мерасид ва барои забони форсии миёна низ хидмат мекард ва он ду шакл дошт – паҳлавӣ ва монӣ (монавӣ, маниҳей), ки дар даврони Сосониҳо ба сифати хатту забони давлатӣ эътироф шуда буд. Ҳамзамон тавассути муаллифи номаълуме аломатҳои махсуси авестой барои китобати матнҳои муқаддас сохта шуда буданд. Бояд зикр кард, ки дар ҳамин давра замон алифбоҳои арманӣ, гурҷӣ ва агвонӣ низ сохта шуда буданд.

Забони форсии миёна идомаи мустақими форсии қадимро мемонд, ки дар замони худ ҳамчун забони давлатӣ дар баробари эламӣ хидмат мекард, ки мансубияти генетикии он ҳоло низ муқаррар ва мушаххас карда нашудааст ва он замон нахустин сулолаи форсии Ҳахоманишҳо ҳукмрон буданд (солҳои 558-330 то милод). Бояд махсус таъкид кард, ки номи Порсро ба империяи Ҳахоманишҳо маҳз юнониҳо нисбат дода буданд. Забони форсии қадим ва ё паҳлавӣ хатти ҷанбаи ҳарфию силлабикидошта бо аломатҳои катибавӣ дар асоси намунаи алифбои аккадии ҳиҷоӣ буд ва ҳамонондӣ он ки забони эламӣ низ хатти таърихи дурударози қадима дошт, ҳамон гуна буд. Дар хатти паҳлавӣ ҳузворишҳо ва лигатураҳои зиёд мавҷуд буданд, ки дар ин замон шакли монавии (маниҳеи) хатти форсии миёна тобеи принципи (усули) фонетикӣ буд. Аз асри IX аллакай гузариши забони форсӣ ба хатти арабӣ шурӯъ шуд, ки бо иловаи якчанд аломат мавриди истифода қарор мегирифт.

Дар Осиёи Миёна ва Эрон фаъолияти хуби луғатсозӣ (лексикографӣ) ҷараён дошт. Аллакай якчанд луғату фарҳангҳои Авестой-форсии миёна, оромӣ-форсии миёна, суғдӣ-форсии миёна таҳия ва мураттаб гардидаанд. Ҳамчунин фарҳангу луғатҳои тафсири нисбати асарҳои алоҳидаи муаллифон низ пайдо шудан мегиранд, якчанд луғатҳои истилоҳотӣ низ таҳия ва мураттаб гашта буданд. Жанри луғатҳои тафсири – фарҳангҳо, ки теъдодашон ба беш аз 200 адад дар асрҳои миёна мерасид, хеле рушд карда буд. Луғати машҳури авестой-пахлавӣ таҳти унвони “Frahang-i oim evak” мураттаб гашта буд, ки шарҳу тафсири беш аз 1000 калимаҳои Авестой, 2250 калимаю мафҳумҳои пахлавӣ ва 833 калимаю мафҳумҳои оромеиро фаро мегирифт. Ин луғату фарҳанг барои зардуштиён пешбинӣ ва таъин шуда буд, ки бояд забони авестоиро меомӯхтанд. Дар ин фарҳанг шумораҳои тартибии микдорӣ, ҷонишинҳо, сифатҳо бо ҷузъи *hu-* ва пайвандакҳо низ ҷой дода шуда буданд. Дар фарҳанг намунаю мисолҳои парадигмаҳо, номгӯии калимаю мафҳумҳо, ки марбут ба занҳо ва узвҳои бадан, хислату хосиятҳои инсон, навъҳои фаъолиятҳо, ченаку маҳакҳои суннатию анъанавӣ, қисматҳои алоҳидаю мушаххаси шабонарӯз, урфу одатҳои динию оӣинӣ инъикос ва ифода ёфта буданд. Ҳамчунин дар ин фарҳанг тасвири ҷурму гуноҳҳо низ ҷой дошт. Мушаххасан, дар фарҳанги мазкур категорияи ҷинсият ва шумора тасвир шудааст.

Луғат ё фарҳанги таълимии “Frahang-i pahlavik” таълиф ва таҳия шуда буд. Дар он муфассалан муродифоти оромии калимаю мафҳумҳои форсии миёна омадаанд, ки тариқи хузворишҳо сабт шуда буданд. Ин фарҳанг низ барои зардуштиёне пешбинӣ ва таъин шуда буд, ки баъди

йоришавии Ислом ин динро қабул надоштанд, аммо аллакай забонашон матрук шуда буд. Дар ин фарҳанг тарйумаҳои паҳлавӣ ва транскрипсияҳо низ ӣӣ дода шудаанд. Минбаъд ин фарҳангҳо тавассути илова кардани тарйумаҳо ба форсии тоӣӣ ва гуӣаратӣ, барои онҳое, ки ба Ҳиндустон муҳоӣр гашта буданд, калонҳаймтар гашта монд. Дар замони муосир нисбати тамоми фарҳангҳои тафсирии дузабона тарйумаҳои яке аз забонҳои аврупоӣ илова шудааст. Дар маймӯъ дар ин фарҳанг ҳудуди 1000 калимаю мафҳум ӣӣӣ дорад, ки дар доираи 31 мавзӯъ тақсим ва тасниф гаштаанд. Дар он ҳамчунин матнҳои тоату ибодатҳои мухталифи зардуштии низ оварда шудааст.

Луғат ё фарҳанги «Луғати фурс» усулҳои (принсипҳои) луғатсозии (лексикографияи) асримиёнагии форсу тоҷиконро замина гузошта буд: дар он мавод мутобиқи бобу фаслҳо тақсим шуда, дар ҳуди бобу фаслҳо дар асоси алифбо – мувофиқи ҳарфи охирин калимаю мафҳумҳо омадаанд. Тасвирҳои назмӣ низ ба расмӣят дароварда шуда буданд. Ҳамчунин луғату фарҳангҳои шоирон Қатрон, Рӯдакӣ, Фарруҳӣ таҳия ва мураттаб гашта буданд.

Фарҳангҳои тафсирии ибтидоӣ пешина ҳамчун як навъ энциклопедияҳо оид ба самту соҳаҳои алоҳидаи донишу маърифат мураттаб гашта буданд. Кору фаъолиятҳои луғату фарҳангсозӣ дар асоси маводи форсии тоҷикӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна ва Эронӣ исломигашта, баъд аз он ки асри VII арабҳо ин ҳудудро тасхир ва тасарруф намуда буданд ва иҷборан хатти арабӣ ба расмӣят дароварда шуда буд, ҳамчунин дар кишварҳои Эронитаборони Осиёи Миёна то асри XIV-то тохтутози муғулон, махсусан асри XVI, аз замони юришҳои Бобур, то асрҳои XVIII-XIX дар Ҳиндустон, ки он ҷо забони форсии тоҷикӣ дар музофотҳои алоҳида забони расмӣ

адабӣ маҳсуб меёфт, дар рушду такомул буд.

Баъди тохтутози арабҳо луғату фарҳангҳои зиёди арабӣ-форсӣ, аксаран тарҷумаҳо аз забони арабӣ, таҳия ва таълиф мегарданд ва дар муҳиту шароити Осиёи Хурд, ки аз интиҳои асри XI туркони салҷуқӣ сари қудрат меоянд, луғату фарҳангҳои форсӣ-туркӣ, махсусан асрҳои XV-XVI, замоне ки забони усмонии туркӣ ташаккул ёфта буд, таҳия ва мураттаб мегарданд.

Шурӯъ аз миёнаҳои асри XIV луғату фарҳангҳо мутобиқи ҳарфҳои аввали алифбо таҳия гаштан мегиранд. Аз миёнаҳои асри XVII усули (принсипи) қайду сабти мантиқан пайгириҳои на фақат ҳарфи аввал, балки ҳарфҳои дуюму сеюм ва ғайра низ ҷорӣ шудан мегиранд. Маводи луғавию фарҳангӣ дар асоси забонҳо, аломатҳои луғавӣ (лексикӣ) ва сарфиву наҳвӣ (грамматикӣ) ба ҳудудбандии калимаю мафҳумҳо ва фразеологизмҳо тақсимбандӣ ва тасниф мегарданд. Оид ба орфография ва талаффуз, ҳатто тасвири муфасссали унсуру ҷузъҳои калимаю мафҳумҳои тафсир- шаванда ба роҳ монда мешавад. Тадриҷан аломату нишонаҳои махсус, яъне «ҳаракатҳо» барои муайян ва мушаххас намудани садонокҳои кӯтоҳ мавриди истифода қарор мегиранд. Якҷанд усулҳо (принсипҳо) аз лексикографияи арабӣ гирифта мешаванд. Аммо дар амалияи форсии тоҷикӣ аксаран маводи назмӣ истифода мешуд, дар амалияи арабӣ-иқтибосҳо аз Қуръон ва шоирон оварда мешуданд.

Асри XII-ум тарҷумаҳои тафсирии Қуръон пайдо мешаванд, ки аз техникаи рушдкардаи лексикографӣ шаҳодат медиҳанд. Дар тафсирҳо шарҳу эзоҳҳои иллоҳиётшиносӣ (теологӣ) илова шудан мегиранд, ҳамчунин мисолу намунаҳо аз забонҳои зинда оварда мешаванд. Таҳти таъсири арабҳо луғатсозони (лексикографҳои) форсу тоҷикзабон ҳамчунин ба

тахия ва мураттабнамоии муродифот (синонимҳо), луғатҳои махсус барои мутолиа ва омӯзиши осори шоирон даст мезананд. Сарфу наҳви (грамматикаи) забони форсии тоҷикӣ фақат асри XVIII ба маънии имрӯзааш пайдо мешавад, ҳарчанд дарку фаҳми бошууронаи падидаю зухуроти сарфу наҳвӣ (грамматикӣ) дар китобу асар ва таълифоти луғавӣ-сарфунаҳвӣ (очеркҳои лексикӣ-грамматикӣ) дар таркиби луғату фарҳангҳо асри XIV пайдо мешаванд, ҳамчунин дар замимаҳои назариявӣ аз ибтидои асри XVII луғату фарҳангҳо зиёд шудан мегиранд. Барои ин мисолу намунаҳо таълифот ё очерки Ҳусайни Инҷӯ шуда метавонад, ки асосгузори сарфунаҳви меъёрӣ ё ба истилоҳи имрӯза «грамматикаи нормативӣ» ҳисоб мешавад. Ҳамчунин “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” ва тафсираи васеъ ва калонҳайми сарфунаҳвии (грамматикӣ) пайрави мактаби ӯ-Муҳаммад Ҳусайн ибни Халафи Табрезӣ намунаи барҷастаи луғатсозию забоншиносӣ (лингвистика) буда метавонад.

Баъди устувор ва бебозгашт шудани дини ислом фалсафаи забон рушду такомул меёбад, ки ин замон забоншиносони ғарбию аврупоӣ дар ин масъала дар хоби ғафлат буданд. Намунаи барҷастаи забоншиносоне, ки даст ба тадқиқи фалсафаи забон задаанд, Ал-Фаробӣ ва Ал-Ғаззоли буданд, ки ба забони арабӣ таълиф мекарданд ва маҳз онҳо фалсафаи атиқаро бо сарфу наҳв (грамматика) ва назарияҳои муосири забоншиносӣ (лингвистика) пайванд додаанд, ғояҳои (идеяҳои) аҷибу ғалатии забоншиносиро (лингвистикаро) дар асоси исломи асримиёнагӣ рушд додаанд. Онҳо арзиш ва маънии **имкон/тавоноиро** ҳамчун воситаи мантиқии забон мавриди истифода қарор додаанд.

Махсусан, таълимоти Ал-Фаробӣ оид ба ҳиссаҳо бо ишора ва таъкиди арзишмандию маънӣ ва мафҳумҳои вектор

аҷибу ғалатӣ мебошанд ва ҳатто аксари олимону муҳаққиқон таълимоти Ал-Фаробиро дар ин маврид ҳатто аз таълимоти Р.О.Якобсон оид ба шифтерҳо болотар ва арзишмандтар донистаанд. Таснифоти дузинагии ҳиссаҷаҳо дар асос ва заминаи муносибати онҳо нисбати ном (онима) ва тамоми ифодаҳо ба роҳ монда шуда буд. 13 навъ ва гурӯҳи зарфҳо бо така ба категорияҳои Арасту ва Теофраст тасниф ва мушаххас карда шуда буданд.

Масалан, Имом Ғаззоли дар асри XI-ум таҳлили муфассалу мушаххаси аломатҳои забониро ба роҳ монда буд. Имом Ғаззоли 3 «қишри» (қабати) воқеият – айнӣ (объективӣ), маърифатӣ (гносеологӣ) ва забониро ҷудо ва муайяну муқаррар карда буд. Имом Ғаззоли ҳамчунин тасвири ҳар як дараҷа ё зинаи сохтор ва таркибу бандубасти воқеиятро (реалиятро) тасвир кардааст. Маҳз ӯ таъкид карда буд, ки ин се қишри (қабати) воқеият ба ҳам саҳт вобаста ва пайванд буда, аз ҳам ҷудонашавандаанд. Дар аломат ӯ ном/аломатро ба маънии маҳдудаш ҷудо мекард, яъне онро (овоз (садо)+маънӣ), таъйинот/номгӯй ва ифодакунанда/номгузоришуда ном мебарад.

Хулоса, заминаҳои ташаккули илмии забоншиносии суннатии тоҷик ҳанӯз паҳлуҳои наомӯхта ва дар ҳазинаи таҳриху фарҳанги тоҷикон маҳфуз монда дорад.

Адабиёт:

1. Лосев А.В. Философия имени. Москва, : МГУ, 1990.-270 с.
2. Соколов С.Н. Язык Авесты (учебное пособие).-Ленинград,1964.- 120 с.
3. Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия: проблемы истории и культуры.- М.,1977.-87 с.
4. Ставиский Б.Я. Среднеазиатские традиции Ахеменидского периода в культуре эллинистической и Кушанской Бактрии// Древнейшие культуры Бактрии(среда,развитие, связи).Тезисы Симпозиума.- Душанбе: Дониш.1982.-с.88-90.
5. Grundriss der iranischen Philologie. Bd.I. Abt.2, 1904.-S.190 sg.

6.Lane-Poole S.Catalogue of Oriental coins in the British Museum.10 vols.- London,1875-1889.

Забоншиносии «фаромӯшшудаи» тоҷик

Дар мақолаи мазкур заминаҳои ташаққули забоншиносии тоҷик баррасӣ шудаанд, ки аз замони бостон – навиштаҷоти Ҳахоманишӣ ва фарҳангҳои форсии миёна, сарчашма мегирад. Дар идомаи мақола муаллиф намунаҳои осори форсии навро ҳамчун далели возеҳи мавҷудияти низоми ташаққули забоншиносии тоҷикро меорад.

Калидвожаҳо: забоншиносии тоҷик, сарфу наҳв, фарҳангҳо, осори адаби.

«Забывтое» таджикское языкознание

В настоящей статье рассматривается предпосылки формирования таджикского языкознания, которое восходит к истокам древности, начиная с эпохи ахеменидских надписей, а также словарей среднеперсидского периода. Далее автор приводит примеры произведений новоперсидского периода, как явного доказательства наличия принципов и систем формирования таджикского языкознания.

Ключевые слова: таджикское языкознание, морфология и синтаксис, словари, произведения.

The forgotten Tajik linguistic

In the present article prerequisites for the formation of the Tajik Philology is discussed, which dates back to the origins of antiquity, dating back to the era of Hakhomanids inscriptions, as well as middle Persian dictionaries of the period. Further, the author gives examples of works of the new Persian linguistics periods, as explicitly argued the existence of principles and systems of formation of Tajik linguistics.

Key words: Tajik linguistics, morphology and syntax, dictionary, composition.

Сведения об авторе: Дж.Алими. – доктор филологических наук, проф. ГКУ имени Абуабдулла Рудаки Тел.: 9181126262, 987126244.

Е-мэйл: alimi-62@mail.ru

**Бобо-Назар Гафтор
(Авистошинос)**

**К-аз шоирони бувад манам навгувожа,
Як байти парийён кунам аз санги хора.
(Рӯдакӣ)**

ШАРҲИ ЯК БАЙТИ РӮДАКӢ

Ба назар чунин менамояд, ки замони пияхӯшишу тафсири осори Рӯдакӣ аз нигоҳи лексикология сар омадаву осори

Рӯдакиро бояд аз назари митологияи татбиқӣ, поэтикаи таърихӣ-татбиқӣ, фарҳангшиносӣ ва этимология, ки танҳо бо корбасти дову шигирди ҳиндуаврупошиносӣ имконпазир аст, пияжӯхид. Мо тақрибан 10 сол пеш пияжӯҳиши осори Рӯдакиро аз назари ҳиндуаврупошиносӣ оғоз кардаем [1]. Ҳамакнун мо як байти машҳури Рӯдакӣ: К-аз шоирони бувад манам навувожа /Як байти парниён кунам аз санги хораро мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Ин байт бисёр мавриди пияжӯҳиш гаштааст, пияжӯҳандагон [2] аз фарҳангҳо чӣҳое наовардаанд то собит бигардонанд, ки Рӯдакӣ худ чӣ гуфта бошад: навад ё бувад,... навувожа ё навувожа. Ҳама дигар касе аз ишон ҳиҷ шубҳа накарда ҳаргиз, ки то байт дар ин байти устод Рӯдакӣ чиз дигар аст на ки калимаи арабист. Ва мо аз ҳамаи оғоз мекунем.

Ҳаким Низомӣ ду байти зебӯе дорад, ки ин аст: Омад ба диёри ёр пуён//Лабайкзанону байтгӯён ва мисраи дуйуми байти дигари он ин аст: Ҳар шаб зи фирӯз байтхонон//...Дар шеваи Кӯлоб ку як байт бигӯ (ё бихон на ки бисаро), дар паҳлуи ифодаи байт мондан мавҷуд аст. Байти Низомӣ ва байти лаҳҷаи Кӯлоб (Шояд дар дигар лаҳҷаи ҷануби Тоҷикистон ҳам бошад) ба пиндори мо аз решаи ҳиндуаврупоии *uer- «гуфтан, бо тантана ифшо кардан» мондааст, ки аз он муштақҳои зиёд, ҳамчун: *uere-, *urē-, *ure/oto- «фармон, фармоиш; хошона», *uer-d^ho-/ *uor-d^ho-/ *ur-d^ho-/ «калима, савганд, муқаррарот, фармон» *uer-io «фарёд кардан, ҷеғ задан» истода. Аз як шакли аблаутии ин реша шакли ир. куҳан *urata-, ав. *urvata- (муодили ҳ.к.-аш vrātā, йун. ητυ) «муқаррарот, дастур, ваъда; савганди ботантана» (слав. куҳан rota- «савганд, қасам», прусс. куҳан wettemmai «мо савганд меҳӯрем» истода, аз шакли дигари аблаутӣ-ш метавон

йунонии ма «калима», σις «нутқ»-ро, ки муодили этимологии калимаи тоҷикӣ аст (аз ҳ.авр. *u(e)r-eHe-), дар овард ва аз шакли ҳ.а. *ur- (реша) + афзои (Erweiterung) -dho- бошад, дар овардани «байд/байт» (ҳаванди этимологии лотиниш: verbum «калима», пруссии куҳан - wird «id», олмонии куҳани боло-ш: wort «id» тақрибан душворие ҳич надорад. Овози ҳиндуаврупоии #u- ҳам танҳо ва ҳам дар таркиби бо /r/ - #ur- дар забони иронии нави ғарбӣ (тоҷикӣ/форсӣ/дарӣ) ба таври қонунӣ ё /b/ (бо аллофонаш) ё /k/ (бо аллофонаш) медиҳад: Инро калимаҳои фаровони ҷуфт-ҳаванди бо тафовути танҳо /b//k/ тасдиқ мекунанд, ҳамчун: Буштосп/Гуштосп (Виштосп ҳам), б(и)ринҷ/гурунҷ (=санскр.vṛīhi «id»), буф/куша, бузург/гузург, бармак/кирма, биҳишт/ гуҳишт, бара/кура, бинчишк/гунчишк (ванҷ), беша/чакалак, боша/гуваш/ форсии миёна: brītan/kirrenītan «офаридан» (маънии чарбабардории ҳар ду-ш «буридан» аст), бузбала (буҷабала)/гизала (ва varġāvand дар матнҳои динии замони миёнаву нав аст),...

Ҳин аз (муштакҳои) решаи *uer-и ҳиндуаврупоӣ дар тоҷикӣ (иронии ғарбии нав) калима (< ҳ.а. /*u(e)r-eHe- (муодили йунонӣ-ш ма «калима») ва байд/байт (< ҳ.а. *uer-d^ho-, лот. verbum «калима», пруссии куҳан wird «id», готии waurd «id») истода. Маънии «савганд ёд кардан», ки дар решаи мазкур ниҳон аст, дар ифодаи «Калимаи шаҳодати мусулмонӣ» ошкор аст ва дар шеърӣ устод Лоҳутӣ «Калимаи шаҳодати ранҷбарӣ».

Пас аз ҳам пош хӯрдани ҳиндуаврупоӣи калимаҳои фаровоне, ки барои ифодаи семантики «сухани поэтик-муқаддас, сухани сирф поэтик» корбасти мешуданд, дар забонҳои куҳантарини ҳиндуаврупоӣ маъниҳои худро дигар карданд, дараҷаи корбасти онҳо тағйир ёфт. Бархе калимаҳои, ки сирф поэтик буданд, барои истилоҳоти динӣ корбасти

шудаанд, бархеи дигар, ки танҳо барои матнҳои динӣ истифода мешуданд, калима(ҳо)и муқаррарӣ гашта [3].

Ҳарчанд ки тибқи гуфтаҳои донишмандон поэтикаи забон(ҳо)и йунонӣ бо забонҳои ҳиндуиронӣ вижагиҳои бештаре дорад, ки ба забонҳои дигари ҳиндуаврупоӣ (чӣ забонҳои centum ва чӣ satəm), тақсимшавии калимаҳои ифодакунандаи семантии шоир ҳатто дар ӯ замонҳои куҳане, ки тафовут миёни осори динӣ ва осори дунявӣ ба вуқӯ напайваста буд, ба истилоҳоти динӣ ва дунявӣ анҷом ёфта. Чунонки аз йунонии ποσ πείν (=ҳ.к. vačas vač), ва истилоҳи поэтики ποσ эпос (ҳамо-са шакли вайроншудаи он аст) бар меояд, дар йунонӣ ҷуз истилоҳи муқаррарӣ нест, дар ҳоле ки он решаи ҳиндуаврупоӣ (яъне *uok^h- «гуфтан, сухан гуфтан») дар забонҳои ҳиндуиронӣ (ҳиндуорӣ) вижагии сирф динӣ (аслан) ва дунявӣ (андак) пайдо карда. Воч худованд аст дар Ведаҳо, дигар, воч гирифтани (дуо хондан) дар адабиёти порсии миёна аст, vāč Пуа («Иляи муқаддас») дар осетинӣ, ниҳоят, Вахшур (ки танҳо оиди Зардушт корбаст мешавад – инро соҳиби «Фарҳанги Амид» низ таъкид карда) – тарҷумани чарбабардориш: «барандаи вак (вахӣ) [ба мардум]» аст. Дар паҳлуи маънии динӣ *uok^h- дар паҳлави паҳлавӣ (портӣ) маънии муқаррарии «гуфтан», овоз, ово, вок (дар тоҷикӣ) ҳам дорад. Калимаи дар забонҳои centum-и аврупоӣ маъмули Prophet /йун. προ-φῆτες «пешгӯ, бинак, паямбар» < йун. φῆμι «сухан кардан») «паямбар, пешбин, бинак» аз решаи муқаррарии ҳиндуаврупоии *b^hā- аст, ки фартури он дар забонҳои иронӣ, славянӣ аслан калимаи (муқаррарии поэтик аст; ҳамчун: (а)фсона/осуна/авсона/афсун кардан; русӣ-сербӣ-слав.куҳан baji, bajati «нақл кардан» слав. куҳан basнь (= фасона/авсона), ҳарчанд ки тибқи пажӯҳиши Kuiper ва Benveniste [4] маънии «афсун кардан, дуо хондан; ва шифо

бахшидан» (калимаи пизишк ва baēšaza-Ависто аз ҳамин реша аст) ҳам вижагии онро таъмин мекунад.

Дар мисраи нухустин бояд аввал навувожаро аз guwāža-и Ависто чудо кард, ки танҳо омоними пораи композит аст. Шоир худро навгӯ, навовар, навардоз хонда, яъне вожаи нав гӯянда. Вожа ин ҷо ба маънии аслии оғозии худ омада, чунонки дар матнҳои йунонии куҳан ва Авистой дар форсии миёна аст. Ва худ композит ҳам барои замони миёна ва иронии нави ғарбӣ бегона нест; чунонки дар Фирдавсӣ «сухан гуфтани паҳлавӣ-т...» ҳаст. Одатан **навувожаро** гурӯҳе навувожа (ва бештар) меҳонанд. Вале ба пиндори мо навувожа яке аз шаклҳои дурусти калима аст ва навувожа эҳтимоли қавӣ меравад, ки ба марҳилаи дувуми татавбури забони дарӣ (ки он вақт ҳанӯз форсӣ нагашта ва ҳам номи форсӣ ҳам надошт) – тақрибан ба асрҳои 8-9 тааллуқ дорад – на марҳилаи дар тараққии ҳамчун забони мукамал татавбури забони иронии нави ғарбӣ. Аз рӯи қонунҳои умумифонетикӣ татавбури /ž/ ва /z/ ба /r/ имконпазир аст, чунонки аз татавбури ҳ.а. *suasur «хоҳар» дар забони лотинии классикӣ аст: soror. Дигар, номи қабристон машҳури Шохнома Тур ҳам ҳаванди Таоҷ-Тоҷ- дорад ва дар осори адабиёти форсии миёна ин шакл бештар машҳури маъмул аст. Ҳамаи дигар тибқи қонуни фонетикӣ, ки онро К.Вернер (ба с. 1877 кашф карда) ҳангоми гузаштани зами калима аз асос ба пасифзуд (дар асосҳои феълӣ) s~r мегардад. (Дар ин маврид бояд ба инобат гирифт, ки s аллофонҳои /z/ /ž/ дорад). Ин ҳодисаи замони куҳан то имрӯз дар тасрифи феълҳои забонҳои скандинавӣ ҳамчун архаизм монда: Нидерл.: vriezen - vrogen, англ. was – were*. Тибқи қонуни машҳури ротатизм, ки дар забони лотинии классикӣ маъмул аст, гузаштани /s/ (ва ҳам

аллофони он /ž/) ба /r/ ҳин, гузаштани ^огувора ба ^огувожа имконпазир аст [5].

Бегумон бувад, ки ин ҷо мо онро ба ҷои баванд, навад, баранд-и дигарон (ки зикршон тақрибан пурра дар [2] рафта) пешниҳод мекунем, сифати феълии тарзи фоилӣ аз решаи *baṣ- иронии куҳан аст ва маънии «[шоире ки] камолёфта аст» ва аз ир.к. ва < *bau-ant-/^оnt- таркиб ёфта. Дар забонҳои куҳани иронӣ мафҳуми сегонаи будан, (da facto) мавҷуд будан, ҳастӣ; ё худ praesens-амали ҳамешагӣ) / буд / хоҳад будан маъмул аст, чунонки дар ин ҷумла Ав. омада: *vispəm ašavanəm həntəmča bavəntəmča bušyastəmča* «ҳар артавон ки ҳасту [буда] буду хоҳад буд» (Йасн. 26.4). Аз назари теоретик бозсохт кардани ҷумлаи болои Ависто бад-ин шакл ҳам мумкин аст: *vispəm ašavanəm *bavəntəmča bavəntəmča bušyastəmča*

Эҳтимоли қавӣ меравад, ки бар асари пурра субстансивасия шудани *hant-/*hat-/*hantya-и иронии куҳан (= Ав. haiθya- «ҳақиқӣ, дуруст» < ҳ.- а. *snt^[h]jo-, ки аз нигоҳи этимологӣ калимаи ҳастӣ бар асари омезиши ин ва asti пайдо шуда) чунонки дар шеваҳои ҳиндуаврупой бавижа йунонӣ (ταῦτα «ҳақиқӣ, воқеият; молу ҳол, чиз»), лотинӣ (sōns «гунаҳгор») рух дода, дар забони замони иронии нав пурра ба ҷойи ир. к. *hant-/*hat- шакли сифати феълии фоилии решаи bau- ҳам мустаъмал гашта; яъне ба пиндори ман шояд бувад аз ду шакл истода бошад (1) *bauati (= Ав. bavaiti), (2) *bavat (<*bau-nt-). Аз ин байти машҳури Фирдавсӣ низ чинин бармеояд: Тавоно бувад ҳар кӣ доно бувад, /Ба дониш дили пир бурно бувад. Бувад ин ҷо «absolute praesens» = сифати феълии фоилӣ аз bav- аст. (= *Тавоно аст ҳар ки доно аст/[чи]

ба дониш дили пир бурно аст, ки айнан қолиби синтаксисии аша *vohu vahištəm asti*. (Аша биҳи биҳтарин аст)-и Авистоист.

Ин ҷо бувад бе он ифодаи сегона ҳам бошад, мантиқан чинин бармеояд, ки маънии ҳастро решаи ир. куҳан **ah-: *h-* (<ҳ.а. **es-: *s-*), ки шояд маънии «воқӣӣ, асил, ташаккулёфта» ҳам дошта бошад, -чунонки аз муодилои этимологии шеваҳои дигари ҳиндуаврупой бар меояд (ҳетӣ *ašant* «дуруст, ҳақиқӣ», ҳ.куҳан *sant-/sat-* «воқӣӣ, ҳастӣ»/*satya-* «ҳақиқӣ», йун. *tvta* «ҳақиқӣ, воқӣӣ, дуруст; чиз молу манол», лот. *sōns* «гунаҳгор» <ҳ.а. **s(o)nt^h-* (<**es-: *s-*) «ҳақиқӣ, воқӣӣ, ҳастшуда, бавуқӯ пайваста; гунаҳкор») бармеояд-танҳо дар шакли сифати феълӣ-**hant-/hat-* /**hantya-* (муқоиса шавад Ав. *haiθya-*) ифода мекард. Ҳарчандки - чунонки аз мисолҳои фаровони Ависто бар меояд - (1) решаи – бо *asti* ба маънии ҳастӣ, будан ҳамчун *Kopula* (феъли предикативӣ) синоним будааст, ҳамчун *bavriš bavaiti urārō* (Йшт. 51.29), (2) ҳам дигар бувад ро метавон аз сифати феълии фоилии иронии куҳан ё аз **b(u)ant-* (бар асари аналогия бо решаҳои бо садоноки тематикӣ) ё аз **b(u)unt-* даровард, аз мантиқи ҷумла чунин бармеояд, ки сухан ба ҳуди шоир тааллуқ дорад ва маънии мисраъ ин аст: «миёни шоироне, ки ҳастанд ё аз шоирони асил/ воқӣӣ/ ташаккулёфта навувожа манам» аст, ки ин хеле хуб аз ғарбӣҳои сифати феълии тарзи фоилии ҳиндуаврупоии ҳ.а. **s(o)nt^h-* (<**es-: *s-*) дар шеваҳои куҳани ҳиндуаврупой – чунонки дар боло овардем - бармеояд.

Азбаски навувожа ва навуво ба ду марҳилаи забони иронии нав (ки шояд то ва пас асрҳои 8-9 бошад) тааллуқ доранд, бо мурури замон котибон навувораро бар навувожа тарҷих додаанд, чунонки Фирдавсии насли аз ӯ ҷавонтар Турро бар Туж тарҷих дода ва шояд ин амал ба хоҳири қофия ҳам бошад, дар ҳоле ки ин ҳич шарт набуда, бавижа ки ошкор

аст, ки ин байт худ давоми пореае ҳаст (ки аз ин к-аз... гувоҳӣ медиҳад). Дар осори Рӯдакӣ калимаҳои чуфти адабӣ (мисли ғужм~ хишм) кам нестанд, ки дар аксари маврид бар тафовути аблаутӣ (мисли Ав. danō.karš- «донакаш» ~ ...°šarəš- «шӯбон» [6]).

Ишораҳо ба адабиёти соҳавӣ ва мулоҳизаҳои фарӣ:

- [1] ва қисман чунин пияҷушии мо дар китобчаи Ғафур Б.-Н., Шоири Хуросон. Шарҳи чанд сухани сухтаи Рӯдакӣ, Душанбе, «Ирфон» 2010 ва ба шакли чанд мақолаи алоҳидаи дигар чоп хӯрдааст.
- [2] Дар ин авохир дар чанд асар, ки ба Рӯдакӣ бахшида шуда, ин байт мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, мисли: Рӯдакӣ. Девони Одамушшуаро Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ. Пажӯхишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ, 2007, 136; Рӯдакӣ. Девон. Олмоти, 91,208; Субҳони Амир, Рӯдакӣ – падидаи нодир... apud Рӯдакӣ. Девон. Олмоти, 208.
- [3] Schmitt R. Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1967.
- [4] Apud Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. I. Band. Francke Verlag AG. Bern und München, 1959, 1080.
- [5] Verner K. Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung // ZVS, 1877, Bd, 23, №2, Collinge N.E. The laws of Indo-European, Amst. – Phil/, 1985 ва Тронский И.М. Историческая грамматика латинского языка, Москва: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1936, 121.
- [6] Bartholomae Ch. Altiranisches Wörterbuch, Strassburg: K.J.Trübner, 1904: 341.

Комментария к одному двустишию Рудаки

Исследование творчества Рудаки с точки зрения лексикологии, по-видимому, в какой-то мере исчерпало себя. Необходимо исследовать стихи Рудаки на фоне исторической грамматики иранских языков. Необходимо констатировать, что с точки зрения исторической грамматики новоиранского языка допустимы две полноценные литературные формы нагвуожа и нагвуора, но что эти формы принадлежат двум стадиям развития новоиранского языка западной группы. Слова калима и байт (байд), традиционно считающиеся арабскими заимствованиями, впервые этимологизируются на иранской почве и возводятся к индоевропейскому корню *цег-.

Ключевые слова: Вахшур, Рудаки, Фирдоуси, Авеста, навгувожа, навгувора, байт, индоевропеистика, историческая грамматика, новоиранский язык, Вернер.

Comment to one of the distich of Rudaki

A study of creativity from the point of view of Lexicology Rudaki, apparently, to some extent, has exhausted itself. You must explore the poems of Rudaki on the background of historical grammar of Iranian languages. It has to be said that from the point of view of historical grammar new Iranian language allowed two full-fledged literary forms navguvozha and navguvora, but that these forms belong to two new stages of development-Iranian language of the Western Group. The word «kalima» and «byte» (baid), traditionally the Arab to consider the borrowings, etimologi for the first time on Iranian soil and built to the Indo-European root *uer-.

Keywords: Vahshur, Rudaki, Ferdowsi, Avisto, navguvozha, navguvo-ra, bytes, Indo-European studies, historical grammar, language new Iranian, Werner.

СОСТАВЛЕНИЕ ПЕРСИДСКИХ ГРАММАТИК В РОССИИ КОНЦА XIX ВЕКА

Языкознание как наука появилась в XIX-ом веке. В конце XIX века в Российской империи сформировались две лингвистические научные школы, традиции которых сохранены по сей день. Во главе первой лингвистической школы стоял Ф.Ф. Фортунатов (1848-1914). В лингвистическую школу Ф.Ф. Фортунатова вошли многие известные личности, так или иначе связанные с лингвистикой, в том числе А.А. Шахматов, Г.К. Ульянов, В.Н. Щепкин, М.М. Покровский, Д.Н. Ушаков, М.Н. Петерсон.

Основатель лингвистической школы Казани был Иван Александрович Бодуэн де Куртене (1845-1929). Его последователями из Казани и Санкт-Петербурга, где он работал, были Н.В. Крушевский, В.А. Богородицкий, С.К. Булич, Б.Я. Владимирцев, А.П. Ларин, Б.А. Ларин.

Появление лингвистических школ способствовало формированию языкознания как науки в России, в Средней Азии, а также в тех регионах, которые находились под влиянием России, что, в частности, способствовало изучению и составлению первых персидских учебников, которые, безусловно, повлияли на формирование грамматик таджикского языка.

Ещё в XIX веке в предисловии книги «Краткая грамматика новоперсидского языка» К.Г.Залемна и В.А.Жуковского говорится о важности изучения персидского языка в России и в местах, где проживает персоязычное население: «Съ каждымъ годомъ растетъ въ нашемъ отечестве не только весьма понятный интересъ, но и весьма понятная потребность серьезнаго востоковѣдѣнія, изученія языковъ Востока вообще и языка персидскаго въ частности, языка не одной лишь сопредѣльной намъ Персіи, но и нѣкоторыхъ мѣстъ нашихъ среднеазіятскихъ владѣній, языка который въ

значительной части Азии играет такую же роль и имѣетъ такое же значеніе, какъ въ Европѣ языкъ французскій» [4, 2].

Целью нашего исследования является вопрос появления первых персидских грамматик на территории России и регионов, которые находились под её юрисдикцией, и уточнение их влияния на последующие грамматики XX века и грамматику таджикского языка.

В университетах России потребность в персидских учебниках появляется с началом преподавания предмета «Персидский язык и литература». Так, с 1807 года в Казанском университете стал преподаваться персидский язык, первыми преподавателями которого были Х.М.Френ, Ф.И. Эрдман и А.К.Казем-Бек, возглавлявший кафедру более 22 лет (1826-1849), и перу которого принадлежат значительные статьи о персидском языке. А с 1811 года персидский язык начали преподавать и в Московском университете, где преподавание вел А.В.Болдырев, а также персидский язык изучался в центре востоковедения Лазаревского института Москвы (5). В Петербургском университете персидский язык стал преподаваться с 1819 года, занятия там вели преподаватели Ф.Б. Шармуа и М.Д. Топчибашев. В Харьковском университете персидский язык преподавался с 1829 года преподавателем Б.А.Дорном. Наряду с современным персидским языком в этих вузах читали курсы по классическому персидскому языку. Стали издаваться учебники, учебные пособия и хрестоматии по новоперсидскому языку. В 1826 году А.В. Болдырев издал «Персидскую хрестоматию», которая была основным учебным пособием по изучению персидского языка.

В России первой грамматикой персидского языка была «Краткая грамматика персидского языка» А.Бакиханова, изданная в 1832 году в Тифлисе сначала на персидском и через десять лет на русском языках.

В «Грамматике персидского языка» И.Н.Березина, изданной в 1853 году в Казани, более расширенно рассматриваются морфологические и синтаксические

свойства языка. Из работ XIX века особо следует отметить работы К.Г.Залемана и В.А. Жуковского (1890), а также “Граматику персидского языка” Мирзо Джафара (первое издание в 1884г.; второе издание с соавтором Ф.Е.Корш в 1901г.), которые внесли большой вклад в изучение и распространение персидского языка в России.

Грамматические руководства по изучению персидского языка начали составлять и на Востоке. Первое полное руководство персидского языка на Востоке принадлежат перу Ходжи Мухаммад Карима Кирмани (XIX век), вторым, наиболее полным руководством по персидскому языку является книга «Грамматика персидского языка» (*Dasturi suhan dar zāyāni fārsī*, 1870г.) Мирза Хабиба Исфাহани, учителя персидского языка в Турции. В руководстве персидского языка «Украшение собрания Насири» («*Anjumanārāi Nāsiri*»), составленном Ризакулиханом Хидоятмом (год издания-1901) по сравнению с предыдущими руководствами даны более подробные сведения о морфолого-синтаксических особенностях персидского языка.

Иначе обстояли дела в медресах Бухарского эмирата XIX века, где преподавалась грамматика арабского языка, а персидской грамматике не придавали значения, так как персоязычное население хорошо владело родным языком, многие из них были хорошо знакомы с богатым наследием персоязычной литературы, поэтому и не было надобности в издании персидско-таджикских грамматик.

В начале 80-ых годов XIX века с присоединением Средней Азии к Российской империи и развитием капиталистических отношений в экономической, политической, социальной и культурной жизни региона произошли доминирующие существенные изменения. В результате установления тесных отношений с Россией возрастает интерес к изучению русского языка. Ярким свидетельством этого можно увидеть в высказываниях Мирзо Сироджиддина (Бухорои) Хакима в его книге «Подарок всей Бухаре» («*Tuhafī ahli Īukhara*») (1913): «В пятилетнем

возрасте отец отдал меня в школу, где до достижения десяти лет я обучался периодической грамоте. Таким образом, я немного овладел персидской грамотой. Затем почти два года у себя дома занимался с одним образованным учителем, перечитывая персидские книги по этике и истории, основам поэзии и арабскому языку и т.д. Позже по желанию отца я пошел учиться занятию – менялы, устроившись за небольшую плату в одну из лавок. Однако поскольку все мои помыслы были устремлены к познанию, через год я приступил к занятиям русским языком с одним учителем, за шесть месяцев овладев русской грамотой и даже научившись немного говорить по-русски. В следующие шесть месяцев я посещал учителя французского языка, немного выучив и этот язык» [12,38].

В связи с потребностью коренного населения Бухарского эмирата к изучению русского языка издания выпускаются и на русском языке. Одним из этих изданий является книга «Русско-таджикский словарь» (1899г.) Шаххайдара Хатамтоева. Это книга состоит из 331 страницы и включает две части. В первой части словаря (с 3 по 84 страницы) таджикско-русские слова подразделены на такие лексические группы, как местоимения, глаголы, союзы, наречия, предлоги. Здесь же приводятся числа, духовная лексика, человек и части тела, общество и гражданство и т.д. В конце словаря приводятся короткие тексты русско-таджикского разговорника на персидской и русской графиках. Автор в предисловии пишет о цели издания книги: “Руководство, какъ безъ посторонней помощи выучиться говорить русскимъ по таджикски и таджикамъ по русски” [11, 3]. В персидском разговорнике данного словаря приведены предложения, в которых очень много русских заимствованных слов. Например: “Пагоҳ субҳ ман ба **мировой** судя рафта хатти ваколатро тасдиқ мекунам ва **вексельро** аз барои **протит** кардан месупорам” [11,80].

Вторая глава данной книги начинается с предисловия Петра Наливкина. В данной главе не указан названия главы.

По всей вероятности по содержанию главы можно предположить, что это русско – сартовский словарь П.В.Наливкина, изданное в 1884 году в Казани. Данная часть книги предусмотрена для “тех многочисленных взрослых и грамотных русских людей, которые проживая в Туркестанском крае и находясь в непрестанном общении с туземцами, имеют настоятельную надобность в знании сартовского языка¹” [11,109]. В 134 параграфах данной книги излагаются грамматические особенности сартовского языка, приводится русско-сартовский и сартовско-русский словарь. К большому сожалению, во второй части приводится грамматика одного из тюркских языков, хотя название книги говорит о другом. В словаре сартского языка приведено большое количество таджикских и арабских слов, последние из которых перешли в данный язык посредством таджикского языка.

Следующая книга по изучению персидского языка – “Книга персидско-русскихъ разговоровъ” на территории Российской Империи была издана в 1883 году в Казани. Составителем словаря является ученый-востоковед Мирзо Джафар. В предисловии автор книги пишет о цели создания книги: “Когда в 1876 году я имел честь занять место преподавателя персидского языка в специальных классах при Лазаревском Институте Восточных языков, мои новые обязанности заставили меня подумать о составлении руководства к изучению персидского языка для русских, конечно, прежде всего для моих слушателей. Эта задача казалась мне необходимою по двум причинам: во - первых в учебном заведении, где я имею честь служить, практическое изучение восточных языков занимает особенно важное место и оно весьма оживилось именно в настоящее время..., и во-вторых при постоянно усиливающемся сближении России с Востоком знание восточных языков для русских, как и

¹ Сарты – общее наименование части населения Средней Азии в XV-XIX веках, всего около 92 племен. До Октябрьской революции 1917 года название «сарт» применялось по отношению к оседлым узбекам и отчасти к равнинным таджикам, словом «сарт» называлась кочевая часть Средней Азии, то есть киргизы и казахи.

русского для жителей Востока, становится всё более необходимым” [6,1]. Данная книга состоит из 192 страниц и 45 уроков: уроки подразделены на тематические группы и автор сначала даёт слова на персидском, написанные на арабской графике, а потом приводится перевод слова. Избранные темы употребляются в повседневной, обиходной лексике. После чего по данной теме приводится персидско-русский разговорник. К примеру, в книге есть такие темы занятий:

Урок 1. Об училищъ и названія дней; درس نخستین. در باب مدرسه و اسماء و روزها .

Урок 9. О цветах; درس نهم. در باب رنگها.

Урок 10. О погоде; درس دهم. در باب چگونگی هوا.

Урок 17. О частяхъ тела; درس هفدهم. در خصوص اعضای بدن

Урок 20. Касательно дома и его принадлежностей; درس بیستم. در باب خانه و متعلقات ان.

Урок 33. О частяхъ земного шара и государствах; درس سی و سیم. در خصوص اقالیم کرهء زمین و دولتها

Урок 42. О благоустройстве города (6). درس چهل و دوم. در باب تنظیمات شهر

Следует отметить, что автор при приведении персидской лексики основывается на литературный персидский язык Маверауннахра. Но в вышеупомянутом русско-таджикском словаре приводится разговорная лексика с множеством диалектной лексики, а также русской заимствованной лексики. Например, сравните:

در مسکو لباس مردانه ارزان است، ولی لباس زنانه و بچگانه خیلی گران است.

В Москве мужское платье дешево, но женское и детское очень дорого [6,60].

گیرید از برای من از کس راه اهن بیلٹ افترای کلاس و از برای خدمتگارم تریٹی کلس بجهت خوقند رفتن.

Возьми мне въ кассе железной дороги билетъ 2-го класса и для моего служащего 3 класса на проездъ въ Кокандъ (11,81).

Как видим, во втором примере в одном предложении автор приводит такие заимствованные слова, которые сегодня в

таджикском языке не употребляются: касса, билет, второй класс, третий класс.

Книга, изданная Мирзо Джафаром, охватывает больше персидской лексики, в качестве примеров приводятся пословицы и газели выдающихся классиков – Хафиза, Саади. Пример из газелей Хафиза:

باب و رنگ و خال خط چه حاجت روی زیارا.

Красивое лицо не нуждается ни в притираниях, ни в румянах, ни в мушках, ни в разрисовании [53].

Безусловно, оба словаря имеют большое значение в изучении персидско-таджикского языка, состава лексики XIX века данного языка, но в словарях не затронуты грамматические свойства и нет грамматических руководств по лексическому составу. Грамматические руководства очень важны в знании и изучении языков.

В 1884 году Мирзо Джафар издал книгу «Краткая грамматика персидского языка», преследуя цель «принести пользу всемъ темъ, которые изучаютъ персидскій языкъ,- а главнымъ образомъ гг. слушателямъ специальныхъ классовъ при Лазаревскомъ Институте восточныхъ языковъ» [7,1]. Причину составления данной книги Мирзо Джафар описывает так: «Недостатокъ въ учебникахъ по персидскому языку настолько великъ, что я не могъ найти ни одной грамматики, которая бы удовлетворяла всемъ требованіямъ изученія персидского языка практически»[7,1]. Подытоживая свои издания по персидскому языку, автор отмечает: «При помощи этой грамматики и моей книги русско-персидскихъ разговоровъ смею надеяться гг. студенты будутъ въ состояніи въ короткое время правильно и свободно выражать свои мысли на персидскомъ языке» [7,2].

Во втором издании данной книги немало изменений внес один из соратников Мирзо Джафара - О.Корш, который, по его мнению, не решился допустить в заглавие книги название своего имени [7]. Учебник, по мнению авторов, тогда достигнет цели, «когда из одной нашей книги образуются две соответствующія этимъ целямъ – сравнительно краткое

руководство къ практическому усвоению персидского языка и более или менее обширная теоретическая грамматика...» [7, 8].

Книга «Краткая грамматика персидского языка» является более полным учебником, охватывающим новые материалы и нераскрытые вопросы. Как утверждают авторы книги, «новыми мы называем все то, что не содержится въ грамматиках Вуллера, Березина, Ходзько, Дарместетера и въ новейшемъ учебнике академика Залемана и профессора Жуковского, почти не касающемся синтаксиса» [7,6].

В данной книге описываются фонолого-фонетические особенности персидского языка: состав букв персидского алфавита, свойства букв и их произношение, приводятся примеры для чтения и письма, а также к текстам прилагается транскрипция слов. В V-ом отделе «Объ удареніи» автор подробно описывает все части речи в которых ставится и не ставится ударение, но в основном в персидско-таджикском языке «удареніе ставится всегда на последнемъ слогѣ, - это общее правило» и все исключения из этого правила указаны с примерами в данном разделе.

Вторая часть - «Грамматика» (صرف و نحو) состоит из двух глав: морфологии и синтаксиса. Примечательно то, что в заголовках разделов пишутся и персидский вариант терминов языкознания. Например: имя существительное – اسم ذات مفرد - единственное число, جمع - множественное число.

В части морфологии рассмотрены части речи и их лексико-грамматические особенности, такие как: имя существительное, склонение имен существительных, неопределенный членъ (ای وحدت، ای تنکیر); имя прилагательное (اسم صفت); местоимения (ضمیر اسم): личные, возвратные, определительные, неопределенные, отрицательные; имя числительное (اسم عدد): количественные, порядковые, разделительные, дробные; наречия; глаголь (7): правильные и неправильные. «Персидскіе глаголы имеютъ 4 залога: действительный или переходящій, средній, страдательный и принудительный [7,75].

В персидском языке есть пять наклонений: изъявительное (اجباری); сослагательное (انشایی); условное (شرطی); повелительное امر; неопределенное (مصدر). А также приводится желательное наклонение (دعایی), которое имело место в классической литературе: باد- Да будет!

Автор, интерпретируя виды наклонения глаголов, приводит примеры спряжения глаголов во всех временах. Например:

Спряжение – تصرف

Повелительное – امر

ед. ч. مفرد

2. باش - будь

мн.ч. جمع

2. باشید - будьте

Приводятся названия времен глагола на русском, персидском и английском языках: настоящее (present) – زمان , прошедшее совершенное (passe défini) – اخبار از گذشته کامل , прошедшее несовершенное (imparfait) – اخبار از گذشته ناتمام , прошедшее настоящее (passe indéfini) – اخبار از گذشته مقارن فعل , давно - прошедшее – ماضی قبل – اخبار از گذشته ماضی قبل , будущее (futur)- زمان آینده/مستقبل

В книге приводятся названия причастий настоящего времени (participle present) – اسم فاعل , причастие прошедшее (participle passe) – اسم مفعول – и его персидское название, которое в современных персидских грамматиках приводится без изменения, а в таджикских грамматиках названия и принципы их классификации отличаются.

Наречия в данном учебнике интерпретированы своеобразно, и такой интерпретации мы не замечали в современных персидских и таджикских грамматиках: «В персидском языке всякое прилагательное употребленное без существительного, может быть наречием, например او صرف و – Онъ хорошо знает грамматику» [7,134].

Предлоги разделены на собственные, «то есть те которые не могут быть другой частью речи и не принимают эафа (например: به, از), и на несобственные, которые суть не что иное, какъ существительные или наречія, соединяющіяся со следующимъ словомъ посредством эафа или собственного предлога (например: اندرون, برای, پیش)» [7,150].

Союзы (حروف المعطف و الموصول) подразделены на соединительные: هم , разделительные , خواه , подчинительные , اما،ولی، لیکن , условные اگر , уступительные , وقتیکه , временные چون , желательные کاش، کاشکه , اگرچه، ارچه .

В главе «Сложение словъ» описаны способы и средства образования сложных слов. Словообразование как отдельный раздел не рассматривается в современных грамматиках таджикского языка. Автор книги даёт высокую оценку словообразованию, который постоянно обогащает словарный состав персидского языка и отмечает: «Персидский языкъ отличается необыкновенной способностью къ сложению, почему не только не ограничивается запасомъ сложений, унаследованныхъ отъ прежнихъ временъ, но и чуть не ежедневно обогащается новыми сложными словами» [227].

Наиболее важной проблемой в изучении языков аналитического строя является порядок слов в предложении, и данный вопрос рассмотрен в главе «О порядкъ словъ въ предложении». Сопоставляя русский язык с персидским, автор книги делает такой вывод: «Главные отличія персидскаго словорасположенія русскаго заключается въ томъ, что 1) глаголь стоитъ на конце; 2) всякія определенія (кроме местоименій, прилагательныхъ) ставятся после определяемаго, хотя въ старинномъ языке есть исключенія... Потому естественный порядокъ по-персидски таковъ: подлежащее (съ определеніями) – обстоятельства (кроме образа действия и т.п., относящихся къ глаголу) – дополнение прямое – дополнение косвенное – сказуемое (простое – глаголь или сложное – имя со связкой)» [7, 254].

Как мы видим, автор определил точную и правильную структуру строения персидского предложения. Автор отмечает также, что «въ поэзии порядок словъ, какъ и естественно, бываетъ еще волнее» [7, 266].

В последующей главе книги речь идёт о персидском стихосложении и так как данная часть книги относится к литературоведению, мы не посчитали уместным рассматривать в данной статье эту часть книги. В 1890 году издается следующая грамматика персидского языка, изданная

К.Г.Залеманом и В.А.Жуковским. Книга «Краткая грамматика новоперсидского языка» состоит из 100 страниц и двух глав (4). Первая глава описывает такие фонетико-фонологические особенности персидского языка, как письмо и звуки, звуковой состав, произношение, гласные и согласные звуки, просодия и ударение. В данной главе приводятся названия букв персидского алфавита и их произношение; знаки чтения: фатха, касра, замма; звуковой состав: гласные, согласные и их произношение, место ударения в частях речи и в каких случаях ударение не падает на окончания слов.

Вторая глава - «Учение о формах» охватывает вопросы морфологии персидского языка: имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, глагол, предлог, наречие, союзы, междометия.

Примечательно то, что в данной главе авторы иногда ссылаются на диахронный подход в описании частей речи, чего нет в грамматике Мирзо Джафара. К примеру, в разделе «Имя существительное» о наличии рода у существительных, говорится: «Новоперсидский язык утратилъ разделеніе грамматическаго рода на мужскій, женскій и средній... Падежныя отношенія въ этомъ языке выражаются не окончаніями, а при помощи частицы, которые впрочемъ часто пишутся со словомъ слитно» [4,17]. Или же по поводу падежных отношений читаем в книге: «Какъ сказано уже, персидскій языкъ не имеетъ ни одного флективнаго падежа...» [19].

Во второй главе авторы очень точно показывают выражения падежных отношений в персидском языке сопоставляя их с русскими падежами. В ходе описания свойств персидского языка акцентируется внимание на особенностях классического персидского языка. К примеру, так истолковывается применение частицы **мар**, которая употреблялась в классической литературе: «В более старомъ языке передъ словомъ, снабженнымъ —^۱ является еще частица **مر**» [20]. Или приводятся числительные классической литературы: **لک** - десять тысяч, **کرور** - пятьсот тысяч [4,30]. Так же в разделе глагола приводится одна из классических форм

глаголов: «Тоже значеніе имеетъ прибавляемое въ конце ى(ē), которое имеетъ добавочное удареніе, въ (ى-یای حکایت) рассказа, называемое также ى-یای استمرارى –продолжительности)» (4,65).

В обеих грамматиках приводятся примеры из поэзии персидских классиков. Например:

اگر چون زنان حله بر تن کنم،

بمردی کجا دفع دشمن کنم.

سعدی

Если я, какъ женщины, надену на тело роскошную одежду,
То какъ мне съ мужествомъ отразить врага? Саади [7,148]

بی نغمه اگر روا بودی می خوردن،

می از سر شیشه می نکردی غلغل.

خیام

Если бы приличнымъ было пить вино без музыки,

То вино изъ головки стеклянного сосуда не издавало бы
бульканья. Хайям [4, 49].

Классификация частей речи отличается в грамматиках, так, например, в первой грамматике глаголы разделяются по видовременным значениям, показаны пять видов наклонений. Во второй книге акцент делается на формы глаголов и рассматриваются составные глаголы.

В третьей главе «Словообразование» слова рассмотрены по составу слова, и разделены на такие группы: 1) composite copulative; 2) composita determinative; составные прилагательные [4].

В приложении, как и в предыдущей книге, рассматриваются правила формирования метрики персидского языка.

Все словари и грамматики XIX века по персидскому языку, которые нами были рассмотрены, сыграли немаловажную роль в формировании таджикских грамматик, так как персидский и таджикский язык не имеют существенных различий. Из содержаний вышеупомянутых книг мы пришли к таким выводам:

- Развитие дипломатических и торговых отношений с Ираном, влияние на Среднюю Азию, где преобладает

персоязычное население, возросший интерес к изучению персидского языка в XVIII веке способствуют изданию во второй половине XIX века первых словарей и грамматик;

- «Русско-таджикский словарь» Шоххайдара Хотамтоева составлен на основе таджикского разговорного языка Бухарского эмирата, где имеет место диалектная лексика. Книга содержит тематические группы слов таджикского и русского языков, необходимых для ежедневного общения. Во второй части книги приведена лексика и грамматическое руководство «сартовского языка», который по примерам близок к узбекскому языку. По нашему мнению, книга состоит из двух отдельных книг, потому что каждая из них имеет предисловие и языковые материалы обеих частей разные;
- персидско-русский словарь – разговорник, составленный Мирзо Джафаром описывает картину персидской лексики XIX века, состав которой на сегодняшний день претерпел значительные изменения;
- в грамматике персидского языка, составителем которой были Мирзо Джафар и М.Корш, видны следы традиционной персидской грамматики, основанной на арабской грамматике. В данной книге наряду с русскими лингвистическими терминами автор приводит персидский вариант терминов, которые по сей день употребляются в персидских грамматиках. Такая картина прослеживается и в книге С.Ализаде «Морфология и синтаксис таджикского языка» («Sarfuh nahvi zabāni tājikī», 1927г.). По свидетельству автора, книга была написана на основе руководства (dastur) персидского языка, о чем он сообщает в предисловии книги [1, 13]. Книга С. Ализаде также написана на основе руководства персидского языка, которая в свою очередь основывалась на руководстве арабского языка. Некоторые термины, приведенные в книге Мирзо

Джафара и С.Ализода, в таджикских грамматиках не существуют, более того различаются некоторые названия частей речи и их классификации. Очень подробно описываются видовременные формы глагола и его наклонения, чего нет в книге Залемана и Жуковского. В книге Мирзо Джафара также рассмотрены вопросы синтаксиса персидского языка, чего также нет в книге Залемана и Жуковского. В современных персидских и таджикских грамматиках нет правильных и неправильных глаголов, которые приводит Мирзо Джафар.

- В книге «Краткая грамматика новоперсидского языка» К.Г.Залемана и Жуковского подход сделан на основе теории европейской грамматики и грамматики русского языка. Так, флексия и падежные отношения свойственны русскому языку, или же авторы применяют латинскую терминологию, заимствованную из европейской грамматики. Например: *enclitica, infinitivus, gerundivum, perfectum*. В этой грамматике произведен более тщательный анализ формы частей речи и эта книга в дальнейшем стала основой других грамматик персидского языка, а также грамматики таджикского языка на территории бывшего Советского Союза. Доказательством этому является книга Е.Э.Бертельса «Грамматика персидского языка» (1926 г.), написанная на основе предыдущих грамматик Залемана и Жуковского и об этом пишет Бертельс «Дать что-нибудь новое по сравнению с этой грамматикой почти невозможно» [2, 3]. Таджикский ученый Абдурауф Фитрат в предисловии своей книги «Правила таджикского языка (морфология и синтаксис)» (1927) году пишет, что данный учебник он составил на основе работ Е.Э. Бертельса, который внес кое - какие замечания и одобрил её публикацию. Из высказываний самих авторов можно прийти к такому выводу, что грамматика Абдурауфа Фитрата была написана на основе персидской грамматики Бертельса, а Бертельс

основывается на книге Залемана и Жуковского, то есть первоисточником современных грамматик персидского языка в постсоветском пространстве, а также таджикской грамматики послужили российские грамматики XIX века.

- Персидские грамматики создавались на примере классической литературы, которая являлась основной базой современного персидского языка и отражала все языковые особенности тысячелетнего наследия. А также данные персидские грамматики создавались для иноязычных учащихся. При создании таджикских грамматик авторам следовало учесть эти нюансы и делать подход на основе традиционных теорий по грамматике, которые создавалось столетиями. Более того, к большому сожалению, таджикские грамматики XX века были созданы на материалах современных таджикских прозаических произведений. Поэтому в современных грамматиках таджикского языка имеют место неточности и упущения в истолковании грамматических свойств таджикского языка. Мы надеемся, что в дальнейшем лингвисты в составлении грамматик таджикского языка учтут все недостатки и упущения, которые были в прежних грамматиках.

Литература:

- 1.Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ.- Душанбе,2006.-79 с.
- 2.Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка. - Ленинград, 1926.-127с.
- 3.Гафуров Б.Ф. Точикон- Душанбе: “Ирфон”,1998.-412с.
- 4.Залеманъ К.Г., Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка с приложением метрики и библиографии. –Санктпетербургъ: Типографія Императарской Академіи наук,1890.- 108с.
- 5.Кулагина Л.М.Из истории российской иранистики//Иранистика в России и иранисты.-М.,2001.-45-53С.
- 6.Мирзо Джафаръ. «Книга персидско-русских раговоровъ».-Казань: Типография Императорского университета,1883.-192с.
- 7.Мирзо Джафаръ. Краткая грамматика персидского языка.-М.,1884.-329с.
- 8.Основы иранского языкознания. Новоиранские языки- М.: «Наука».-337с.
- 9.Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык.- М.: Издательство восточной литературы,1960.-230

10. Фитрат А. Қоидаҳои забони тоҷик.-Душанбе: Сино, 2009.-127с.
11. Хотамтоев Ш. Русско-Таджикский словарь.- Новая Бухара: Издание И.Я.Барановского, 1899.-331с.
12. Ҳочиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.-Душанбе: Дониш, 1987.-166с.
13. Hübachmann H.- Persische Studien.- Strassburg, 1895.
14. Horn P. Neupersische Schritsprache, in Grundriß 1,2.-1895-1901.-1-198с.

Таҳияи грамматикаҳои форсӣ дар асри XIX дар Россия

Дар мақола аввалин грамматикаҳои дар Россия таълиф шуда баррасӣ шудаанд, инчунин мундариҷаи “Грамматикаҳои мухтасари забони форсӣ”, ки ба қалами Мирзо Ҷаъфар ва Залеману Жуковский тааллуқ доранд, муқоиса шудаанд. Ба андешаи муаллифи мақола минбаъд грамматикаҳои муосири тоҷикӣ бар мабной аввалин грамматикаҳои забони форсии дар Россия интишор ёфта, таҳия шудаанд.

Калидвожаҳо: грамматикаи забони форсӣ, эроншиносӣ дар Россия, фонетика, морфология.

Составление персидских грамматик в России конца XIX

В статье рассматриваются первые грамматические руководства в России, а также сопоставляется содержание «Кратких персидских грамматик», которые относятся перу Мирзо Джафара, Залемана и Жуковского. По мнению автора статьи первые персидские грамматики России в дальнейшем положили основу составлению современных таджикских грамматик.

Ключевые слова: персидская грамматика, иранистика в России, фонетика, морфология.

The compilation of Persian grammars in Russia at the end of the 19th century

The article deals with the first grammatical manuals in Russia, and also compares the content of the "Short Persian grammars", which relates to Mirzo Jafar, Zaleman and Zhukovsky. Later, the first Persian grammars laid the foundation for the compilation of contemporary Tajik grammars.

Key words: Persian grammar, Iranian studies in Russia, phonetics, morphology.

Сведения об авторе: Ф.Х.Шарипова - доктор филологических наук, ио. проф. кафедры истории языка и типологии ТНУ. Email: Farangis70@mail.ru

**ХУСУСИЯТҲОИ ФАРҲАНГНИГОРИИ ДАВРАИ
ФОРСИИ НАВ**

Замони авҷу густариши фарҳангнигорӣ ба давраи навини таърихи забон, ки бо номи форсии нав ё форсии дарӣ машхур аст, рост меояд. Дар ин давра шумораи зиёди луғатҳо таҳия ва таълиф шудаанд, ки ҳар яке аз онҳо дар таърихи фарҳангнависи тоҷик қиммати муайяне доранд. Аввалин муаллифони луғатҳои тафсирии шоирон буданд. Ин луғатҳо, ба хусус, дар кори луғатсозии имрӯза дар қатори сарчашмаҳои мӯтабари дигар васеъ истифода мешаванд. Тавзеҳоти луғавии дар ин сарчашмаҳо маҳфуз барои муқаррар кардани мундариҷаи маъноии калимаҳои забони муосир мақоми махсус ва арзиши шоистаро соҳиб мегарданд [Маҷидов, 2007, 191].

Таълифи аввалин луғатҳои баъдисиломӣ ҳанӯз ба асрҳои IX-X баробар ояд ҳам, ин раванд танҳо дар асрҳои XIV-XV қувват гирифта дар асрҳои XVI-XVII бошад, он ба ваҷи аъло расидааст. Дар асрҳои XX-XXI бар заминаи пешрафти илмӣ фарҳангнигории мусир фарҳангҳои калонҳаҷми тафсирии ва дузабонаи пуразиш таълиф ва чоп шуданд. Фарҳангҳои зерин аз оғози пайдоиши худ то замони мо дар пешрафти илми фарҳангнигорӣ ё худ лексикографияи форсу тоҷик нақши арзанда бозидаанд ва ҳанӯз дар ин ё он шакл равиши кори онҳо дар фарҳангҳои муосири тафсирии, дузабона ва тарҷумавӣ қорбаст мегардад, ки намунаи онҳо аз ин қабил аст: Луғати Фурс-и Асадии Тӯсӣ, Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ-и Ҳусайни

Инчу, Баҳори Аҷам-и Рой Текчанди Баҳор, Фарҳангнома-и Ҳусайни Вафой, Фарҳанги Рашидӣ-и Абдуррашиди Татавӣ, Бурҳони Қотеъ-и Муҳаммадҳусайни Халафи Табрезӣ, Ғиёсуллуғот-и Муҳаммади Ғуёсуддин, Чароғи Ҳидоят-и Алихони Орзу ва даҳҳо луғатномаҳои дигар.

Аввалин кӯшиши ҷиддӣ барои омӯхтани масъалаҳои рушди фарҳангшиносии тоҷикӣ-форсӣ дар мақолаи эроншиноси машҳури рус академик К.Г. Залеман Иттилоот дар бораи таълифи Меёри Ҷамолӣ [Salemman, 1888, 417-594], ки соли 1888 мураттаб шудааст, ба харҷ дода шудааст. Дар ин мақола муаллиф номгӯи 160 луғатро овардааст, ки дар байни онҳо якҷанд фарҳангҳои форсӣ-туркӣ ва арабӣ-форсӣ низ дохил карда шудаанд. Дар Феҳристи фарҳангҳои порсӣ ном мақолдаи худ устод Саид Нафисӣ [Бурҳон, 1993, 71-77] 202 номгӯи луғат номбар шудааст, ки як қисми он то замони мо маҳфуз намонда ё ҳанӯз пайдо нашудаанд. Дар “Луғатномаи Деҳхудо” шумори ин фарҳангҳо 250 китоб нишон дода шудааст [Назарзода, 2007, 78].

Аввалин фарҳанги тафсиридавраи форсии дарӣ Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ мебошад, ки дар нимаи аввали қарни даҳум мураттаб шудааст, вале то замони мо нарасидааст. Дар фарҳангҳои “Маҷмаъ-ул-фурус”-и Сурурӣ ва “Фарҳанги Рашидӣ” аз “Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ” чанд иқтибос оварда шудааст [Бурҳон, 1993, 64-71; Ходжаев, 2004, 9-10]. Аз иқтибосҳо бармеояд, ки ин фарҳанг шарҳи калимаҳои форсии дарӣ ва мисолҳои аз ашъори шоирони Мовароуннаҳру Хуросон (Рудакӣ, Абӯҳафси Суғдӣ, Мунҷик ва диг.)-ро дар бар мегирифтааст. Ин усули луғатсозӣ, ки аҳамияти калони илмӣ адабӣ дорад, аз комёбиҳои муҳими луғатшиносии форсӣ-тоҷикӣ ба шумор меравад. Ба ақидаи В. Капанов

[ЭСТ, 6, 374; 3, 615], беҳтарин ва этимодноктарин фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ (Луғати Фурс-и Асадии Тӯсӣ, Сиҳохул-фурс-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ ва Фарҳанги Рашидӣ ва ғ.) аз рӯи принсипҳои “Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ” тасниф шудаанд.

Қадимтарин луғати тафсири, ки то замони мо маҳфуз мондааст, “Луғати Фурс”-и Асадии Тӯсӣ мебошад, ки дар нимаи дууми асри XI (1065) дар Озарбойҷони Эрон таълиф шудааст. “Луғати Фурс” тафсири калимаҳои нодиреро, ки дар осори шоирони Осиёи Миёна ва қисми шарқии Хуросони асри X ва ибтидои асри XI воমেҳӯрданд фаро гирифтааст. Ин калимаҳо бо мисолҳо аз ашъори зиёда аз 100 нафар шоирон аз ҷумла Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, Балхӣ, Лабибӣ ва дигарон оварда шудаанд. Вожаҳои фарҳанг аз рӯи тартиби алифбои ҳарфи охир ҷойгир карда шудаанд [Капранов, 1957, 6-7]. Дар ин фарҳанг зиёда аз 1000 калима шарҳу тафсир гардидааст. Таввасути “Луғати Фурс” номи бисёр шоирони Осиёи Миёнаю Хуросон ва порчаҳо аз ашъори онҳо маълум гаштанд [Ҳоҷаев, 1998, 94-98]. Ҳоло 6 нусхаи дастнависи он маълум аст. Луғати Фурс аз ҷиҳати сохт ва таркиби луғавӣ ба луғати баъдина таъсир кардааст. Он ба тариқи “Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ” таълиф ёфта, матнаш се бор ба табъ расидааст (нашрҳои Паул Ҳорн, Берлин, 1897; Аббоси Иқбол, Техрон, 1940; Дабири Сиёқӣ, Техрон, 1957). Метавон гуфт ки, фарҳангҳои дар асри XV таълифшуда дар минтақаи Осиёи Миёна ва Хуруосну Эрон идомаи мантиқии ҳамин “Луғати Фурс”-и Асадии Тӯсӣ мебошанд.

Тахминан 300 сол баъд аз “Луғати Фурс” дар асрҳои XIII-XIV “Фарҳангномаи Фаҳри Қаввос”, “Сиҳох-ул-фурс”-и Муҳаммад Ҳиндушоҳ, “Меъёри Ҷамолӣ”-и Шамси Фаҳрӣ,

“Фарҳанги зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин, “Уммон-ул-маонӣ”-и Амираки Балхӣ, “Фарҳанги Фаҳри Қаввос”-и Фаҳриддин Муборақшоҳи Ғазнавӣ (нашри Назари Аҳмад, Техрон, 1976) ва ғ.мураттаб шудаанд.

“Меъёри Ҷамолӣ” дар байни солҳои 1333-1344 дар Луристон аз тарафи Муҳаммад Фаҳрии Исфаҳонӣ таҳия шудааст. Фарҳанг ҳаҷман хурд буда, фақат қисми чоруми китоби «Меъёри Ҷамолӣ»-ро ташкил медиҳад [Капранов, 1957, 7-8]. Калимаҳои фарҳанг ба тартиби алифбоии ҳарфи охири калима ҷойгир карда шудаанд. Калимаҳоро шарҳ дода, муаллиф аз асарҳои Фирдавсӣ, Унсурӣ, Манучехрӣ ва дигарон мисолҳо мебиёрад. Фарҳангро К.Г. Залеман дар соли 1887 ба чоп омода кардааст [Salemann, 1887, 7-8].

“Фарҳанги Уммон-ул-маонӣ” дар соли 1455 аз тарафи Амираки Балхӣ таълиф шудааст. Забоншиноси тоҷик Ҳ. Рауфов ин фарҳангро ба қалами Шайх Низом манусб медонад [ЭСТ, 7, 487; Рауфов, 1972, 21]. Вожаҳо дар фарҳанг ба тартиби алифбои ҳарфи аввал ва охир ҷойгир карда шудаанд. Ин фарҳанг дар феҳристи К.Г. Залеман ва С. Нафисӣ оварда нашудааст. Ба гуфтаи мураттиб ӯ ба ғайр аз калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ баъзе калимаҳои нодиро аз асарҳои муаллифони мухталиф, ки аз забонҳои арабӣ, яҳудӣ, паҳлавӣ, суриёӣ, туркӣ ва дигар забонҳо иқтибос шудаанд, ҷамъ карда шарҳ додааст. Маънои маҷозии калимаҳо низ дар ин фарҳанг тафсир ёфтаанд. Мураттиб барои тафсири калимаҳо мисолҳо наовардааст [Капранов, 1957, 9].

Дар асри XV ва махсусан дар асрҳои XVI-XVII баъд аз барқарор шудани ҳокимияти Темуриён дар Ҳиндустон ва расмӣ пайдо намудани забони форсӣ дар он сарзамин луғатнависӣ равнақи тозае ёфт ва Ҳиндустон маркази илмӣ луғатшиносӣ ва луғатнависию форсу тоҷик гардид [ФЗТ, 1969,

5; ФТЗТ, 2008, 6; Мачидов, 2007, 192]. Дар ин ҷо фарҳангҳои машхуре мисли “Адот-ул-фузало”-и Қозихон Бадр Муҳаммад (с. 1419), “Шарафномаи Аҳмади Манярӣ”-и Иброҳими Форукӣ (с.1473), “Тухфат-ус-саодат”-и Зиёуддин Муҳаммад (с. 1511), “Маҷмал-ул-аҷам”-и Осим Шуайби Абдусӣ (с. 1494), “Муаййид-ул-фузало”-и Муҳаммад Ибни Лоди Деҳлавӣ (с. 1519), “Мадор-ул-афозил”-и Файз ибни Асадулло (с. 1593), “Кашф-ул-луғот ва-л-истилоҳот” (с. 1608)-и Аҳмади Сури Бихорӣ, “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ”-и Ҳусайни Инҷу (с.1608), “Бурҳони қотеъ”-и Муҳаммадхусайн ибни Халафи Табрезӣ (с. 1652), “Маҷмаъ-ул-фурс” ё “Фарҳанги Сурурии Кошӣ”-и Сурурӣ, “Фарҳанги Рашидӣ”-и Абдурашиди Таттавӣ (с. 1654) ва дигар фарҳангҳо таълиф ёфтанд. Ин фарҳангҳо баробари калимаҳои забони адабӣ миқдори зиёди калимаҳои истилоҳӣ ва соҳавӣ ва ҳамчунин вожаҳои иқтибосиро низ дар бар гирифтанд [ФТЗТ, 1969, 5; Капранов, 1987, 5; Мачидов, 2007, 192; ФТЗТ, 2008, 6].

«Шарафнома»-и Аҳмади Манярӣ, ки ҳамчунин бо номи «Фарҳанги Иброҳимӣ» машхур аст, дар соли 1466 [Капранов, 1957, 11] таълиф шудааст. Ҳ. Мачидов соли таҳияи онро 1473 [Мачидов, 2007, 192] зикр кардааст. Калимаҳо бо тартиби алифбо аз рӯи ҳарфи аввал ва охир ҷойгир карда шудаанд. Вижагии ин фарҳанг дар он аст, ки дар муқаддима баъзе маълумоти лексикӣ-грамматикӣ бо мисолҳо аз назм оварда баҳс орофтааст [ЭСТ, 8, 105]. Аксарияти зиёди калимаҳо бе мисолҳо дода шудаанд. Мисолҳо асосан аз осори Фирдавсӣ, Ҳоконӣ, Низомӣ, Анварӣ, Саъдӣ ва ғ. иқтибос гардидаанд. Дар сарвожаҳо ҳангоми тафсири маъно баъзан истинод ба фарҳангҳои пешин дода мешавад. Баробари калимаҳои аслии форсӣ, дар фарҳанг номи ашхос, маҳаллаҳо ва баъзе калимаҳои туркӣ, урду ва ғ. шарҳ ёфтаанд [Баевский, 1989, 34].

Фарҳанги дигаре аз ин давра «Маҷмал-ул-аҷам» [Маҷидов, 2007, 34] ё “Муҷмал-ул-аҷам” [Капранов, 1957, 12]-и Осим Шуайби Абдусӣ мебошад, ки соли 1494 дар Ҳиндустон мураттаб шудааст. Дар муқаддима муараттиб зикр кардааст, ки калимаҳои форсӣ, паҳлавӣ, румӣ, туркӣ ва забонҳои дигарро барои пурра дарк кардани осори назмӣ ҳам кардааст. Калимаҳо аз рӯи тартиби алифбоии ҳарфи аввал ва охир тартиб дода шудаанд. Мураттиб шеърҳои зиёд иқтибос оварда бошад, ҳам номи муаллифон зикр нагардидааст. Одатан дар баробари калимаҳои шарҳшаванда ҳамгунаҳои ҳиндӣ онҳо низ оварда мешавад.

«Тӯҳфат-ус-саодат» ё «Тӯҳфатуссаодат»-и Зиёуддин Муҳаммад, ки дар феҳристи Рӯ бо номи Маҳмуд бини Шайх Зиё [Rieu, 1881, 493-494; Salemann, 1887, 511] омадааст, дар соли 1511 таҳия гардидааст. Ин фарҳанг дар китобҳои баъдин бо номи Фарҳанги Сикандарӣ низ ёдрас мешавад. Тӯҳфат-ус-саодат аз рӯи тартиби алифбоии ҳарфи аввал ба 32 боб тақсим шудааст ва ҳар як боб аз рӯи тартиби ҳарфи охир ба зербобҳо тақсим гардидааст. Муаллиф дар таълифи асар аз 11 фарҳанги тафсирии форсии тоҷикӣ ва 5 фарҳанги арабӣ истифода кардааст. Калимаҳо бо мисолҳо тафсир нагардидаанд [Капранов, 1957, 13; Баевский, 1989, 16]. Ба ақидаи В. Капранов миқдори моддаҳои луғавии фарҳанг аз 14 ҳазор калима зиёд аст [ЭСТ, 7, 471].

“Муайяд-ул-фузало” фарҳанги тафсирии форсӣ-тоҷикӣ мебошад, ки дар соли 1519 [Rieu, 1881, 494, Salemann, 1887, 514] аз тарафи Муҳаммад ибни Лоди Деҳлавӣ мураттаб гардидааст. Мураттиб 9 фарҳанги тасвирӣ ва ду фарҳанги арабӣ истифода кардааст. Ба қавли муаллиф дар ин фарҳанг луғати сокинони вилоятҳои гуногуни форсизабон, лексикаи мунтахаби асарҳои бадеӣ ва илмӣ, калимаву истилоҳоти аз

забони намояндагони гуногун ва табақаҳои иҷтимоӣ шунидааш дохил шудаанд. Фарҳанг аз рӯи тартиби ҳарфи аввал ва охири калимаҳо сохта шудааст. Калимаҳое, ки дар аввал як ҳел ҳарф доранд (мас. «б»), дар қисми алоҳида ҷамъоварӣ шуда «Китоб» ном гирифтанд. Китоб бошад, аз рӯи тартиби ҳарфҳои охири калимаҳо ба бобҳо ҷудо мешавад. Ҳар як боб дар навбати худ ба се фасл – арабӣ, форсӣ-тоҷикӣ ва туркӣ тақсим шудааст [Капранов, 1957, 15; ЭСТ, 4, 514]. Ин фарҳанг соли 1899 дар Койпури Ҳиндустон ба таъъ расидааст.

«Мадор-ул-афозил» ё «Мадор-ул-фузало» ё худ «Мадорулафозил»-и Файз ибни Асадулломо Алишери Сарҳиндӣ Рифъат дар соли 1593 таълиф шудааст [Rieu, 496, Salemann, 1887, 530] ва ҳамчунин бо номи “Фарҳанги мавлоно Илахдоди Сарҳиндӣ” маълум аст. Ин фарҳанги тафсирий аз 28 боб (мувофиқи миқдори ҳуруфи арабӣ) иборат буда, калимаҳо аз рӯи ҳарфи аввал (боб) ва аз рӯи ҳарфи охир (фасл) мураттаб шудаанд. Дар фарҳанг асосан луғоти тоҷикӣ, қисман арабӣ ва туркии дохили забони тоҷикӣ шарҳ ёфтаанд [Капранов, 1957, 17]. Ба ақидаи Ҳ. Рауфов фарҳанг зиёда аз 14 ҳазор моддаи луғавӣ дорад [ЭСТ, 4, 125]. Барои тафсири калимаҳо муаллиф аз эҷодиёти шоирони гуногун (Фирдавсӣ, Низомӣ, Ҳоконӣ, Рӯдакӣ, Абу Шукӯр, Унсӯрӣ) ва ашъори худ мисолҳо овардааст. Ба кадом забон тааллуқ доштани калимаҳо бо ҳарфҳо ё ишораҳои («айн» - арабӣ, «фо» – форсӣ, «то» – туркӣ таъкид шудааст) [ЭСТ, 4, 125]. Мусанниф фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ, паҳлавӣ ва туркӣ, аз ҷумла «Зуфонгӯё», «Адаб-ул-фузало», «Ҳалли луғат-уш-шуаро», «Фарҳанги Иброҳимӣ», «Тӯҳфат-ул-саодат», «Муаййид-ул-фузало» ва инчунин фарҳангҳои арабии Сулоҳ, «Муҳаззиб-ул-асмо», «Тоҷайн», «Нисоб-ус-сибиён» ва ғ.-ро истифода кардааст.

«Маҷмаъ-ул-фурс» ё «Фарҳанги Сурурии Кошӣ» ба қалами Қосим ибни Ҳоҷӣ Муҳаммад Кошонӣ, маъруф бо таҳаллуси Сурурӣ, тааллуқ дорад. Муаллиф дар феҳристи адабиёт 16 фарҳангро номбар мекунад [Капранов, 1957, 18]. Таҳрири якуми ин фарҳанг дар солҳои 1599-1600 поён ёфтааст. Дар таҳрири дуюм, ки дар соли 1628 анҷом дода шудааст [Rieu, 1881, 499], муаллиф аз “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” истифода карда, калима ва ибораҳои зиёдеро аз он иқтибос кардааст. Фарҳанг асосан калимаҳои форсиро тафсир мекунад. Фарҳанг аз муқаддима, 28 боб ва замимаҳо иборат буда тақрибан 6000 луғатро бо санадҳо шарҳ медиҳад. Замимаҳо истиорот, ибораҳои рехта ва идиомахоро дар бар мегиранд. Калимаҳо аз рӯи ҳарфи якум ба бобҳо, аз рӯи ҳарфи дуюм ба фаслҳо ҷудо гардида, мувофиқи тартиби алифбои арабии тоҷикӣ ҷида шудаанд. Дар моддаҳои фарҳанг муаллиф истинод ба фарҳангҳои меовард, ки аз онҳо ин ё маънии калимаро гирифтааст ва баъзан шарҳи онҳоро пурра ҳарф ба ҳарф иқтибос кардааст. Тавассути ин хусусият “Фарҳанги Сурурӣ”, хусусан наشري аввали он, иқтибосҳои арзишманд аз фарҳангҳои, ки то замони мо нарасидаанд, дорад [Капранов, 1957, 19]. “Фарҳанги Сурурӣ” барои иншои фарҳангҳои минбаъда, хусусан дар таълифи “Бурҳони қотеъ” ва “Фарҳанги Рашидӣ” ҳамчун сарчашма хизмат кардааст. Матни ин фарҳанг дар Табрез (1844) ва Техрон (1959) ба таъби расидааст [ЭСТ, 4, 312].

«Кашф-ул-луғот ва-л-истилоҳот»-и Аҳмади Сури Бихорӣ, ки бо номҳои «Кашф-ул-луғот» ва дар асарҳои фарҳангшиносии баъдин бо номи «Кашф» машҳур аст, дар соли 1608 таълиф шудааст. Қисми зиёди луғати ин фарҳангро калима ва ибороти арабӣ ва истилоҳоти аҳли тасаввуф

ташкил медиҳад. Дар фарҳанг зиёда аз 20 ҳазор калима ва ибороти аксаран арабӣ шарҳу маънидод карда мешавад. Муаллиф нисбати калимаҳои тоҷикӣ диққати бештар ба калимаҳо ва ибораҳои арабӣ медиҳад, ки барои талафуз ва навишт мушkil мебошанд [Капранов, 1957, 21]. Калимаҳо бо тартиби алифбои арабии тоҷикӣ аз рӯи ҳарфи аввалу охир ҷо гирифтаанд. Калимаҳои тоҷикӣ ишораи фо (форсӣ) доранд, калимаҳои арабӣ ва аз дигар забонҳо ишора надоранд. Фарҳанг аз 28 боб иборат буда, ҳар боб аз рӯи ҳарфи охири калимаҳо ба фаслҳо тақсим шудааст. Муаллиф ҳангоми таълифи фарҳанги худ аз 7 фарҳанги арабӣ ва арабӣ-форсӣ тоҷикӣ ва 15 фарҳанги форсӣ тоҷикӣ ва ҳамчуни 4 фарҳанги ибораҳои рехта истифода кардааст [Капранов, 1957, 21]. “Кашф-ул-луғот” ду ҷоии сангӣ дорад: ҷоии Калкутта (1840) ва Лакҳнав дар ду ҷилд (1900). Аз ин фарҳанг луғатнигорони ҳамасри муаллиф ва минбаъда то “Ғиёс-ул-луғот” ва “Фарҳанги Онандроҷ” истифода кардаанд [ЭСТ, 3, 312].

«Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» аз тарафи Мир Ҳусайни Инҷуи Шерозӣ дар соли 1608 таълиф гардидааст, ки бештар аз 7 ҳазор калимаро шарҳ медиҳад. Сохтори Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ аз дигар фарҳангҳо фарқ мекунад. Фарҳанг аз рӯи ҳарфи дуюм, баъд ҳарфи якум ва сонӣ дигар ҳарфҳои алифбо тартиб дода шудааст [Капранов, 1957, 22]. Бояд таъкид карда, ки “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” аз муътабартарин луғатҳои қадима мебошад, вале ба сабаби душвории тартиби калимот чандон шуҳрат пайдо накардааст [ФЗТ, 6]. Худи муаллиф дар ин бора чунин мегӯяд:

Тартиби китоби ман чунин аст:
Абёти луғотро ту донӣ,
Аз фасл бигир ҳарфи аввал,
В-аз боб бигир ҳарфи сонӣ.

Фарҳанг асосан лексикаи забони тоҷикиро шарҳ медиҳад, аммо калимаҳои зиёди архаистӣ дорад ва дар баъзе калимаҳо ҳамгунаи ҳиндиرو низ додааст. “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” барои омӯхтани инкишофи фарҳангшиносии, масъалаҳои грамматика ва таърихи забони тоҷикӣ аҳамияти калон дорад. Мисолҳо (на барои ҳамаи калимаҳо) аз осори як қатор шоирони тоҷик ва тоҷику ҳиндӣ мисли Фирдавсӣ, Ҳоконӣ, Саной, Амир Хисрав, Шаҳидӣ ва дигарон гирифта шудааст. Дар муқаддима қайд карда мешавад, ки муаллиф аз 44 фарҳанг истифода кардааст. Дар охири фарҳанг 5 луғатномаи мушаххас ҷудо карда шудааст: 1) истиораҳо ва ибораҳо; 2) калимаҳои мураккаб; 3) калимаҳое, ки ҳарфи мушаххаси арабӣ доранд; 4) калимаҳои зандию позандӣ ва 5) калимаҳои иқтибосии хориҷӣ. Ин фарҳанг дар ду ҷилд ҷопи литографӣ шудааст (Лакҳнав, 1875). Бори дигар дар Машҳад дар соли 1975 ҷоп шудааст.

“Латоиф-ул-луғот”-и Абдуллоҳи Кабир, ки бо номи “Фарҳанги Маснавӣ” низ маъмул аст, дар солҳои 1621-23 бо истифода аз 80 нусхаи “Маснавӣ”-и Ҷалолуддини Румӣ таълиф шудааст. Дар луғат калимаҳои арабӣ, форсӣ-тоҷикӣ, суриёӣ, ё омехтаи арабию форсии “Маснавӣ”, ки тақрибан аз 6 ҳазор моддаи луғат иборатанд, шарҳ ёфтааст. Луғат аз 28 боб иборат аст ва аз рӯи ҳарфи аввал (боб) ва ҳарфи охири калимаҳо (фасл) тартиб ёфтааст. Бо вучуди он ки калимаҳо дар Румӣ бо як ё ду маъно истифода шудаанд, мурағбат бо истифода аз фарҳангҳои дастрас маъноҳои дигари калимаҳоро низ додааст. Як вижагии ин фарҳанг дар он аст, ки муаллиф ба кадом забон тааллуқ доштани калимаҳоро ба воситаи ишораҳо (айн – арабӣ, фо – форсӣ, то – туркӣ, аф – умумӣ барои арабӣ ва форсӣ, тф – умумӣ барои туркӣ ва форсӣ, фх –

умумӣ барои форсӣ ва ҳиндӣ ва аҳ – умумӣ барои арабӣ ва ҳиндӣ) мушаххас кардааст [Капранов, 1957, 24; ЭСТ, 3, 605]. Ин паринсип дар нисбати ҳамаи калимаҳо риоя шудааст. Муаллиф аз шеърҳои Унсурӣ, Хоқонӣ, Амир Хусрав, Анварӣ ва дигар шоирон мисолҳо овардааст, аммо на ҳамаи калимаҳо мисолҳо доранд. Муллиф аз фарҳангҳои арабии “Суроҳ”, “Сиҳоҳ”, “Канз-ул-луғот” ва форсии “Кашф-ул-луғот”, “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ”, “Мадор-ул-афозил” ва дигарон истифода кардааст. Латоиф-ул-луғот ҳамчун фарҳанги як асари алоҳида дар фарҳангшиносии форс-тоҷик мақоми хоса дошта, барои таълифи фарҳангҳои дигар мавриди истифода қарор гирифтааст. “Латоиф-ул-луғот” дар Лакхнав (1877), Конпур (1905) ва Техрон (1940) ба таъъ расидааст. Як нусхаи нодири “Латоиф-ул-луғот” дар ганҷинаи дастхатҳои ИЗА бо № 1154, ки соли 1637 ҳангоми дар қайди ҳаёт будани мураттиб китобат шудааст, маҳфуз аст [ЭСТ, 3, 605].

“Бурҳони қотеъ” яке аз машҳуртарин ва судмандтарин фарҳангҳои тафсирии форсӣ-тоҷикист, ки ба суннатҳои фарҳангшиносии минбаъда таъсири калон расондааст, дар соли 1652 дар Ҳайдарободи Ҳиндустон аз тарафи Муҳаммадхусайни Бурҳон мураттаб гардид [Капранов, 1957, 25-28; ЭСТ, 1, 551; Рауфов, 1972, 10]. “Бурҳони қотеъ” бори аввал соли 1818 дар Калкутта, баъд чанд карат дар Ҳиндустону Эрон ба таъъ расидааст. Бори охир аз тарафи донишманди эронӣ Муҳаммад Муин бо интиқоди иловаҳо (1952-56) дар чор ҷилд ба ҷоп баромад. Бурҳони қотеъ ба туркӣ тарҷума шуда соли 1800 дар Истанбул ва соли 1836 дар Булак ба таъъ расидааст [Reiu, 500]. Бурҳони қотеъ дар соли 1993 бо саъю кӯшиши луғатшиноии шинохта А. Нуров дар ду

чилд ба хати кирилӣ баргардон ва тавзеҳ гардида ба чоп расидааст [Бурҳон, 1993].

Дар фарҳанг бештар аз 20 ҳазор калима ва ибораҳои форсӣ-тоҷикӣ мавҷуд аст, ки дар он аз аввал то охир тартиби алифбо риоя шудааст. Ин тартиб истифодаи фарҳангро осон кардааст. Фарҳанг аз 29 боб (гуфтор) иборат аст ва шумораи калимаҳои ҳар як боб зикр гардидааст. Дар муқаддима муаллиф қайд мекунад, ки мақсади ҷамъ кардани ҳамаи калимаҳои забонҳои форсӣ, паҳлавӣ, дарӣ, юнонӣ, суриёнӣ, баъзе калимаҳои арабӣ, авестой, позандӣ ва ҳамчунин ибораҳои рехта ва маҷозии форсӣ, ки бо арабӣ омехта шудаанд, дорад [Капранов, 1957, 25]. Ба ин мақсад муаллиф аз овардани мисолҳо аз осори адибон худдорӣ кардааст, зеро ин амал ҳаҷми фарҳангро ду баробар зиёд мекард. Мақсади асосии муаллиф тафсири кӯтоҳи маъноҳои гуногуни калимаҳо ва таъкиди таллафузи онҳо мебошад. Вале муаллиф ба осори фарҳангшиносон тоқӣ кардааст, ки аз адабиёти бадеӣ илмӣ фаровон истифода кардаанд. Тафсири баъзе калимаҳо бо овардани муодили арабӣ, туркӣ, ҳиндӣ ва ғ. аниқ шудааст. Дар муқаддима муаллиф даҳ мақоларо бо номи «фоида» овардааст, ки ба масъалаҳои гуногуни забони форсӣ, мисли пайдоиши он, сарфу наҳв, фонетика ва лексика бахшида шудаанд. “Бурҳони қотеъ”-ро Вуллерс дар фарҳангаш илова кардааст [Vullers, 1855, 25].

“Фарҳанги Рашидӣ” – фарҳанги тафсириест, ки солҳои 1653-54 аз тарафи Абдурашид Сайид Абдулғафури Таттавӣ таълиф шудааст. Фарҳанг аз муқаддима, 24 боб ва хотима иборат аст, вале то ҳол хотимааш ба даст нарасидааст [Капранов, 1957, 30; Аҳадов, 1981, 9; ЭСТ, 7, 538]. Дар муқаддима муаллиф доир ба қоидаҳои забон, тағйироти

фонетикӣ, суффиксҳои калимасоз ва дигар масъалаҳои забоншиносӣ маълумот додааст. Муаллиф аз фарҳангҳои “Ҷаҳонگیرӣ” ва “Сурури” истифода карда, онҳоро фарҳангҳои комилтарин номидаст, вале чанде аз нуқсонҳои ин фарҳангҳо низ таъкид мекунад. Аз ҷумла мултиф меафзояд, ки дар ин фарҳангҳо шумораи аз ҳад зиёди шеърҳо иқтибос шудаанд, баъзе тафсириҳо ғайриқаноатбахш мебошанд, баъзе калимаҳои арабию туркӣ ба шумораи калимаҳои форсӣ дохил карда шудаанд ва навишти баъзе калимаҳо ғалат оварда шудааст [Капранов, 1957, 31]. Лексикаи фарҳанг асосан тоҷикӣ мебошад. “Фарҳанги Рашидӣ” зиёда аз 9 ҳазор калима ва ибораро дар бар гирифта, аз рӯи ҳарфи аввал (боб) ва дуум (фасл) тартиб дода шудааст. Баъди тафсири калима барои тасдиқи фикри худ муаллиф аз осори Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Асадӣ, Ғусӣ, Низомӣ, Фарруҳӣ ва дигарон мисолҳо овардааст. Баъд аз ҳар як боб қисмати «истиорот» омадааст, ки дар он ибораҳои идеоматикӣ, фразеологӣ, маҷозӣ ва калимаҳои мураккаб тафсир гардидаанд. «Фарҳанги Рашидӣ» солҳои 1872-75 дар Ҳиндустон ва соли 1958 дар Эрон ба таърифи расидааст.

Рӯйхати адабиёти истифодашуда

- Аҳадов А. «Фарҳанги Рашидӣ» ҳамчун асари лексикографӣ. – Душанбе: Дониш, 1981. – 122 с.
- Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография, XI–XV вв. – М.: Наука, 1989. – 164 с.
- Капранов В.А. «Луғати фурс» Асади Туси и его место в таджикской (форси) лексикографии. – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1957. – 295 с.
- Капранов В.А. Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ // Энциклопедияи Советии Тоҷик. – Душанбе, 1986. Ҷ. 6. – С. 374.
- Капранов В.А. Лексикография // Энциклопедияи Советии Тоҷик. – Душанбе, 1987. Ҷ. 3. – С. 615–617.
- Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI–XIX вв. – Душанбе: Дониш, 1987. – 224 с.

- Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 243 с.
- Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. (Таҳияи А. Нуров). – Душанбе: Адиб, 1993, Ҷ. 1. – 416 с.
- Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). – Душанбе: Дониш, 2003. – 148 с.
- Рауфов Ҳ. Луғати «Умон-ул-маонӣ» // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 21–30.
- Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографии тоҷику форс. – Душанбе: Дониш, 1972. – 193 с.
- Фарҳанги забони тоҷикӣ (ФЗТ): / иборат аз 2 ҷ., дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров В.А. Капранов Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: Советская Энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. – 952 с; Ҷ. 2. – 948 с.
- Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ФТЗТ): Ҷ.1. / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Х. Султон. – Душанбе, 2008. – 784 с.
- Ходжаев Д. Таджикская лингвистическая мысль X–XVI вв.: автореф. дис... д-ра. филол. наук. – Душанбе, 2004. – 45 с.
- Хоҷа, Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоиносии тоҷик дар асрҳои миёна. – Душанбе: ДДМТ, 1998. – 152 с.
- Энциклопедияи советии тоҷик (ЭСТ). Зери таҳрири М.С. Осимӣ: Ҷ. 1. – Душанбе, 1978. – 670 с.
- Энциклопедияи советии тоҷик (ЭСТ). Зери таҳрири М.С. Осимӣ: Ҷ. 3. – Душанбе, 1981. – 640 с.
- Энциклопедияи советии тоҷик (ЭСТ). Зери таҳрири М.С. Осимӣ: Ҷ. 4. – Душанбе, 1983. – 480 с.
- Rieu Ch. Catalogue of the Persian Manuscripts in British Museum, Vol. II (pp. 491–505, Persian Dictionaries), London, 1881.
- Shamsi Fachrii lexicon persicum, i.e. liyri Mi'yâri Jimâli pars IV, ad fidem codicis Petropol. recogn. annotat. crit. et indicijus instr. C. Salemann, fasc. I, Casani, 1887.
- Vullers I.A. Lexicon Persico-Latinum Etimologicum, Ionnae ad Rhenium. Vol. I, 1855; Vol. II, 1864.

ХУСУСИЯТҲОИ ФАРҲАНГНИГОРИИ ДАВРАИ ФОРСИИ НАВ Ё ФОРСИИ ДАРӢ

Дар мақола сухан дар бораи таърихи пайдоиши луғатҳо ва принсипҳои сохтани онҳо дар давраи классикӣ, ки забони форсии нави форсии дарӣ ном дорад, меравад. Дар он тарзи сохтани луғатҳои пажӯҳишшаванда, умумият ва тафовути онҳо, инчунин аҳамияти онҳо дар таърихи инкишофи луғатнигории тоҷик қайд шудааст.

Калидвожаҳо: луғатнигорӣ, мақола, принсипҳои сохтани луғатҳо, тартиби алифбой, маъноӣ маҷозӣ.

Лексикографические особенности словарей периода нового персидского языка

В статье прослеживается история создания и принципы построения лексикографических трудов классического периода, называемого новым персидским или персидским дари. Подчеркиваются принципы построения исследуемых словарей их общие и отличительные черты, а также их значения для развития таджикско-персидской лексикографии в целом. Ключевые слова: лексикография, словарная статья, принципы составления словаря, алфавитный порядок, тематический порядок, переносное значение.

Lexicographic features of dictionaries of period of new Persian or

In the article, the history of creation and principles of construction of lexicographic works of the classic period called new Persian or Persian-dari is researched. The principles of construction of the researched dictionaries their general and distinctive features and their values for development of Tajik-Persian lexicography as the whole is underlined.

Key words: lexicography, vocabulary entry, principles of drafting of dictionary, alphabetical order, thematic order, metaphoric meaning.

Сведения об авторе: А.Мамадназаров - доктор филологических наук, проф. ТНУ.

О.Қосимов (АИ ҶТ)

ИСТИЛОҲОТИ ДИНИ НАСРОНИ ДАР “ШОҲНОМА”-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

“Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ аз он шоҳкорҳои фарҳангу адаби тоҷик аст, ки ҳама паҳлӯҳои рӯзгори мардуми тоҷикро дар замону макони густурда фаро гирифта, дар ин замина мақоми донишномаи миллиро касб кардааст. Дар он на танҳо ҷузъиёти зиндагии мардуми куҳаннажоди тоҷик ва дигар халқҳои эронинаҷод дарҷ гаштааст, балки роҷеъ ба фарҳангу истилоҳоту мазмунҳои адабиву таърихии халқҳои дигар, яъне ҳамсоғони мо аз қабилӣ ҳиндуву юнониён, турку чиниён, арабу румиён маълумоти арзишманде мавҷуд аст. Ин асари ҷовидона аз нигоҳи фарҳангу мардумшиносӣ, дину мазҳаб, ахлоқу санъат, ҳарбу шикору маҷлисоройӣ, шеваи

баён ва ҳунари суҳанварӣ таваҷҷӯҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб мекунад.

Таркиби вожагони ин асари безавол барои рушди забони тоҷикӣ ва мукамал сохтани низоми истилоҳоти он нақши нотақрору бебадалеро соҳиб аст. Давраи кунунии рушди забон ба омӯзиши дурдонаҳои пурарзиши забони “Шоҳнома” барои равшан сохтани сайри таърихӣ калимаҳо, тобиши маъноӣ онҳо, устувор сохтани низоми истилоҳот ва дарёфти истилоҳоти нодир, тарзи эҷоди вожаҳои ғўшнавоз ба хотири такмили вазифаҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ ва сиёсӣ забони давлатӣ, таҳриру танзими забони расонаҳои хабарӣ, санъати сахнаву кино, илму таълиму тарбия ва дахҳо самтҳои дигар ниёзманд аст.

Омӯзиши забони “Шоҳнома”-и безавол барои инкишофи давраи кунунии забони тоҷикӣ форсӣ маводи ҷолибе дода метавонад. “Шоҳнома” бо бузургии хеш моро дар шоҳроҳи фарҳангу тамаддунҳо қарор дода, дар радду бадали донишу таҷрибаву оғайӣ бо дигар кишварҳоро мардумон барои мо як пойгоҳи хеле устувору густурдае фароҳам овардааст.

Дар заминаи “Шоҳнома”-и ҷовидона мо дар баробари андешаҳоро арзишҳои миллии хеш бо садҳо падидаву афкори ашёву нишонаҳои дигари рӯзгори мардумони ҳамсоя дучор меоем, онҳоро дарк кардаву мавриди истифода қарор медиҳем.

Ба шарофати Фирдавсии бузург ва “Шоҳнома”-и безаволи ӯ қудрату мавқеи забони тоҷикӣ форсии дарӣ барқарор шуда, собит гардид, ки ин забон дар ҳама соҳаву самт аз ӯҳдаи баёни мукаммали маънӣ бармеояд. Имрӯз забони зебову тавоноии Фирдавсӣ пас аз ҳазор сол низ асоси бунёди забони тавоноии милливу давлатии тоҷикист.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ гурӯҳҳои гуногуни маъноии вожагон, аз он ҷумла, вожагони марбут ба дину ойинҳои мухталифи зардуштиву буддӣ, насрониву ислом аз қабилҳои хирбад, мубад, барсам, куштӣ, сутудон, биҳишт, дӯзах, озар, оташкада, бут, санам, фағ, шаман, тарсо, чалипо, сакубо, расул, набӣ, халиф, ризвон, кофар мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ҳадафи мо аз навиштани ин мақола баррасии забониву фарҳангии чанде аз истилоҳоти насронӣ аст, ки дар “Шоҳнома” зимни бархӯрди мазмунҳои диниву фарҳангӣ бо румиёну юнониён ба кор рафтаанд.

Дини насронӣ дар “Шоҳнома” бо номи дини Масеҳо, кеши Масеҳ, ойини тарсо ёд шудааст ва ин таркибҳо чун ифодагари масеҳият дар ин асар борҳо ба кор рафтаанд:

Ба дини Масеҳо буд он мохрӯй,
Зи дидори ӯ шаҳр пуруфтугӯй (8.8,134).

Маро дини Кисро набояд ҳаме,
Дилам сӯйи модар гирояд ҳаме,
Ки дини Масеҳо шуд ойини ӯй,
Нагардам ман аз фарраву дини ӯй (8.8,149).

Чу бар ҷомаи мо чалипо бувад,
Нишаст андар ойини тарсо бувад!(2)

Насронӣ ё масеҳӣ чун пайравони дини насронӣ дар “Шоҳнома” бо вожаҳои тарсо ва масеҳӣ фаровон ном бурда шудаанд:

Масеҳӣ ба шаҳр андарун ҳарки буд,
Намонд ҳеҷ тарсо ба рух ношахуд (8.8,152).

Ҳар он кас, ки тарсост, бо лашкараш,
Ҳаме аз пайи кеш печад сараш (2).

Ба шаҳр андарун ҳарки тарсо буданд,
Агар ҷосалиқ, ар сакубо буданд,
Басе анҷуман кард бар хештан,

Саворони гарданкаши теғзан (8.8,137).

Аз ҷумлаи вожагони дини насронӣ дар “Шоҳнома” исмҳои хоси Масеҳ/Масеҳо, Исӣ, Марям, исмҳои шахси тарсо, сакӯбо/сақаф/усқуф, роҳиб, битрик, ҷосалиқ, митрон, қассис/қасис, шаммос/шимос, рӯхулқуд(д)ус, исми ашёву макони чалипо, салиб, зуннор, дайр ва ғ. мавриди корбурд қарор гирифтаанд.

Дар зер мо чанде аз ин исмҳоро мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

Вожаи сакубо سكوبا дар “Шоҳнома” 20 маротиба ба кор рафтааст. Ф.Волф дар фарҳанги худ онро чун sukūbā сабт ва ба маънии Bischof, Priester “епископ, архиерей; священник, жрец” шарҳ медиҳад (9,524).

Нишастангаҳи сӯгворон будӣ,

Бад-ӯ дар **сакӯбову** митрон шудӣ...

Ҳамон чун ба хоб андаромад сараш,

Сакӯбон меҳтар биёмад бараш (8.9,65).

Ба ҳар барзане-дар алаф сохтанд,

Се пири **сакӯбо** бурун тохтанд (8.9,94).

А. Нӯшин низ дар луғатномаи хеш ин калимаро “пешвои мазҳабӣ дар ойини масеҳӣ” тафсир карда, суқуф, усқуф-ро муарраб ва епискорус –ро гунаи лотинии он донистааст (6,228). Дар асл, гунаи муарраби он сақаф/суқуф (дар баъзе нусхаҳо усқуф) низ ба ҳамин маънӣ дар “Шоҳнома” чандин мартиба ба кор рафтааст:

Чу Хусрав бирафт аз бари чораҷӯй,

Ҷаҳондида сӯи **суқуф** карда рӯй (8.9,66).

Ҳама шорсон монд андар шигифт,

Ба яздон **суқуф** пӯзиш андар гирифт (8.9,94).

Мувофиқи маълумоти сарчашмаву фарҳангҳои классикӣ ин вожа аз номи роҳибе маъхуз аст, ки гӯё Масеҳон пайғамбар ба дайри ӯ рафта буд ва аз он ҷо ба осмон суъуд карда буд. Байти зерини Хоқонӣ ин маъниро хеле равшану мушаххас ишорат мекунад:

Чӣ фармоӣ, ки аз зулми яҳудӣ,
Гурезам бар дари дайри сакӯбо.

Дар “Шоҳнома” ва сарчашмаҳои адабиву таърихӣ гунаи дигари ин калима бо бо-и форсӣ, яъне ба шакли сакӯпо низ дучор меояд, ки таркиби овозии он ба гунаи лотиниаш (epi)scopus наздиктар аст, ки он дар забони юнонӣ калимаи мураккаб episkopos (мушоҳидагар ‘наблюдатель’) буда, аз ҳиссаҳои ерӣ ‘аз болои, аз рӯйи’ ва skoreō (нигаристан, мушоҳида (наззора) кардан) сохта шудааст(4):

Аз Эрон беандоза тарсо шуданд,
Ҳама марз пеши сакӯпо шуданд (8.7,328).

Калимаи роҳиб низ аз истилоҳоти масеҳия буда, исми фоил аз масдари арабии رهبه раҳаба ба маънии “тарсидан”, “тарсанда”, “хоиф” аст, яъне “тарсанда аз Худованд”, шакли ҷамъи он руҳбон мебошад. Ин калима ҳамчунин ба маънии “муқаддас; гӯшанишин, дайрнишин; порсо (зоҳид, обид)-и тарсоён; донишманди насронӣ” тафсир ёфтааст, ки “зуннор (занҷир) дар даст ё миён” нишонаи роҳибияти онҳост. Фирдавсӣ, ки дар “Шоҳнома” роҳибро 13 маротиба ба шакли танҳо ва 5 дафъа ба шакли ҷамъ (руҳбон) истифода бурдааст (3,51), ҳамчунин ба “дайрнишин; порсои тарсоён; раиси дайр, донишманди насронӣ” будани он ишорат мекунад:

Ки Авреғ буд номи он шорсон,
Бад-ӯ дар чалипову беморсон.
Ба бироҳ пайдо яке дайр буд,
Ҷаҳонҷӯй овози роҳиб шунуд...

Ҳамон гоҳ роҳиб чу ово шунид,
Фуруд омад аз дайру ўро бидид...
Бад-ӯ гуфт роҳиб, ки “Пӯзиш макун,
Бипурс аз ман аз буданиҳо сухун...” (8.9,97).

Ин нукта низ ҷолиб аст, ки аз замони Фирдавсӣ мафҳумҳои салиб–чалипо ва бемористон паҳлӯи ҳам қарор доштанд, дар “Шоҳнома” ба чалипо (имрӯз Салиби сурх) ҳамчун нишони шафқату тарахҳум ва мувозибат аз беморону сӯгворон дар байтҳои мазкури “Шоҳнома”-и безаволи Фирдавсӣ ишорат шудааст. Чунин ба назар мерсад, ки ибораҳои **нишастангаҳи сӯгворон** (8.9,640), **хонаи сӯгворон** (8.9,68) ба маънии калисо (церковь) омадааст, вале худӣ вожаи калисо дар матни “Шоҳнома” ба мушоҳида нарасид.

Ба маънии наздик ба калисо вожаи дайр дар “Шоҳнома” ба кор рафтааст, ки муроди ғи хонақоҳ, ибодатгоҳи роҳиб буда, дар фарҳангҳо роҷеъ ба паҳлуҳои мухталифи маънии он сухан рафтааст. Дар “Луғатномаи Деҳхудо” омадааст, ки “дайр ... ғолибан аз шаҳрҳои бузург (ба) дур аст, дар биёбонҳо ва қуллаи кӯҳҳо барпо гардад ва ҳар гоҳ дар шаҳр бино гардид, онро каниса (калисо) ва байъат” гӯянд, баъзе миёни ин ду калима фарқ гузоранд, ки “каниса” азони яҳуд аст ва байъат мутааллиқ ба насорост” (2).

Дар “Шоҳнома” дайр (8 маротиба) ҳамеша бо роҳиб ё сакӯбо ҳамнишин аст, ки ин ба насронияти ин истилоҳ ишора ва далолат мекунад, гарчӣ дайр дар таркиби ибораҳои дайри муғон, дайри чорум, дайри ҳафтум, Дайри парисӯз, дайри хоро, дайри ғам, дайри куҳансол, дайри сипанҷӣ, дайри хокӣ ва ғ. бо масеҳияту Масеҳо робитаи мустақим надоранд:

Ба наздики **дайр** омад, овоз дод,
Ки “Кирдори ту ҷуз парастии мабод.
Гар аз **дайри** дерина оӣ фуруд,

Зи некидиҳиш бод бар ту дуруд!” (8.9,96).

Вожаи ҷолиби дигар, ки хоси тарсоён асту тибқи нигоштаҳои лексикографӣ “аз вожаи юнонии *zonagī, zonagion*” маъхуз аст, вожаи зуннор мебошад. Ин вожа ба шакли “1) ресмонест ба ситабрии ангушт аз абрешим, ки онро бар камар бибанданд ва ин ғайри кастих (куштӣ) аст (5); 2) ончи тарсоён бар миён бибанданд; нишони тарсоён (7); аломати хосест, ки исавиёнрост; 3) ҳар ҳалқа ва риштаест, ки бар миёни соғар бибанданд; он хатте, ки аз шароб сар то сари пиёла бувад” тафсир шуда (2), занонир ҷамъи он сабт гардидааст. Ин вожаи иқтибосии юнонӣ дар “Шоҳнома” 16 дафъа истифода шудааст, Ф.Волф онро “Strick, Gürtel” тафсир кардааст ба маънии “1) ресмон, расан; 2) миёнбанд, тасма” (9), дар “Шоҳнома” ин калима 4 маротиба дар таркиби ибораи изофии “зуннори хунин” низ ба кор рафтааст:

В-аз эшон басте низ тарсо шудад,
Ба зуннор пеши сакӯбо шуданд...
Ба зуннору шаммосу рӯхулқудус,
К-аз ин пас маро хок дар Андалус...
Чу зуннори қассис шуд сӯхта,
Чалипои митрон барафрӯхта,
Кунун Руму Қаннуч моро якест,
Чу овози кеши Масеҳ андакест (1,137).

Мазмуну сатрҳои “Шоҳнома” аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки вожаи ҷосалиқ на танҳо рутбаи динист, балки тобиши мазҳабии тарсоёнро ба маънии католик (чун яке аз мазҳабҳои насронӣ ба мисли православ) дорост:

Сипоҳе буд аз ҷосалиқони Рум,
Ки пайдо набуд аз пайи асб бум.

Исмҳои шахси битриқ, ҷосалиқ, митрон, ускуф мутаносибан гунаҳои тағйирёфтаи фонетики вожаҳои юнонии

патриарх - Patriarche, католикос -Katholikos, митрополит - Mitropolith, епископ - Episcopus ҳастанд, ки на танҳо дар низоми идории дини насронӣ ва калисо, балки дар низоми ҳарбӣ ва сипоҳу лашкари румӣ низ ҳамчун истилоҳоти хоси ин соҳа ба кор рафтаву маъмул гардидаанд:

Фиристонд Қайсар, суқуфро бихонд,
Бари хеш бар тахти заррин нишонд.
Зи битриқу в-аз ҷосалиқони шахр,
Ҳар он кас, к-аш аз мардумӣ буд баҳр,
Ба пеши сакӯбо шуданд анҷуман,
Ҷаҳондида бо қайсару ройзан (8.9.102).

Корбурди вожаҳои баррасишуда гувоҳӣ аз он медиҳад, ки Фирдавсӣ аз ҷузъиёту ҳудуди интишори ойини масеҳӣ хуб огоҳ будааст, вожагони хоси ин дин, расму русуми пайравони он ва либоси тарсоёнро хуб медонистааст. Фирдавсӣ аз робитаҳои шоҳони эронӣ бо румӣ (юнониён ва дигар қавмҳои насоро), хусусан Анӯшервону Шопури Зулактофу Хусрави Парвиз бо Қайсари Рум хуб огоҳ будааст, равобити фарҳангиву иҷтимоии оноро бо масеҳиён дар асари нотакрори худ хеле муфассалу равшан бо ҷузъиёт ва корбурди густурдаи лексикаи марбути ин дини ҷаҳонӣ тасвиру тафсир кардааст. Дар доираи вожагони дини насронӣ истифодаи калимаи ифодагари вазифаҳои мазҳабии ин ойин аз қабилӣ битриқ, ҷосалиқ, митрон, қассис/қасис, шаммос/шимос таваҷҷӯҳ ва мутолиаи вижаеро ниёзманд аст.

Омӯзиши дақиқи вожагони “Шоҳнома” имкон медиҳад, ки бо таҳлили истилоҳоти хос сохтори калисову воҳидҳои вижаи дини насрониро дар давраҳои аввали рушди ин дини ҷаҳонӣ муайян ва хусусиятҳои вижаи масеҳиятро дар замону макони мухталиф муқоиса намоем. Ин нукот ва маълумоти

мавҷуда рочез ба паҳлӯҳои дигари ҳаёти иҷтимоӣ собит месозанд, ки “Шоҳнома” яке аз бузургтарин ва комилтарин сарчашмаҳои омӯзиши тамаддуни инсоният дар асрҳои бостону миёна буда, аз рӯзгори он замон ва робитаи мардуми тоҷик бо тамаддуниҳои дигари ҷаҳон моро хабардор месозад.

Адабиёт:

1. Ализода С. Р. “Шоҳнома”. Фарҳанги мухтасар. – Душанбе: Адиб, 1992. -492с.
2. Деҳхудо Алиакбар “Луғатномаи Деҳхудо”. – Техрон.- Интишороти Донишгоҳи Техрон. -Техрон.- – 2006. – Ривояти электронии № 4.
3. Касимов О.Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Фирдоуси. –Душанбе: «Дониш», 2016. -346.
4. Лингво 12. (ABBYY Lingvo 12). Многоязычный словарь. Англо-русский словарь. Немецко-русский словарь. Русско-русский (толковый) словарь.–М.-Soft maximator. - 2007.
5. Муҳаммадхусайни Бурҳон “Бурҳони қотей”.- Ҷ.1.- Душанбе.- “Адиб”.- 1993. -416с.
6. Нӯшин Абдулхусайн “Вожаномак”. – Кобул: Интишороти Кумитаи давлатии таъбу наشري ҶДА, 1986. -(1365х). -357 с.
7. Тақиуддин Авҳадии Балёнӣ “Сурмаи Сулаймонӣ”. –Хучанд: “Нури маърифат”, 2006. -484с.
8. Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Ҷ. 1-9. Душанбе: “Адиб”, 1987-1991.
9. Wolff Fritz Glossar zu Firdousis Shahname. -1965. –Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim. Tehran. -1998. – 911p.+109p.+ 28p.

ИСТИЛОҲОТИ ДИНИ НАСРОНӢ

ДАР “ШОҲНОМА”-И АБУЛҶОСИМ ФИРДАВСӢ

Ин мақола ба истифодаи вожаҳои марбути дини насронӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ бахшида шудааст. Истифодаи ин гурӯҳи вожаҳо аз робитаҳои забониву фарҳангии олами масеҳӣ ва маънавиёти миллии тоҷик гувоҳи медиҳад. Дар мақола вохидҳои луғавии тарсо, масеҳӣ, сақӯбо/ускуф, роҳиб, чалипо, салиб, зуннор, дайр мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Таҳлили вожаҳои динии “Шоҳнома” нишон медиҳад, ки дар асри X истилоҳоти юнонии *zonari/zonarion*, *Patriarche*, *Katholikos*, *Mitropolith*, *Episcopus* дар забони тоҷикӣ ба гунаи зуннор, битриқ, ҷосалиқ, митрон, ускуф ба қор мерафтанд. Ин нукта арзиши бузурги “Шоҳнома”-ро дар омӯзиши тамаддуни инсоният ва робитаи мардуми тоҷик бо тамаддуниҳои дигари ҷаҳон барои мо собит месозад.

Вожаҳои калидӣ: забони тоҷикӣ, «Шоҳнома», вожашиносӣ, масеҳият, битриқ, забоншиносии фарҳангӣ

Аннотация.

Настоящая статья посвящена христианской лексике в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси. Использование данной категории лексики свидетельствует о лингвокультурологических взаимоотношениях христианского мира с таджикской ментальностью. В статье анализу подвергаются лексические единицы тарсо, масехй (христианин), сакӯбо/ускуф (епископ), роҳиб (священнослужитель), чалипо, салиб (крест) зуннор (пояс христианского проповедника), дайр (храм, церковь) и др. Анализ религиозной лексики «Шахнаме» свидетельствует о том, что еще в X веке в таджикском (персидском) языке использовались оригинальные соответствия греческих терминов *zonari/zonarion* –пояс (священника)- зуннор, *Patriarche* - патриарх - битрик, *Katholikos* – католикос –чосалик, *Mitropolith* - митрополит - митрон, *Episcopus* – епископ – ускуф и др. Все это свидетельствует об огромном значении «Шахнаме» в изучении этнокультурных взаимоотношений таджикского народа с соседствующими нациями и народами.

Ключевые слова: таджикский язык, «Шахнаме», лексика, христианство, патриарх, лингвокультурология.

The christian religious terminology in «Shahname» Abulkasim Firdousi

This article is devoted to Christian vocabulary in "Shahname" by Abulkasim Firdousi. The use of this category of vocabulary testifies to the linguocultural relations of the Christian world with the tajik mentality. In the article, the lexical units *tarsā*, *masehi* (christian), *sakūbo/usquf* (bishop), *rāhib* (clergyman), *čalipā*, *salib* (cross), *zunor* (the belt of the Christian preacher), *dair* (temple, church) and others are subjected to analysis. Analysis of religious vocabulary "Shahname" indicates that as early as in the tenth century in the Tajik (Persian) language the original correspondences of the Greek terms *zonari/zonarion* - priest (*zunor*) -*zunnār*, *Patriarche* –*patriarch* -*bitriq*, *Katholikos*-*Catholicos* -*jāsaliq*, *Mitropolith*-*metropolitan*- *mitrān*, *Episcopus* - bishop - *usquf*, etc. were used. All this testifies to huge value of "Shahname" in studying of ethnocultural relationship of the Tajik people with neighboring nations and peoples.

Key words: Tajik language, "Shahname", vocabulary, Christianity, patriarch, linguoculturology.

М.Саломов (ДМТ)

МАЪНОИ ЧАНДЕ АЗ ҲАРФҲОИ АРАБӢ ВА ШАРҲИ БАЪЗЕ ИСТИЛОҲОТИ ЗАБОНШИНОСӢ ДАР ҶАЗАЛИЁТИ ҶАЛОЛУДДИНИ БАЛӢИ ВА КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Ҳарфҳои алифбои ҳар як забон аломатҳои шартие мебошанд, ки ҳамчун графема барои тасвири овозии ҳамон забон муқаррар карда мешаванд. Яъне ҳар хат маҷмӯи аломатҳои шартӣ барои ҳамон забон маҳсуб шуда, он барои ифодаи овозии забони табиӣ инсон кашфу пешниҳод шудааст. Хатти арабии тоҷикӣ, ки тӯли зиёда аз ҳазор сол барои тасвири афкори мардуми форсизабон хизмат намуда,

дар баробари графема буданаш, баъзе хуруфи он ҳамчунин дар ифодаи баъзе маъноҳои маҷозӣ ба кор рафтаанд. Як гурӯҳи дигари он дар тӯли таърихи забони адабӣ ба ҳайси истилоҳи илмӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ин хусусият дар алифбо ё низоми хатҳои забонҳои дигар камтар ба назар мерасад.

Чалолуддини Балхӣ (маъруф ба Мавлавӣ) ва Камоли Хуҷандӣ дар ғазалиёти худ воҳидҳои гуногуни фонетикиро мавриди истифода қарор дода, барои баёни афкори муассир аз онҳо ба таври фаровон истифода бурдаанд. Пеш аз ҳама, бояд зикр кард, ки дар ифодаи баъзе мафҳумҳо ва тасвири ашёву ҳодисаҳои гуногун алифбои арабии тоҷикӣ хеле хуб мусоидат кардааст. Дар ин замина ин шоирони ғазалсаро хусусиятҳои суварии ҳарфҳоро ба инобат гирифта, дар асоси онҳо баъзе маъноҳои ҷаззобро ифода кардаанд, ки инро дар истилоҳи забоншиносии аврупоӣ фоносемантика меноманд.

Забоншинос А.Ҳасанов мавқеи хуруфи тоҷикии арабиасосро дар осори Абдурраҳмони Ҷомӣ мавриди баррасӣ қарор дода, ба чунин натиҷа расидааст: «Дастӣ боло доштани Ҷомиро дар масъалаи забондонӣ аз ин нукта ҳам дарк намудан мумкин аст, ки ӯ барои ифодаи мафҳумҳои зарурӣ на танҳо аносири луғавии мустақилмаъноро мавриди истифода қарор медиҳад, балки боз хуруфи арабиасоси тоҷикиро низ ба кор мебарад. Вобаста ба ин нукта бояд афзуд, ки ифодаи маъноҳои муайян тавассути ҳарфҳои алоҳида дар таърихи фарҳангу тамаддуни форсу тоҷик суннати беш аз ҳазорсола дорад. Лозим ба таъкид аст, ки чунин равиши ифодаи матлаб аз «Қуръон», тафсирҳои он ва тарҷумаи чунин тафсир сарчашма гирифтааст» [Ҳасанов: 2014, 101].

Бояд таъкид кард, ки анъанаи истифодаи ҳарфҳои арабӣ дар забони шеър барои ифода ё тасвири ашёҳои гуногун ҳанӯз аз устод Рӯдакӣ оғоз гардида буд. Масалан,

Зулфи туро **чим** кӣ кард, он ки ӯ

Холи туро **нуқтаи** он **чим** кард. [Рӯдакӣ, 31]

Ҳарфи **чим** [چ] аз рӯйи сурати зоҳириаш ба зулфи бонувон хеле шабоҳат дорад. Маҳз ҳаминро ба инобат гирифта устод Рӯдакӣ аз маҳбубаи худ мепурсад, ки зулфи туро кӣ мисли ҳарфи чим тобдор кардааст ва ҳунармандона холи туро нуқтаи он сохтааст.

Ин анъана минбаъд дар забони шеър идома меёбад ва шоирон ҳолату вазъияти муҳотаби худро бо намуди зоҳирии ҳарфҳои арабӣ монанд карда, андешаҳои худро ба таври ҷолиб баён менамоянд.

Дар ғазалиёти Ҷалолуддини Балхӣ чунин ҳолатро мушоҳида кардан мумкин аст.

Бо ту бигӯям, ки ту дар ғами нон мондаӣ,

Пуштхаме ҳамчу **лом**, тангдиле ҳамчу **коф**. [Мавлавӣ, 508]

Шоир дар ин байт ҳолати зоҳирии муҳотаби худро, ки аз ғами зиндагӣ ва дарёфти нон хеле азият кашидааст, тасвир намуда, ҳамии пушти ӯро ба ҳарфи [ل] ва ҳолати ботинии ӯро, яъне тангдилию заҳамоти ӯро ба ҳарфи коф [ك] монанд кардааст. Тавре ки мушоҳида мешавад, қисмати поёнии ин ҳарф ба сурати зоҳирии «дил» каме шабоҳат дорад, ва тангдилюро ба ҳамин қисмати ҳарфи «коф» монанд кардааст, ки дар ин маврид ду маънӣ мавриди назар қарор гирифтааст, якум, шакли зоҳирии қисмати поёнии ин ҳарф, ки ба дил то андозае шабоҳат дорад ва дувум, тангдил ба маънои азият кашидан, нигарон будан аз касе ё ҳодисае.

Мисоли дигар:

Ишкаста чаро бошӣ? Дилтанг чаро гардӣ?
Дил ҳамчу дили **мимак**, қад ҳамчу қади «**долак**».

[Мавлавӣ, 512]

Шоир дар ин байт аз мухотаби худ мепурсад, ки чаро мисли ҳарфи мим [م] дилтанг ва чаро чун ҳарфи дол [د] шикастақомат гаштай?

Ҷанбаи дигари истифода аз ҳарфҳои арабӣ аз ҷониби Ҷалолуддини Балхӣ ва Камоли Хуҷандӣ ба таври зайл аст:

1. Сохтани калимаҳои маънодор аз ҳарфҳои арабӣ зимни муқоисаю монандкунии онҳо бо ашёи дигар, масалан, Камоли Хуҷандӣ зулфро бо дол [د], қадро бо алиф [ا] ва лабро ба ҳарфи [ل] ташбеҳ дода, таъкид кардааст, ки агар ҳарсеи ин ҳарф ба ҳам оянд, аз онҳо вожаи «дом» [دام] ҳосил мешавад.

«Дол»-и зулфу «алиф»-и қомату «мим»-и даҳанаш

Ҳар се «дом»-анду бад-он сайди ҷаҳоне чу манаш.

[Камол, 243]

Дар ин байт Камоли Хуҷандӣ вожаи «дом»-ро бо вожаи «сайд» дар таносуб овардааст. Яъне ба андешаи Камол ҳам зулф, ҳам қад ва ҳам даҳони маҳбуба, ки шабеҳи ҳуруфи долу алифу миманд, доманд ва ман сайди ин се мафҳумам.

2. Ҳамчунин ин шоирон бар он кӯшидаанд, ки бо пайваст намудани якчанд ҳарфи алоҳида калимаеро баён намоянд, ки он дар ҳамон байт вожаи калидӣ маҳсуб мешавад, масалан:

Ҳам «ро»-ю «бе»-ю «нун»-ро кардаст макрун бо алиф

Дар боди дам андар даҳон, то خوش биғӯй «Рабано».

[Мавлавӣ, 57]

Яъне, ҳарфҳои «ро» [ر], «бе» [ب], «нун» [ن] бо ҳарфи «алиф» [ا] қарин гардида, вожаи «Рабано» [ربّنا]-ро ба вуҷуд меоранд.

Камоли Хуҷандӣ калимаи «дам» [دم]-и забони арабиро, ки дар тоҷикӣ «хун» тарҷума мешавад, аз пайваст шудани ҳарфҳои «дол» [د]-у «мим» [م] донистааст.

дам (دم):

З-он сари зулфу даҳон дил хун шудааст,
Хун шавад чун «дол» пайвандад ба «мим».

[Камол, 312]

дод (داد):

Гар намеоӣ бо ду «дол»-и зулфу қадди чун «алиф»,
Ҳар кучо дар ишқ мазлумест, ёбад аз ту «дод».

[Камол, 122]

шукр (شكر):

Ту «шин»-у «қоф»-у «ре»-ро худ мағӯ «шукр», ки

ҳаст аз не,

Мағӯ илқоби ҷони ҳай яке нақшу каломеҷо.[Мавлавӣ, 75]

қул (قل):

Ту «қоф»-и қанду ман «лом»-и лаби талх,

Зи «қоф»-у «лом»-и мо «қул» метавон кард.[Мавлавӣ,
286]

Шоир дар мисраи аввал ҳарфҳои аввали калимаҳои «қанд» ва «лаб»-ро оварда, дар мисраи дуюм бо истифода аз ин ҳуруф вожаи «қул»-ро ифода намудааст, ки он аз арабӣ буда, тарҷумааш «бигӯй» аст.

ишқ (عشق):

Саре аз «айн»-у «шин»-у «қоф» барзан,

Ки сад исму мусаммо дорӣ имрӯз.[Мавлавӣ, 469]

Бо истифодаи ин ҳуруф шоир хонандаро водор мекунад, ки агар ин ҳарфро ба ҳам оӣ, вожаи «ишқ» ҳосил мешавад.

3. Бо истифода аз ҳарфҳои аввал ё ҳуруфи таркибии як ё якчанд калима сохтани калимаи дигар дар осори шоирони ин марҳила собиқаи зиёди эҷодӣ касб намудааст. Масалан, Мавлавӣ бо истифода аз ҳарфҳои «ҳо»-и ҳаваз [ه] ва «шин» вожаи «хуш» сохтааст. Дар ин маврид ӯ шакли дар аввали калимаҳо омадани ҳарфи «ҳо»-и ҳавазро ба инобат гирифта, ин шаклро ба «чашм» монанд кардааст.

Ба ҳар ҷо ки равам бе ту, яке ҳарфем бемаънӣ,
Чу «**ҳе**» ду чашм бикшодам, чу «**шин**» дар ишқ биншастам,
Чу ман «**ҳе**»-ам, чу ман «**шин**»-ам, чаро гум кардаам хушро?
Ки **хуш** таркиб меҳоҳад, ман аз таркиб бигсастам.

[Мавлавӣ, 548]

Сабаби ба ду чашм монанд кардани ҳарфи [ا] дар он аст, ки ҳангоми дар аввали калимаҳо омадан онро хате ба ду ҳисса ҷудо мекунад ва он то андозае ба ду чашм монанд аст. Ва ҳарфи «**шин**» [ش] ҳарфи мобайнии калимаи «ишқ» аст.

Боиси тазаккур аст, ки Мавлавӣ ба он ишора мекунад, ки ҳарф дар алоҳидагӣ ба маъно далолат намекунад (Ба ҳар ҷо ки равам бе ту, **яке ҳарфем бемаънӣ**).

Шоир бо ҳайрат суол мекунад, ки чун ман «ҳе»-ю «шин»-ам, чаро хушро аз даст додаам, яъне чун ин ҳарфҳо бо ҳам васл шаванд, вожаи «хуш» ҳосил мешавад, вале ман аз таркиб гусастаам ва ду ҳарфи алоҳидаам, ки маъное надорам. Яъне аз он замоне ки ман ба ишқи илоҳӣ пайвастам, хушу ёдро аз даст додаам.

Мисоли дигар дар ҳамин маврид:

Гуфтам он «**мим**»-у «**ҳо**»-ст, рӯй битофт,

Бингаредаш, ки чун суҳандон аст.[Камол, 67]

Бо истифода аз ҳарфҳои «**мим**» [م] ва «**ҳо**» [ه] шоир вожаи «мах» [مه]-ро дар назар дорад, ки дар ин байт бо калимаи «рӯй» дар таносуб омадааст.

4. Хусусияти дигари хунарии ин ду шоир дар истифодаи ҳуруфи арабӣ дар он зоҳир мегардад, ки бо афзудани ҳарфе ба таркиби ҳарфҳои як калима калимаи дигаре ҳосил мешавад. Масалан:

шайдо (شیدا):

Гашт шайдои қадат зоҳиду ин нест аҷаб,

З-он ки бо «**шайд**» чу пайваст «**алиф**» «**шайдо**» шуд.

[Мавлавӣ, 156]

Дар байти зер шоир таъкид **бар** он қоидаи хатти арабиасоси тоҷикӣ мекунад, агар баъд аз ҳамсадо садонок ояд, сокин аз он ҳазф мешавад, яъне агар ба вожаи «дил» دِل ҳарфи алиф (садоноки о) ҳамроҳ шавад, сокин аз лом ل ҳазф гардида, калимаи «дило» (لَا) ҳосил мегардад.

Чу ҳамнишини қадат шуд, дил изтироб намуд,

Зи дил «**суқун**» равад, ар бо «**алиф**» шавад мақрун.

[Камол, 331]

Ҳамчунин баракси ин аз ҳазф кардани баъзе хуруфи таркиби калима калимаи дигаре ба даст меояд. Маслан:

Ҷонварӣ, лоҷарам аз фурқати ҷон меларзӣ,

«**Ре**» биҳилу «**вов**» биҳил, шав ҳамагӣ «**ҷон**»-у матарс.

[Мавлавӣ, 475]

Яъне агар аз таркиби калимаи «ҷонвар» ҳарфҳои «ре» ва «вов»-ро ҳазф кунем, (биҳил кардан) калимаи «ҷон» (جان) ҳосил мешавад, ки он дар мисраи дуум зикр гардидааст.

5. Дар баъзе мавриди дигар шакли навишти ҳарфҳо ба ашёе монанд карда шудаанд. Масалан, Ҷалолиддини Балхӣ дар байтҳои зерин ҳарфҳои «алиф» [ʼ]-у «ҷ»-ро ба қад ва ҳарфҳои «лом» [ل] ва «алиф» [ʼ]-ро дар калимаи «ло» [ل] [не] ба ҷорӯб монанд кардааст ва онҳоро барои ифодаи маънии ҷолибе корбаст намудааст:

Бирӯб аз хеш ин хона, бубин ин ҳусни шоҳона,

Бирав ҷорӯби «**ло**» бистон, ки лобун хонарӯб омад.

[Мавлавӣ, 265].

Мисоли дигар дар ҳамин маврид:

Моҳ аз ғамат ду ним шуд, рухсораҳо чун сим шуд,

Қади «**алиф**» чун «**ҷим**» шуд в-ин «**ҷим**» ҷомат мекунад.

[Мавлавӣ, 241]

6. Тавре ки маълум аст, ҳарфҳои арабӣ дар баробари ифодаи графикии овозҳо дар ғазалиёти Ҷалолуддини Балхӣ ва Камоли Хуҷандӣ барои ифодаи рақамҳо низ омадаанд, ки онро ҳисоби абҷад меноманд. Бо истифода аз ифодаи истилоҳии ин ҳисоб баъзан шоирон маъноҳои ҷолиберо низ баён кардаанд, ки калимаҳо ғайр аз вазифаашон дар ҳисоби абҷад боз маънои дигареро низ ифода кардаанд.

а) ҳисоби абҷад:

Фузун зи моҳи нав аст абрӯяш ба сад хубӣ,

Ки сад бувад, **чу бигзинад дар ҳисоб ду «нун»**[Камол, 331]

Яъне дар ҳисоби абҷад ҳарфи «нун» ба шумораи панҷоҳ баробар аст ва аз ду «нун» шумораи сад ҳосил мегардад, ки онро дар аввали масраи дуюм зикр кардааст.

б) ба рақамҳо монанд кардани узвҳои бадани маҳбуба.

Гар бубинӣ даҳани тангу қади ёр, Камол,

Бӯса даҳ хоҳ, бигӯ, **сифру алиф** даҳ бошад. [Камол, 152]

Дар ин байт ҳарфи «**алиф**», ки дар ҳисоби абҷад ба як баробар аст ба қади маҳбуба ва **сифр** ба даҳони ӯ нисбат дода шудааст ва агар дар хатти арабӣ сифр бо алиф пайиҳам ояд, рақами **даҳ (10, ١٠)**-ро ташкил медиҳанд, ки дар ин байт ба маънии даҳ бӯса талаб кардан омадааст.

7. Ҷамчунин баъзе ҳарфҳои алифбои арабии тоҷикӣ дар осори гузаштагони мо истилоҳоти гуногуни забоншиносиро низ ифода кардаанд [муфасссал ниг. ба Қосимова: 2003]. Шоироне, ки аз ин хусусияти ҳарфҳо огоҳ буданд, гоҳо барои ифодаи матлаби хеш аз онҳо низ истифода намудаанд. Масалан, истилоҳи «алифи маҳмуз» ва «ҳамзаи маҳмуз» дар абёти зерини Ҷалолиддини Балхӣ ба таври зайл корбаст шудаанд:

Ниҳон шуд зулму зулматҳо зи хуршед,

Ниҳон гардад «**алиф**» чун гашт «**маҳмуз**».[Мавлавӣ, 469]

Дар ин байт Мавлавӣ як қоидаи хеле муҳими хатти арабиро баён кардааст. Яъне, вақте ки ҳарфи алиф дар як гурӯҳ калимаҳо дар байн меояд, ҳарфи алиф ба аломати ҳамза табдил меёбад. Масалан, агар калимаи «суол» дар вазни фаъала, мафъал, муфъал, мустафъал ояд, ҳарфи алиф ба аломати ҳамза табдил меёбад.

Гаҳ дар гунаҳам ронӣ, гаҳ сӯйи пушаймонӣ,

Каж кун сару думбамро, ман «**ҳамзаи маҳмуз**»-ам.

[Мавлавӣ, 563]

Ё Камоли Хучандӣ мавридҳои истифодаи аломати сокинро ба инобат гирифта, таъкид кардааст, ки агар дар калимае, ки аломати сокин омадааст, яъне агар охири калима бо ду ҳамсадо ба охир расида бошад, ҳарфи алиф ё дилхоҳ садоноке, ки ояд, сокин аз байн меравад. Албатта, ин қоидаи маъмулиро меъёрии хатти арабии тоҷикӣ ба шумор меравад. Бо баинобатгирии ин қоида шоир зикр мекунад, ки агар ба калимаи «дил» ҳарфи «алиф», ки ба қади маҳбуба ташбеҳ дода шудааст, илова шавад, сокин аз байн рафта, калимаи «дило» [ʎ] ҳосил мешавад.

Чу ҳамнишини қадат шуд, дил аз изтирб монд,

Зи дил «**сукун**» равад, ар бо «**алиф**» ҳамнишини шавад.

[Камол, 331]

Бояд зикр кард, ки дар ин байт ду хунари хеле волои шоир инъикос ёфтааст. Аввалан, ӯ қоидаи аломати сокинро иҷмолан шарҳ додааст ва сониян, аз ин истилоҳ суди маъноӣ чуста, зикр кардааст, ки аз вақте ки дил ҳамнишини қади ту шуд ба изтирооб афтод ва бо сабаби қарин гардиданаш бо қади чун алифи ту оромию сокиниро аз даст додааст, яъне ошиқ гардидааст.

Ҳамин тариқ, баъзе ҳарфҳои хатти арабии тоҷикӣ низ дар баробари графема буданаш вобаста ба шакли зоҳирӣ ва

мавқеашон дар таркиби калимаҳо барои ифодаи маъноҳои гуногун хизмат намудаанд, ки ин аз як ҷониб, хусусияти хос доштани шакли зоҳирии ҳарфҳои ин хатро нишон диҳад, аз ҷониби дигар, далели он аст, ки то чи андоза шоирон тавонистаанд, ки бо истифода аз ҳарфҳои ин хат мафҳумҳои мавриди назар, ашё ва ҳодисаҳоро тавассути онҳо ба тасвир кашанд.

Муҳокимаю таҳлили ин гурӯҳ мисолҳо далел бар онанд, ки бештар ҳарфҳои «алиф», «бе», «дол», «син», «шин», «ҷим», «коф», «лом», «мим» «ҳо»-и ҳаваз вобаста ба шакли зоҳирию сувариашон дар забони шоирони ғазалсаро доираи истифодаи васеъ дошта, дар истифодаю ба маъноҳои гуногун овардани ин ҳуруф шоирони варзида чун Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ ва Камоли Хучандӣ адибони чирадасттар ба шумор мераванд.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили мисолҳои мазкур метавон ба натиҷае расид, ки фонемаҳо бо тобишҳои худ, ҳодисаҳои гуногуни занҷираи гуфтор ва, ҳатто, ҳарфҳои алоҳида, ки ифодаи рамзии фонемаҳо мебошанд, дар забони шеър дорои аҳамияти хос буда, дар ташаккули фоносемантикии назми бадеӣ нақши муассире низ гузшта метавонанд. Аз таҳлили мавод ва назарияҳои баррасишуда дар ин боб метавон ба натиҷае расид, ки ҳодисаи алитератсия ва имола хоси забони осори манзум буда, ифодаи онҳо дар забони осори мансур хеле ба нудрат ба назар мерасад, вале дигар ҳодисаҳои фонетикӣ дар забони осори мансур ва забони гуфтугӯӣ то андозае ифода меёбанд.

Адабиёт:

Қосимова, М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешин / М.Н. Қосимова.—Душанбе, 2003.— 113 с.

Ҳасанов, А. Ифодаи маъно бо ёрии ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ дар осори Ҷомӣ / А. Ҳасанов//Абдурраҳмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ. – Хучанд: Ношир, 2014.— С. 99–107

دیوان کمال خجندی (تصحیح عزیز دولتیار). - تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1375. 480 ص.

مولانا جلال الدین محمد مشهور به مولوی. کلیت شمس (مطابق نسخه تصحیح شده استاد بدیع الزمان فروزانفر). - تهران: چاپخانه مهارت، 1374. 748-ص.

Майнон чанде аз ҳарфҳои арабӣ ва шарҳи баъзе истилоҳоти забоншиносӣ дар ғазалиёти Ҷалолуддини Балхӣ ва Камоли Хучандӣ

Ҳарф ифодаи графии фонема буда, дар забонҳои олам бо аломатҳои гуногун ифода меёбад. Муаллифи мақола дар мисоли забони ғазалиёти Ҷалолуддини Балхӣ ва Камоли Хучандӣ нишон додааст, ки ҳарфҳои алифбои арабӣ дар баробари графема буданашон барои ифодаи маъноҳо ва тасвирҳои гуногун истифода шудаанд. Ҳамчунин ин шоирон истилоҳот ва қоидаҳои забонро низ тавассути шеър шарҳ додаанд.

Калидвожаҳо: ҳарф, графема, хат, маъно, фоносемантика, забони шеър, истилоҳоти забоншиносӣ, фонетика.

Значение нескольких арабских букв и интерпретация некоторых терминов языкознания в газелях Джалолуддина Балхи и Камола Худжанди

Буква это графическое отражение фонем, которая в языках мира выражается с различными знаками. Автор статьи на примере газелей Джалолуддина Балхи и Камола Худжанди показывает, что буквы арабского алфавита наряду с графемой также употребляются в выражении семантики и различных описаний. Эти поэты термины и правил языка выражали стихами.

Ключевые слова: буква, графема, письменность, значение, фоносемантика, язык поэзии, лингвистические терминологии, фонетика.

The meaning of several Arab's letters and interpretations of some terms of linguistics in the heading of Jaloluddini Balkhi and Kamoliddin Khujandi

The letter is a graphical reflection of phonemes, which languages express with different characters. The author of the article on the examples of Gazelles of Jaloluddini Balkhi shows that the letters of the Arabic alphabet with a grapheme are still used in terms of semantics and different descriptions. Also these are poets terms.

Key words: letter, grapheme, writing, meaning, phonosemantics, language of poetry, linguistic terminology, phonetics.

Сведения об авторе: Саломов М.- кандидат филологических наук, доцент кафедры истории язык и типологии ТНУ

**САҲМИ ПРОФЕССОР ДАВЛАТБЕК ХОҶАЕВ ДАР ТАҲҚИҚИ
АФКОРИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК**

Беҳтарин ёдгоре, ки аз одамӣ боқӣ мемонад, сухан аст. Аз қадим мардуми донишманду суханвар ба рисолати сухан чун давоми умру бақои ном ишора намудаанд. Чунон чи, дар муқаддимаи “Шоҳнома”-и Абӯмансурӣ ба ин маънӣ омадааст: “... то ҷаҳон бувад, мардум гирди дониш гаштаанд ва суханро бузург дошта ва некӯтарин ёдгорӣ сухан доништаанд. Чи андар ин ҷаҳон мардум ба дониш бузургвортар ва мойдортар” [1, 22-23]. Аз ҳамин ҷост, ки ҳар кӣ ба зевари дониш оростааст, пайи бинои сухан ва тармими он мекӯшад ва ёдгоре боқӣ мегузорад, ки боиси бақои номи ӯ мегардад. Носири Хусрави Қубодиёнӣ барҳақ мефармояд:

**Суханро ба мизони дониш бисанҷ,
Ки гуфтори беилм бод асту дам.**

Доктори илмҳои филология, профессори кафедраи таърихи забон ва типологи факултети филологияи ДМТ Давлатбек Хоҷаев аз зумраи донишмандони донишпарвару сухангустарест, ки умри хешро сарфи гиromидошти ин ду ҷавҳари арзишманди ҳаёт намудааст. Зиндагӣ ва фаъолияти илмиву омӯзгории ин марди шариф мояи ибрати ҳамкорону шогирдон буда, баҳусус, пажӯҳишҳои ӯ дар ҳавзаи забоншиносӣ аз ҷониби донишмандони тоҷик ва суханшиносони кишварҳои дигар баҳои баланд гирифтаанд. Аз ин миён таълифоти эшон роҷеъ ба таърихи забоншиносии тоҷик ва афкори забоншиносии асрҳои миёнаи форсу тоҷик аз аҳамияти вижа бархӯрдор аст.

Дар забоншиносии муосири тоҷик ба масъалаи афқору орои забоншиносони гузашта, ки дар асрҳои миёна зиндагӣ ва фаъолият кардаанд, камтар таваҷҷуҳ зоҳир шудааст. Сабаби асосии ин ҳолат, ба назари мо, аз як ҷониб, аз мавқеи замони муносибат ба ёдгориҳои адабии классикӣ бармеояд, ки дар замони собиқ Шӯравӣ ҳукмрон буд. Аз тарафи дигар, шояд яке аз иллатҳои он дар гузашта дар якҷоягӣ бо илмҳои адабиётшиносӣ омӯхта шудани фунуни забоншиносӣ ва таҳти мафҳуми улуми адабӣ (ё лисонӣ) омӯхтани маҷмӯи илмҳои филологӣ бошад. Вале таъкид бояд кард, ки донишмандони асримиёнагӣ дар таснифи анвои улуми адабӣ бештар ба илмҳои забоншиносӣ бартарият додаанд ва ин ҳатто ба афзудани миқдори улуми адабӣ боис шудааст. Ба назари устод Худой Шарифов, олимони асримиёнагӣ “ягонагии тамоми ин навъҳои илм (манзур улуми адабӣ – М.Н., М.Н.)- ро аз вобастагии онҳо бо қавонини забон, таркиботи лафзӣ ва усули истифодаи он медиданд. Таърифи улуми адабӣ аз тарафи онҳо ба ҳамин далолат мекунад. Ҳамин кӯшиши аз мавқеи забон тасниф шудани улуми адабӣ, ки дар анвои улуми боло гоҳо воситаи баён ва гоҳо объекти муҳокима аст, сабаб шудааст, ки доираи анвои улуми адабӣ дар муаллифони ҷудогона тағйир меёбад ва дар бисёр маврид аз андоза ҳам мегузарад” [10, 19].

Таърифи улуми адабӣ низ аз ҷониби олимони гузашта нишон медиҳад, ки ба масъалаи забон диққати ҷиддӣ медодаанд. Чунон чи, муаллифи “Арӯзи Ҳумоюн” Абдуқаҳҳор ибни Исҳоқ дар таърифи улуми адабӣ менависад: **“Ва улуми адабӣ ҳар илмест, ки олат бошад дар нигоҳ доштани зеҳн аз ғалат дар калом ва калима аз ҳайсиати назму наср”** [3, 32]. Дар таснифоти улуми адабӣ низ мавқеи асосӣ ба илмҳои забоншиносӣ дода шудааст ва бо вучуди ихтилофи номҳои

онҳо дар сарчашмаҳои назарии асримиёнагӣ миқдори улуми лисонӣ бештар аст. Масалан, адабиётшиносии асри XIV Шамсиддин Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ улуми адабиёро аз навъҳои зерин иборат донистааст: илми хат, луғат, тасриф, иштиқоқ, наҳв, маонӣ, баён, бадеъ, арӯз, қавофӣ, тақриз, амсол, давовин, иншо, ва истифо [2, 11]. Ба андешаи адабиётшиносии маъруфи тоҷик Абдунабӣ Сатторзода, “мавзӯи баҳси аксарияти улуми адабӣ забон ва муаммоҳои гуногуни он буда, ба адабиёт аз назари ҷиҳатҳои забонии он муносибат доранд ва поэтикаи форсии тоҷикӣ ба мисли поэтикаи арабӣ, ҳиндӣ ва дигар халқҳои Шарқ дар аввал асли лингвистиро ба худ асос намуда будааст” [3, 33]. Бар ҳамин асос аст, ки шоири машҳури олмонӣ Гёте ин хусусияти адабиёти форсу тоҷикро ба назар гирифта, гуфтааст: “... дар ин адабиёт забон маҳз ҳамчун забон мақоми дараҷаи аввалро дорад” [3, 33].

Шахсе, ки дар ин улум (аз 12 то 15-то) табаххур пайдо кунад, адиб номида мешуд ва сифатҳои дигареро ҳам бояд соҳиб мешуд. Вале имрӯз таснифоти улум ва муносибат ба илмҳои филологӣ тағйири сифатӣ карда, мутаассифона, дар алоқамандӣ омӯхтани илмҳои марбут ба забон ва адабиёт хеле заиф сурат мегирад ва мутахассисони соҳаи адабиётшиносии аз асосҳои илмии забоншиносии дур мондаанд ва баръакс, забоншиносон аз таҳқиқоти адабиётшиносон баҳравар намешаванд. Гоҳе, агар нафаре аз адабиётшиносон ба масъалаҳои забоншиносии дахл намояд, мавҷи норизоии забоншиносон фазогир мешавад ва ҳамчунин, аз даҳолати забоншиносон ба масъалаҳои адабиёт касе аз адабпажӯҳон дастгирӣ наменамояд.

Аз ҷумла, ба ҳамин сабабҳост, ки роҷеъ ба афкори назарӣ-адабии донишмандони асримиёнагӣ таълифоти

қобили мулоҳизае сурат нагирифта, то даҳсолаҳои наздик афкори забоншиносии олимони гузаштаи тоҷик кам таҳқиқ шудааст.

Дар ин росто, китобу мақолаҳои забоншиносии тоҷик Давлатбек Хоҷаев барои пур кардани ин хало аҳаммияти баланд дорад. То анҷоми рисолаи докторӣ ва ҳимояи муваффақонаи он устод Хоҷаев дар асару мақолаҳои пураарзиши худ роҷеъ ба таърихи забоншиносии тоҷик, ташаккул ва таҳаввули забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна, таҳқиқ ва таълими забоншиносӣ бар мабнҳои суннатҳои гузашта, андешаҳои донишмандони асримиёнагӣ, чун Ибни Сино, Носири Хусрав, Хоҷа Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва дигаронро роҷеъ ба масъалаҳои забон таҳқиқу баррасӣ кардааст.

Нахустин ғом дар ин ҷода китоби “Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна” [4] мебошад. Дар ин китоб муаллиф ба баррасии масъалаҳои таърихи илми забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна, таснифи улуми адабӣ ва мавқеи забоншиносӣ дар он, мабоҳиси забоншиносӣ дар кутуби фалсафӣ, масоили забоншиносӣ дар фарҳангномаҳову дастурҳои таълимӣ, бахшҳои илми забоншиносӣ, чун илми ҳуруф (фонетика), илми луғат ва фарҳангшиносӣ ва таҳқиқи онҳо, грамматика ва ақсоми он, чун илми сарф, илми иштиқоқ, илми наҳв ва таҳқиқу таълими онҳо дар асрҳои миёна пардохта, дар таърих ба сарчашмаҳои муътамад аз осори донишмандони асримиёнагии форсу тоҷик ҳулосаҳои ҷолиб баровардааст. Бо рӯҷӯ ба таърихи пешазисломии Эрони таърихӣ муаллиф дар фасли аввал аз кӯшишҳои гузаштагонамон дар ихтирои хат (мехӣ, авастӣ), таълифи “Авесто” ва низоми хату забони он, тартиб додани луғатномаҳо дар арафа ва аҳди исломӣ, таълифи дастурҳои

сарфу наҳв аз ҷониби олимони форсу тоҷик, чун Сибавайх, Абӯалии Форс ва Ахфаш, ташаккулёбии илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои IX-X баҳс ба миён овардааст. Мабоҳиси дигари роҷеъ ба масоили забоншиносӣ дар фарҳангномаҳову дастурҳои таълими ва таҳқиқи бахшҳои забоншиносӣ бо далоили мисолҳои фаровон асоснок шудаанд.

Дар китоби “Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ” масъалаҳои илми савтиёт (фонетика), илми луғат (лексикология), илми сарф (морфология), калимасозӣ ва илми наҳв аз манзари донишманди асри XVI Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ баррасӣ шудааст. Зимнан, қайд бояд кард, ки бо кӯшиши Давлатбек Ҳоҷаев дар соли 1998 китоби “Чаҳор гулзор”-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ба ҳуруфи кириллии тоҷикӣ таҳия ва chop шуда буд, ки ҳовии афкори забоншиносии адиб мебошад.

Дар солҳои баъдӣ устод Давлатбек Ҳоҷаев ба мавзӯи афкори забоншиносии асримиенагӣ амиқтар фуру рафта, дар ин замина чанд мақолаи зиқимате роҷеъ ба таърихи забоншиносӣ ва андешаҳои мутафаккирони форсу тоҷик роҷеъ ба масоили забони форсии тоҷикӣ таълифу нашр намудааст. Ба монанди “Аз таърихи забоншиносии тоҷик”, “Баҳрабардорӣ аз анъаноти гузашта дар таҳқиқ ва таълими забоншиносӣ”, “Андешаҳои Ибни Сино дар бораи забон ва забоншиносӣ”, “Баҳси забоншиносии тоҷик дар “Ҷомеъ-ул-ҳикматайн”, “Носири Ҳусрав дар бораи хелҳои ҷумлаи сода”, “Андешаҳои Насируддини Тӯсӣ дар бораи маъноҳои калима ва арзиши илмии онҳо”, “Қайси Розӣ ва лафзи шеваи дарӣ”, “Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар боби феъли забони тоҷикӣ”, “Қайдҳои сарфии Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ”, ки дар маҷаллаҳои

илмӣ ва маҷмӯаи мақолаҳои муаллиф бо унвони “Гуфтори нақӯ куҳан нагардад” [5] ҷоп шудаанд.

Натиҷаи таҳқиқоти ҷандинсолаи Давлатбек Хоҷаев роҷеъ ба афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна дар китоби “Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI” ҷамъбаст гардидааст, ки саҳифаи наво дар таҳқиқоти забоншиносии муосири тоҷик мебошад. Дар ин рисола муҳаққиқ перомунӣ масоили низомӣ забоншиносии араб ва нақши он дар ташаккули таълимоти луғавӣю дастурии забони тоҷикӣ, шарҳи масоили забоншиносӣ дар ёдгориҳои форсӣ-тоҷикии асрҳои X-XV, шарҳи луғавӣю дастури дар фарҳангномаҳо, афкори забоншиносии тоҷикӣ дар осори фалсафӣ, шарҳи дастури забони форсии тоҷикӣ дар асарҳои марбут ба улуми сегонаи адабӣ (арӯз, қофия, бадеъ), шарҳи бахшҳои забоншиносӣ дар осори ба гурӯҳбандии улум бахшидашуда, афкори Хоҷа Ҳасани Нисорӣ роҷеъ ба масоили илмҳои луғатшиносӣ (лексикология), савтиёт (фонетика), сарф (морфология), наҳв (синтаксис) ва калмасозӣ баҳс ороस्ताаст. Аз муқаддимаи китоб бармеояд, ки доираи таҳқиқи муаллиф васеъ буда, барои расидан ба мақсуд ба сарчашмаҳои зиёде муроҷиат намудааст, ки дар он миён асарҳои ҷомеъе, ба монанди “Донишнома” ва “Махориҷ-ул-хуруф”-и Ибни Сино, “Зод-ул-мусофирин” ва “Ҷомеъ-ул-ҳикматайн”-и Носири Хусрав, “Асос-ул-иқтибос”-и Хоҷа Насируддини Тӯсӣ, “ал-Муъҷам фӣ маъйири ашъор-ил-Аҷам”-и Шамси Қайси Розӣ, “Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ул-уюн”-и Шамсиддин Муҳаммад ибн Маҳмуди Омулӣ, “ал-Фавоид-уз-Зиёя”-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, “Бадоеъ-ус-саноеъ”-и Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ, “Чаҳор гулзор”-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ сарчашмаҳои асосии таҳқиқ маҳсуб мешаванд.

Дар така ба ҳамин захираи пурғановати асримиёнагӣ муҳаққиқ ба таҳқиқи афкори забоншиносии гузаштагони мо машғул шуда, ба дастовардҳои ҷолибу назаррасе ноил шудааст, ки аз ҷониби мутахассисони соҳа пазируфта шудаанд. Дар фасли аввали китоб, зимни баррасии таърихи пайдоишу инкишофи забоншиносии араб, дар баробари донишмандони араб, чун Халил ибни Аҳмад, Абӯҷаъфар Муҳаммад ар-Руосӣ ва дигарон аз донишманди форсиноҷод Сибавайҳ (Абӯбишр Амр ибни Усмон ибни Қамбар) низ ёд намудааст, ки муаллифи аввалин грамматикаи мукаммали то рӯзгори мо расида – “ал-Китоб” мебошад [6, 35].

Дар фасли дуюм, ки ба таъсири забоншиносии араб дар ташаккули забоншиносии форсии тоҷикӣ бахшида шудааст, низ хидмати Сибавайҳро дар таҳаввули низоми дастурии забони арабӣ таъкид менамояд, ки ба шаклгирии забоншиносии форсии тоҷикӣ таъсири зиёде расонидааст [6, 47-59].

Дар фасли аввали боби дуюм, ки тарҳи масоили умумии мавзӯро дар бар мегирад, муаллиф ба ин нукта таъкид мекунад, ки “мутаассифона, имрӯз ҳам баъзе донишмандоне ҳастанд, ки аз рӯйи ноогоҳӣ ё қасдан ҷонибдору талқингари ақидае мебошанд, ки забоншиносии муосири тоҷик аз гузаштаи дурахшони худ набояд баҳрабардорӣ кунад. Ва ин ганҷи пурбаҳо ҳанӯз пурра омӯхта нашудааст” [6, 68].

Дар фасли дуюми боби дуюм ба шарҳи луғавию дастурӣ дар фарҳангномаҳо пардохта шудааст ва муҳаққиқ бо така ба ин нукта, ки “аксар назарияи забоншиносии тоҷик аз амалияи луғатсозӣ сар задааст” [6, 70] масоили луғавию дастуриро дар фарҳангҳое, чун “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ, “Сихоҳ-ул-фурс”-и Муҳаммад Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, “Меъёри Ҷамолӣ”-и Шамсиддин Муҳаммад ибни Фаҳриддини

Исфаҳонӣ (Шамси Фаҳрӣ), “Нисб-ус-сибён”-и Абӯнастри Фароҳӣ ва ғайра баррасӣ намудааст.

Афкори забоншиносӣ дар осори фалсафӣ дар фасли сеюми боби дуюм арзёбӣ шудааст, ки шомили баҳс роҷеъ ба андешаҳои Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ мебошад. Тавре ки маълум аст, аз даврони бостон файласуфон нахустин назарияҳоро дар бораи забон ва дастур баён намудаанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар таълифоти файласуфон зимни таснифи улум илмҳои забоншиносӣ мавқеи аввалро доранд ва инро дар таснифоти Абӯнастри Форобӣ ва Ибни Сино ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба ин нукта муаллиф дар фасли панҷуми ҳамин боб таваҷҷуҳи зиёд намудааст. Баҳсҳои забоншиносӣ низ дар осори файласуфони асрҳои миёна зиёд аст ва аз ҷумла, дар осори Форобӣ Ибни Сино, Закариёи Розӣ, Носири Хусрав, Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ ин мабоҳис бо низоми хос матраҳ шудаанд.

Зимни баррасии андешаҳои Ибни Сино муҳаққиқ қайд мекунад, ки ӯ ҳамеша масоили забоншиносиро дар иртибот бо илми мантиқ меорад. Ба назари олими эронӣ Муҳаммадризо Ботинӣ, “фаъолияти файласуф барои шинохти ҷаҳони беруна даруни инсон ба забон маҳдуд мешавад. Дар заминаи мантиқ бояд ёдовар шуд, ки мабоҳиси мантиқӣ, дар ҳақиқат, мабоҳиси забонӣ ҳастанд. Мабони мантиқ аз забон истихроҷ шудааст ва касоне то он ҷо пеш рафтаанд, ки гуфтаанд: мардуме, ки дорои забони мутафовит бошанд, дорои мантиқи мутафовит ҳастанд” [8, 190].

Аз таҳқиқи андешаҳои Ибни Сино муҳаққиқ ба ин натиҷа расидааст, ки “андешаҳои забоншиносии Абӯалӣ Сино дар “Донишнома” кӯшиши ҷиддӣ мақсадноки ӯ барои

бавучудории бунёди забошиносии тоҷик мебошад” [6, 89]. Назариёти Ибни Сино роҷеъ ба масоили савтиёт баъзе аз донишмандони тоҷик, бахусус олими фақид Толиб Хаскашев ро ба таҳқиқи ин масъала водор сохта, ки дар натиҷа ҳулосаҳои ҷолиб ба даст омадааст.

Носири Хусрав низ, ба назари муҳаққиқ, дар шарҳи аксари ҳодисаҳои забоншиносӣ мисли Абӯалӣ Сино аз мавқеи илми фалсафа, алалхусус мантиқ, баҳо медиҳад [6, 111]. Ҳамин тамоил дар андешаи Насируддини Тӯсӣ низ мушоҳида мешавад ва афкори забоншиносии ӯ роҷеъ ба масоили лексикологияю семасиология ва савтиёт дар китоби “Асос-ул-иктибос”-и ӯ, ки мабҳаси илми мантиқро дар бар мегирад, баён шудааст.

Зимни баррасии андешаҳои файласуфон перомунӣ масоили гуногуни забон муаллиф ба баъзе истилоҳоти мутадовил дар осори онҳо эрод мегирад, аз ҷумла, “ҳуруф”, ки ба назари муҳаққиқ “як андоза моҳияти истилоҳиашро ба маънии савтиёт ё овозҳои гуфтор ифода карда натавонистааст, зеро овозхоеро, ки “ҳаракат” номгузорӣ карда шудаанд, дар забони тоҷикӣ овозҳои мустақиланд...” [6, 125].

Фасли ҷаҳоруми боби дуюм ба масъалаи шарҳи дастурии забони форсии тоҷикӣ дар асарҳои улуми сегона (арӯз, қофия, бадеъ) ихтисос ёфтааст. Ҳарчанд таркиби улуми сегона ба назари баъзе соҳибназарон чандон саҳҳеҳ нест, вале маълум аст, ки муроди муаллиф асарҳои адабиётшиносӣ, зеро дар ҷунин мабоҳис муаллифони ин осор ба арӯзу қофияю бадеъ маҳдуд намешавад. Дар ин фасл муаллиф асосан шарҳи ба афкору назариёти забоншиносии донишмандони суҳаншинос, ҷун Шамси Қайси Розӣ ва Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ пардохта, аз донишмандони дигари форсии тоҷикӣ низ дар ин замина ёд намудааст. Таъкиди баҷои муаллиф ба ин

нукта, ки “ал-Муъҷам...” ба ҳайси қадимтарин асари марбут ба дастури забони форсии тоҷикӣ дорои аҳамият аст, аз ҷониби дигар олимони низ тасдиқ шудааст. Андешаҳои Шамси Қайси Розӣ роҷеъ ба хусусиятҳои луғавӣ ва сарфию наҳви забони тоҷикиро муаллиф чун марҳилаи дуҷуми инкишофи забоншиносӣ арзёбӣ менамояд. Ҳарчанд ҳадафи Шамси Қайси Розӣ аз таълифи китоби мазкур таҳқиқи ҳамаҷонибаи асосҳои дастурии забони тоҷикӣ нест, вале муаллиф зимни тавзеҳи асосҳои арӯзу қофия ва дигар унсурҳои шеър ба меъёрҳои дастурии ҳиҷоӣ калимаҳо диққати ҷиддӣ додааст. Андешаҳои Шамси Қайси Розӣ дар боби наҳв низ аз аҳамияти шоиста ва баланди илмӣ бархурдор аст. Вай илми наҳвро аз нигоҳи мизони санҷиши дурустии қолаби гуфтор ба илми арӯз баробар медонад [6, 154]. Қавли зерини Шамси Қайси Розӣ иддаи муаллифи китобро тасдиқ менамояд: “Бидон, ки арӯз мизони каломӣ манзум аст, ҳамчунон ки наҳв мизони каломӣ мансур аст” [9, 31].

Инчунин, дар ин фасл андешаҳои Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ роҷеъ ба илми луғат ва грамматика баррасӣ шудаанд, Ба назари муаллифи китоб, чунин равиши муносибат “дар ҳеҷ таҳқиқоте оид ба забоншиносии тоҷик инъикос наёфтааст” [6, 156]. Дар ин бахш назари Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ роҷеъ ба мабодиси забоншиносӣ бо таълифоти донишмандони гузаштаю муосир қиёсан ба таҳқиқ гирифта шудаанд ва аз ин ҷост, ки натиҷаҳои бадастомада арзиши бештаре касб кардаанд.

Фасли панҷуми боби дуюм шарҳи бахшҳои забоншиносӣ дар осори ба гурӯҳбандии улум бахшидашударо дар бар мегирад. Дар ин бахш бартарияти улуми забоншиносӣ дар таснифоти файласуфон ва суҳаншиносони асримиёнагӣ таъкид мешавад, ки дар оғози мақола ба ин масъала ишора

шуда буд. Муаллиф ба хулосае омадааст, ки “ҳамаи донишмандони асрҳои миёна, сарфи назар аз он ки дар кадом соҳаи илм забардастанд, аз асосҳои илми забон баҳраи комиле дошта, дар густаришу инкишофи қавонини забоншиносӣ саҳме гузоштаанд” [6, 178].

Боби сеюми китоб ба таҳқиқи афкори забоншиносии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ихтисос ёфтааст. Андеша ва қайдҳои Хоҷа Ҳасан дар боби илмҳои савтиёту луғат, сарфу наҳв ва калимасозӣ қобили таваҷҷуҳ буда, онҳо як навъ ҷамъбасти афкори забоншиносии донишмандони форсу тоҷик ҳастанд. Ин донишманд натиҷаи омӯзишу таҳқиқоти забоншиносии худро дар китоби “Чаҳор гулзор” инъикос намудааст, ки он дастури муфидест барои таълиму таҳқиқи забони форсии тоҷикӣ дар Варорӯд. Ба назари муаллиф, тафовути афкори забоншиносии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар он аст, ки “ӯ ҷиҳати амалии ин афкорро тақвият бахшид” [6, 298].

Ҳамин тариқ, аз мутолиа ва омӯзиши таълифоти мазкури устод Давлатбек Хоҷаев бармеояд, ки заҳмати чандинсолаи эшон самари нек ба бор овардааст. Махсусан, китоби “Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI” таҳқиқи камназире дар забоншиносии тоҷик маҳсуб мешавад. Бунёди назарии рисола қавӣ буда, вусъати ҷаҳонбинию дониш ва равиши таҳқиқи пешгирифта муаллифро ба ҳадафи асосиаш ноил гардонидааст.

Мо боварӣ дорем, ки идомаи таҳқиқ дар масъалаҳои гуногуни алоқаманд ба афкори забоншиносии тоҷик аз оғози пайдоиш, ташаккулу таҳаввул дар давраҳои минбаъда ва замони муосир, ки аз ҷониби муҳаққиқони ҷавон бо ҳидояту раҳнамоии профессор Давлатбек Хоҷаев сурат хоҳанд гирифт, дар шаклгирии мактаби забоншиносии профессор Давлатбек Хоҷаев мусоидат хоҳанд кард.

Китобнома:

1. Дурдонаҳои наср. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 560 с.
2. Нарзиқул, М. Адабиётшиносии форсии тоҷикӣ дар асрҳои XIII-XIV. – Душанбе: Адиб, 1998. – 112 с.
3. Сатторзода, Абдунабӣ. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ. – Душанбе: Адиб, 2001. – 140 с.
4. Хоҷаев Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна. – Душанбе: Диловар-ДМТ, 1998. – 152 с.
5. Хоҷаев Д. Гуфтори нақӯ қуҳан нағардад. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 229 с.
6. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 344 с.
7. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе, 1998. – 116 с.
8. Чаҳонбахш, Фарҳанг. Таърихи забони форсӣ. – Техрон: Қомӣ, 1383. – 240 с.
9. Шамси Қайси Розӣ. ал-Муъҷам... Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозирқунандаи ҷоп У.Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
10. Шарифов Х. Услуб ва камолоти суҳан. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 103 с.
11. Шарифов Х. Балоғат ва суҳанварӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 278 с.

Саҳми профессор Давлатбек Хоҷаев дар таҳқиқи афкори забоншиносии тоҷик

Дар ин мақола саҳми Давлатбек Хоҷаев дар таҳқиқи афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна баррасӣ шудааст. Натиҷаи таҳқиқоти ҷандинсолаи муҳаққиқ роҷеъ ба масъалаи мавриди назар дар китоби “Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI” ҷамъбаст гардидааст, ки саҳифаи наве дар забоншиносии муосири тоҷик мебошад. Дар ин рисола муҳаққиқ перомунӣ масоили низомии забоншиносии араб ва нақши он дар ташаккули таълимоти луғавию дастурии забони тоҷикӣ, шарҳи масоили забоншиносӣ дар ёдгориҳои форсӣ-тоҷикӣ асрҳои X-XVI, шарҳи луғавию дастурий дар фарҳангномаҳо, афкори забоншиносии тоҷикӣ дар осори фалсафӣ, шарҳи дастури забони форсии тоҷикӣ дар асарҳои марбут ба улуми сегонаи адабӣ (арӯз, қофия, бадеъ), шарҳи бахшҳои забоншиносӣ дар осори ба гуруҳбандии улум бахшидашуда, афкори Хоҷа Ҳасани Нисорӣ роҷеъ ба масоили илмҳои луғатшиносӣ (лексикология), савтиёт (фонетика), сарф (морфология), наҳв (синтаксис) ва калмасозӣ баҳс орошта, роҷеъ ба афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна хулосаҳои ҷолиб баровардааст.

Калидвожаҳо: Давлатбек Хоҷаев, афкори забоншиносӣ, дастури забон, луғатшиносӣ, савтиёт, сарф, наҳв, калмасозӣ.

Вклад профессора Давлатбека Ходжаева в исследовании таджикских языковедческих мыслей

В настоящей статье рассматривается вклад Давлатбека Ходжаева в исследовании таджикских средневековых языковедческих мыслей. Результаты

исследований Д. Ходжаева в этом направлении собраны и подитожены в его книге «Таджикских языковедческих мыслей в X-XVI вв.», которая считается новой страницей в таджикском современном языкознании.

Отмечается, что в вышеуказанной книге ученый в основном ведет речь о проблемах системы арабского языкознания и его роли в формировании словарного учения и грамматики таджикского языка, приводятся комментарии языковедческих вопросов, имеющиеся в персидско-таджикских литературных памятниках X-XV вв., интерпретированы грамматические особенности словарей, языковедческих мыслей средневековых авторов, а также грамматические учения встречающийся в литературных трактатах посвященных арузу, рифму и художественным приёмам. Рассмотрены взгляды Ходжи Хасана Нисори о лексикологии, фонетики, морфологии, синтаксисе и словообразования и они довольно интересно подытожены и обобщены.

Ключевые слова: Давлатбек Ходжаев, языковедческие мысли, грамматика, лексикология, фонетика, морфология, словообразование.

The contribution of Davlatbek Khojaev in the using of Tajik linguistics thoughts

In this article the contribution of Davlatbek Khojaev and his investigation of his studies about Tajik medieval linguistics thoughts in his direction are collected and summarized in his book as «The Tajik linguistic thoughts in X-XVI centuries», are discusses which is considered be a new page in the Tajik modern linguistics.

It is noted that the above book of scientist mainly leads to paying about problems of the Arab system of linguistics ant it's role in shaping of the vocabulary studies and grammar of the Tajik language, and issues of the linguistics questions and comments are available in Persian-Tajik literature statues of X-XVI centuries, and interpreted the grammatical peculiarities of dictionaries, linguistics thoughts of the medieval authors, and also as well as grammatical teachings found of literary treatises on aruz, rhyme and artistic methods. Hoja Hasani Nisori's views are considered of lexicology, Phonetics, morphology, syntax, and word-building and they are quite interesting summarized and issued.

Key words: Davlatbek Khojaev, linguistics thoughts, grammar, lexicology, Phonetic, morphology, word-building.

Сведения об авторах: М. Нарзикул – доктор филологических наук, проф., заведующий кафедрой истории тадажикской литературы ТНУ.
М. Низомов – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории таджикской литературы.

**СЕРМАӢНОИИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗИ АМАЛ
ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ**

Дар боби наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии тоҷикӣ сермаӢноии ҷумлаҳои пайрав яке аз масъалаҳои муҳим ва дар айни замон кам таҳқиқшуда ба ҳисоб меравад.

Баъзе аз муҳаққиқони наҳви забони тоҷикӣ доир ба сермаӢноии ҷумлаҳои пайрав фикру малоҳиза баён кардаанд, аммо он маълумотҳо хеле мухтасар буда, тадқиқи масъаларо ба сурати густурдаю бунёдӣ фаро намегиранд. Аз наҳвшиносони тоҷик ба ин масъала бештар профессор Д.Т. Тоҷиев тавачҷӯх зоҳир намудааст. Ӯ ҳангоми таснифи ҷумлаҳои пайрав доир ба сермаӢноии онҳо изҳори ақида намуда, баъзе омилҳои сермаӢношавии ҷумлаҳои пайравро ошкор намуда, аз ҷумла чунин қайд намудааст: «Ҷумлаҳои пайрав аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ ва ифода баъзан ба ҳамдигар зоҳиран монанд шаванд ҳам, бо тобишҳои зиёди маъноӣ фарқ меkunанд. СермаӢноии онҳо ба маъно ва вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат, ба ифодаи хабар ва мутобиқати шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои интонатсионӣ ва ҷойи ҷумлаҳои пайрав вобаста аст» [5,21].

Аз андешаҳои профессор Хоҷаев Д. бармеояд, ки ҳангоми таснифу таҳлили ҷумлаҳои пайрав ба мақоми ҳар кадоме аз ин воситаҳо эътибори хос додан зарур аст, зеро дар акси ҳол рӯй додани омезиш ва носаҳеҳӣ дар таъини хели ҷумлаҳои пайрав аз эҳтимол дур нест. Таснифи саҳеҳу боэтимоди ҷумлаҳои пайрав маҳз дар натиҷаи таҳқику таҳлили онҳо бо омилҳои

ҷумласозии ҳам ҷумлаҳои пайрав ва ҳам сарҷумла ба даст меояд [8,145]

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарзи амал яке аз навҳои серистеъмоли ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Доир ба табиати грамматикӣ ва сохту маъноии ин навъи ҷумлаи мураккаби тобеъ дар илми наҳвшиносии тоҷик асару мақолаҳои зиёде ба табъ расидааст [2;5;6;8]. Аз ин рӯ мо тасмим гирифтем, ки дар ин мақола танҳо дар хусуси сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал фикру мулоҳизаҳои хешро баён намоем. Ҳодисаи сермаъноӣ, ки омӯзиши он дар наҳвшиносии тоҷик то ҳол дар шакли як таҳқиқоти мукамал анҷом нагирифтааст, яке аз мавзӯҳои баҳснок, душвор ва муҳим мебошад.

Дар қисмати ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баъзан ҳодисае мушоҳида мегардад, ки як муносибати наҳвӣ бо якчанд тарзу қолаб баён мегардад ва гоҳе як тарзи ифода якчанд муносибати наҳвиро ифода менамояд. Аз ин ҷо ҳодисаи сермаъноӣ ва муродифоти наҳвӣ пайдо мешавад.

Баъзе аз ҷумлаҳои пайрави тарзи амал дар заминаи ифодаи муносибати маъноии тарзи амал-нишон додани тарзу тариқи ҷараёни таъсиру ҳаракат, амалу ҳолат, тасвири аломат, ҳолату вазъияти воқеъгардии он ҳамчунин тобишҳои дигари маъноиро низ дода метавонанд. Дар онҳо, хусусан, зоҳир шудани маъноҳои иловагии монандӣ, натиҷа, мақсад, ҳилоф, сабаб, замон, муайянкунанда ва ғайраро мушоҳида карда метавонем.

Тавре аз фикру мулоҳизаи муҳаққиқон бармеояд, қисми зиёди ҷумлаҳои пайрави тарзи амале, ки барои эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла меоянд ва тарзу тариқи иҷрои амали сарҷумларо мефаҳмонанд, маънои иловагии натиҷаро ҳам дода метавонанд. Дар ин ҳолат хабари ҷумлаи

пайрав бештар бо шаклҳои сиғаи хабарӣ ифода меёбад: Шарофатхола бо қаҳру ғазаб фарёд карда духтарашро коҳиш додан гирифт, **ба тавре ки бачаҳо бедор шуда гиря бардоштанд** (С.Улуғзода); Ў тахтаи чӯби ғучумро **чунон сайқал меод, ки акси ҳар чиз, ба тариқи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистад** (С.Айнӣ).

Дар ҷумлаҳои пайрави мазкур тобиши маъноӣ иловагӣ натиҷа низ мушоҳида мегардад, ки ба ин баъзе омилҳои сермаъношавӣ сабаб мегардад, масалан, дар ҷумлаи пайрави якум-ба тавре ки бачаҳо бедор шуда гиря бардоштанд, маъно ва вазифаи пайвандаки тобекунандаи «ба тавре ки» ва ифодаи хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав яке аз омилҳои серманошавии ҷумлаи пайрав гардидаанд. Дар ҷумлаи пайрави дуюм-акси ҳар чиз ба тариқи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистод, сабаби маъноӣ иловагӣ гирифтани ҷумлаи пайрав чунин омилҳои сермаъношавӣ аз қабili калимаи ҳамнисбати «чунон», пайвандаки тобеҷкунандаи «ки», ифодаи хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав нақши муҳим доранд. Забоншинос Р. Асоев дар яке аз мақолаҳои ӯ доир ба сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забони адабии тоҷикӣ андешаронӣ намуда, баъзе аломатҳои фарқкунандаи ҷумлаи пайрави натиҷаро аз ҷумлаҳои пайрави дигар нишон додааст. Ҷумлаи пайрави натиҷа танҳо бо ёрии пайвандаки ки ва интонатсия ба сарҷумла тобеҷ мешавад; хабари ҷумлаи пайрави натиҷа (зиёда аз 90 фоизаш) бо шаклҳо замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода меёбад; ҷумлаи пайрави натиҷа бар эзоҳи тамоми сарҷумла меояд [1, 22].

Пайвандаки «ки» яке аз пайвандакҳои серистеъмоли ҷумлаи пайрави тарзи амал мебошад. Ба воситаи ин пайвандак сохта шудани якҷанд пайвандаки таркибии ин ҷумлаи пайрав мушоҳида карда мешавад (дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, ба

тавре ки, ба тарзе ки, бе он ки, бе ин ки), ки онҳо дар ифодаи тобишҳои гуногуни маъно ва хусусиятҳои услубӣ пайдо кардани ҷумлаҳои пайрав нақши муҳим мебозанд.

Ҷумлаи пайрави тарзи амал ба воситаи пайвандаки «ки» ба эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал омадаанд ва маънои ҳамин пайвандакро равшан мекунад, кор фармуда мешавад. Дар ҷумлаҳои зерин бо тавассути пайвандак ва калимаҳои ҳамнисбат ифода ёфтани маънои иловагии натиҷаро эҳсос мекунем: Он лӯлӣ он нақшро **ба тарзе** мегуфт, **ки шунавандагонро ҳаяҷон ва кайфияти аҷиб**е рӯй медод (С.Айнӣ); Лекин имрӯз **чи тавре** шудааст, **ки орзуи деринаи бародарам ба вучуд омада, вай нохост кордор шуда мондааст** (С.Улуғзода); Оҳ,-гуфт оҳистакак як пахтакаш, **ба тарзе ки одамони ҳоким сухани ӯро намешуниданд** (С.Айнӣ).

Ҳангоме ки ҷумлаҳои пайрави тарзи амал маънои иловагии мақсад мегиранд, хабари ҷумлаи пайрав асосан ба воситаи шаклҳои феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад: Тақсимотро **чунон** иҷро кардан лозим буд, **ки зан бо шавҳар, бародар ва умуман, ду каси ба ҳам наздик ба дасти як кас** наафтад (С.Айнӣ); Аз амир ба номи қозии мазкур муборакнома (фармон) омадааст, ки вай дар тумани Шофирком рафта ба кори рӯдинавбарорӣ роҳбарӣ намояд ва корро **ба тарзе** ташкил кунад, ки **то охири тобистон дар рӯди нав об ҷорӣ шуда, деҳқонон барои киштҳои тирамоҳӣ аз он об фоида бурда тавонанд** (С.Айнӣ).

Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ба маънои иловагии тавсифӣ-муайянкунандагӣ низ меоянд. Дар ин ҳолат хабари ҷумлаҳои мазкур бо шаклҳои феълии сиғаи хабарӣ, хусусан замони гузашта, ифода меёбанд: Бой, монанди майзадагони бадмаст, **дар ҳолате ки сар то пояш бо ришу рӯй ва чашму**

абрӯяш лойолуд шуда буд, аз чояш хест (С.Айнӣ); Ҳамдам-зани калони бой аз пеши шавҳараш, дар ҳолате ки дар дасташ як хӯша набот буд, баргашта омад (С.Айнӣ).

Дар ҷумлаҳои мазкур пайвандаки «дар ҳолате ки» ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро ба сарҷумла алоқаманд кардааст. Аммо пайвандаки «дар ҳолате ки» сермаъно буда, фақат ба ҷумлаи пайрави тарзи амал вобаста нест. Як омили маъноӣ иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои дар боло зикршуда пайвандак буда, омили дигар муносибати маъноӣ грамматикӣ ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ва ҷойи ҷумлаҳо мебошад.

Маъноӣ иловагӣ монандӣ-муқоисавӣ гирифтани ҷумлаи пайрави тарзи амал бештар ба мавқеи калимаҳои ҳамнисбат, пайвандаки муштарақвазифаи «ки» ва ифодаи хабари ҷумлаи пайрав вобаста аст. Дар ин маврид хабари ҷумлаҳои пайрав, ҳам бо шаклҳои феълии сиғаи хабарӣ ва ҳам шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад: Ман даррав чашмонамро бо остинам пок карда, чунин нишон додам, **ки аз калтаки хурдагиам парво надорам ва зарби мушти золимаро писанд намекунам (С.Улуғзода); ... дар зоҳир худро ҷунон намуд, ки аз ин кирдори арбоб хеле миннатдор ва хурсанд шудааст (С.Айнӣ); Рашидов ҷунон вонамуд, ки ин гуфтугӯхоро наҷунидааст (Ҷ.Иқромӣ).**

Бо маъноӣ иловагӣ сабаб ифода ёфтани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал низ ба мушоҳида мерасад. Хабарӣ ин гуна ҷумлаҳои пайрав бештар бо шаклҳои феълии сиғаи хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад: Мардум, **дар ҳолате ки гурусна ва бараҳна монда буданд, на ин ки якта-якта, балки садта-садта ва деҳа-деҳа мурдан гирифтанд (С.Айнӣ); ... дар ҳолате ки пеши селоби нави ашкро гирифта наметавонист, ба изҳори миннатдорӣ даромад (Р.Ҷалил);**

Чумлаҳои пайрави мисолҳои зикршуда аз ҷиҳати сохту маъно тарзи амал мебошанд, лекин пайвандак, муносибати маъноии сарчумлаю чумлаи пайрав яке аз омилҳои сермаъно гардидани чумлаи пайрав гардидааст.

Чумлаи пайрави тарзи амал маънои иловагии замон ҳам дода метавонад, ки хабари ин гуна чумлаҳо бо шаклҳои феълии замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода меёбанд: Хотирчамъ бошед,-гуфт раиси комиссия, **дар ҳолате ки барои ҷеғ задани пешхизмати худ ба пеши дар меомад**(С.Айнӣ) ; Хайрият, ки бо остин ё бо румолчааш нагирифта будам,-гуфт қорӣ, **дар ҳолате ки ҳанӯз сари ангуштонашро пуф-пуф мекард**(С.Айнӣ).Дар чумлаҳои зикршуда пайвандакҳои семантикии «дар ҳолате ки»,муносибати маъноию грамматикии сарчумла ва чумлаи пайрав омили асосии маъноии иловагии замон гирифтани онҳо гардидааст.

Бо маъноҳои иловагии хилофӣ ва қиёсӣ-хилофӣ ифода ёфтани чумлаҳои пайрави тарзи амал баъзан мушоҳида мегардад, ки дар ин ҳолат хабари чумлаҳои пайрав бо шаклҳои феълии замони гузашта ва аористи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва шаклҳои феълии замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода меёбад: Ҳар ду аз ғояти мондагӣ, **бе он ки либосҳои худро аз бар кашанд**, пойҳои худро ба замин дароз карда ба лаби кат нишастанд (С.Айнӣ); Доктор монанди пештара, **бе он ки ҷойи риштаи маро бинад**, ба фелдшери худ фармуд, ки ба ронам йод молад (С.Айнӣ); **Ӯ дар ҳолате, ки ба сағ барабирён фиристодааст**, гуруснагии маро доништа истода ба ман як бурда нони қоқ ҳам намефиристанд (С.Айнӣ); **Дар ҳолате ки худаш дасташро ба оби сард намезад**, ғуломон, ятимон, ҷӯпонон ва чоряккоронашро ҳар барин кор мефармуд (С.Айнӣ). Баъзе пайвандакҳои таркибии семантикӣ ҳам хусусияти муштарак доранд, бинобар он гоҳе аз рӯйи

семантикаи пайвандакҳои таркибӣ низ муайян кардани навъи ҷумлаи пайрав душвор аст. Дар ин бобат дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» чунин қайд шудааст: «Ҷумлаи пайрави тарз бо пайвандакҳои бе ин ки ва бе он ки дар чунин мавридҳои меояд, ки мубтадоҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав як бошанд. Дар таркиби пайвандак пешоянди бе ҳаминро мефаҳмонад, ки воқеъ гардидани амали ҷумлаи пайрав мумкин ё зарур бошад ҳам, сарҷумла бе иҷрои он шарҳ меёбад. Бинобар ин дар онҳо тобиши хилоф низ мушоҳида мешавад. Хабарӣ ҷумлаи пайрави тарз дар шакли аорист ифода мешавад» [1,120].

Ба ҳамин тариқ, дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амалӣ, ки муносибати тарзи амал, аломат, ҳолату вазъият бо тобишҳои гуногуни маъноӣ инъикос меёбад, маълум мешавад, ки дар он маъноҳои дигар низ ниҳон аст. Ҷилоҳои маъноӣ дар ин навъ ҷумлаҳои пайрав бо тавассути воситаҳои лексикӣ-грамматикӣ алоқаи ҷузъҳо-пайвандакҳо, калимаю таркибҳои ҳамнисбат, калима, таркиб ва ибораҳои ишоракунонда, мутобиқати шаклҳои феълӣ, тартиби ҷумлаҳо, маъноӣ яклухт ва алоҳидаи ҷузъҳо ба вучуд меоранд.

Таҳқиқу баррасӣ ва ошкор кардани маъноҳои иловагӣ ҷумлаҳои пайрав барои дурусту ҳамаҷониба кушодани моҳияти ҷумлаҳои мураккаби тобӣ, нишон додани ҳодисаи вобастагӣ маъноӣ грамматикӣ ҷузъҳо аҳамияти муҳим дошта, дар таълими онҳо ёрӣ мерасонад. Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки аксари ҷумлаҳои пайрав ғайр аз маъноӣ асосӣ боз дорои маъноҳои иловагӣ мебошанд. Он тобишҳо ба омилҳои гуногуни луғавӣ ва ҳам сохту таркиби ҷузъҳои ҷумлаҳои мураккаби тобӣ вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ навъҳои ҷумлаи пайравро ба таври аниқ муайян кардан душвор аст.

Дар он навъи ҷумлаҳои пайраве, ки якчанд муносибати маъноӣ ҳис карда мешавад, яке аз он маъноҳоро асосӣ шуморида, муносибатҳои дигарро тобишҳои маъноҳои иловагӣ доништан ҳам дар таълими онҳо ва ҳам назарияи наҳви ҷумлаҳои мураккаб муҳим бештар дорад.

Адабиёти илмӣ истифодашуда:

1. Асоев Р. Ҷумлаи пайрави микдору дараҷа ё натиҷа?//Мақтаби советӣ,1978, №1.- С 19-24.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.ҷ.3.Ҷумлаҳои мураккаб.-Душанбе: Дониш, 1989.-224с.
- 3.Зикриёев Ф. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Ирфон,1976.-122 с.
- 4.Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик. (синтаксис). -Душанбе: Матбуот, 2011.-324 с.
- 5.Тоҷиев Д.Т. Осори мунтахаб. -Душанбе: Деваштиҷ,2005. – 484 с.
- 6.Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик (Ҷумлаҳои пайрави ҳол). -Душанбе: Дониш, 1981. -220с.
7. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаи пайрави тарзи амал\Мақтаби советӣ, 1966, №6. - С.18-19.
- 8.Федоров А.К.Трудные вопросы синтаксиса. Пособие для учителя. -М.: Просвещение, 1972. -С.187-207.
- 9.Ҳоҷаев Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад. -Душанбе, 2011. -240 с.

Сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал дар забони тоҷикӣ

Дар мақола масъалаи сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Дар он маъноҳои иловагии ҷумлаи пайрави микдору дараҷа аз қабилӣ натиҷа, мақсад, тавсифӣ-муайянкунандагӣ, монандӣ-муқоисавӣ, сабаб, замон, ҳилофӣ ва қиёсӣ-ҳилофӣ ошкор гардида, сабабҳо ва омилҳои сермаъношавии он муайян шудааст.

Калидвожаҳо: ҷумлаи мураккаби тобӣ, ҷумлаи пайрав, сермаъноӣ, маъноӣ асосӣ ва иловагӣ, тобишҳои маъноӣ, омилҳои сермаъноӣ, калимаҳои ҳамнибат, пайвандҳои тобӣкунанда, ҳабар, мутобиқати шаклҳои феълӣ.

Полисемия придаточных предложений образа действия в таджикском языке

В статье рассматривается полисемия придаточных предложений образа действия в таджикском языке. В частности дополнительные смысловые значения придаточных предложений обстоятельства образа действия, как результат, цель, причинный, времени, сравнительные. Выявлены причины полисемии этого придаточного предложения.

Ключевые слова: сложноподчинённые предложения, полисемия, факторы полисемии, подчинительные союзы, соотносительные слова, сказуемые,

соотношение глагольных форм, основное и дополнительное значение, смысловые оттенки.

The polysemy of subordinate clause of manner in the Tajik language

In this article the author describes the polysemy of subordinate clause of manner in Tajik language. In particular, the additional semantic value of the subordinate clause of manner as number and degree, result, purpose, reason, time similarity and comparison and identified factors and causes of polysemy of the additional proposals of the subordinate clause are considered.

Key words: complex sentence, polysemy, factors of polysemy, subordinate conjunctions, proportional word, predicate, consequence of the verbal forms, fundamental and additional means, shade of meanings.

Сведение об авторе: Абдурахмонова М. – кандидат филологических наук, доцент кафедры современного таджикского языка ТНУ.

С.Ҳалимова (ДМТ)

ВОЖАИ «ДУРАФШ» ДАР «ШОҲНОМА» -И АБУЛҚОСИМИ ФИРДАВСӢ

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ тамоми рукнҳо ва оинҳои давлатдорӣ мо таҷассум ёфта, шоир хиради воло, фазилату маърифат, азму ирода, матонату ҷасорат ва ҷойгоҳи баланди ниёғони моро дар ин ҷода тасвир менамояд. Мардумони хирадманду соҳибэъҷози эронинаҷод рамзҳои давлатдорӣ худ: тоҷу тахт, нишону дурафш, ки арзишҳои миллий ва фарҳангии моро ифода менамуданд, муқаддас медонистанд.

Дурафш аз замони қадим ҳамчун рамзи давлатдорӣ, нишону аломати сипоҳи ифодагари шукӯҳу шавкати ҳокимият, иқтидору ифтихор, баёнгари хуввияти миллий ба шумор мерафт.

Дар «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ мафҳуми дурафш низ, ҳамчун яке аз рамзҳои давлатдорӣ, ҷойгоҳи хоса дошта, тасвири он басо густурда аст.

Барои ифодаи ин мафҳум шоир вожаи **дурафш / дирафшро** корбаст менамояд ва доираи истеъмоли он дар асар хеле зиёд

аст. Чун баромади ин калимаро аз феъли **дурафшидан** медонанд, мо шарҳи ин вожаҳоро дар луғатҳо дида мебароем.

Вожаҳои **дурафш** ва **дурафшидан** дар «Фарҳанги забони паҳлавӣ» чунин маънидод карда шудааст: «**drafsh** – байрақ, ливо»; «**drafshitan** – 1.мавҷ задан, такон хӯрдан, ларзидан; 2. Дурахшидан» [7,158].

Муҳаммад Ғиёсуддин дар “Ғиёс-ул-луғот” ин вожаро хеле возеҳ маънидод кардааст: “**Дурафш** порчаи қумоши сегӯша, ки ба зар мунаққаш карда бар сари алам банданд. Ва чун маънии дурафшидан ва ларзидан аст, инро низ **дурафш** аз он гӯянд, ки аз бод меларзад. Ва олатест, ки бад-он дар чарм сӯрох кунанд, онро ба ҳиндӣ суталӣ гӯянд. [аз “Рашидӣ” ва “Сироҷ”]; ва соҳиби “Мадор” ва “Муаяд” навишта, ки ба фатҳатайн [яъне **дарафш**] олате, ки бад-он чарм сӯрох кунанд; ва ба замми аввал ва фатҳи сонӣ [яъне **дурафш**] ба маънии алам ва нишони лашкар; ва дар “Ҷаҳонگیرӣ” ба ҳар ду маънӣ ба фатҳатайн ва ба касри аввал ва фатҳи сонӣ [яъне **дирафш**] низ омада; ва дар “Бурҳон” ба касри аввал ва фатҳи сонӣ, олати чармдӯзон ва алами фавҷ. **Дурафшидан** – ларзидан; дурафшон ба маънии ларзон [аз “Рашидӣ”] ва аз “Бурҳон” ба фатҳатайн [яъне дарафшидан] маълум шуда; ва аз “Муайяд” ва “Сироҷ” ба замматайн [яъне дуруфшидан]” [3, 331].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ин калимаро чунин маънидод кардаанд: “**Дирафш**-байрақ, алам, ливо”. **Дурафшидан** – дурахшидан, барқ задан, тобидан” [8, 381]. Дар “Фарҳанги Муин” шарҳи ин калима ба ин тарз аст: “**Дирафш** – байрақ, алам, аломат, роят [-и сипох]. Фӯтае, ки дар рӯзи ҷанг бар болои дастори худ печанд” [402].

Дар луғати Деххудо “**Дирафш** - фӯтае, ки дар рӯзи ҷанг бар болои дастори худ печанд, ки ба туркӣ дулуға гӯянд [аз “Бурҳон”]. Дурафш дар асл порчаи қумоше буда сегӯша, ки ба

зар мунаққаш карда бар сари алам ва кулоҳи худ мебастваанд ва ба туркӣ байрақ гӯянд ва он порча ҳамеша аз бод дар чунбиш буда, меларзад [“Онондроч”] ” гуфта мешавад ва сипас Деҳхудо мисолҳои фаровоне аз осори Фирдавси, Асадӣ, Дақиқӣ, Унсурӣ, Масъуди Саъд, Носири Хусрав, Низомӣ, Хотифӣ ва дигарон меорад [ниг. : 4, 442-444].

Дар “ Шохнома”-и Фирдавси ин вожа дар шакли **дурафш** ва **дирафш** дучор мегардад ва рамзи давлат ва сипоҳро ифода менамояд:

Ҳама рӯи кишвар **дурафш** асту пил,
Бубинад кунун шаҳриёр аз ду мил [387].

Биёвар сипоҳу **дирафши** маро,
Ҳамон тахту зарринакафши маро [303].

Аз байтҳои шоир аён мегардад, ки мардумони форс-тоҷик дурафшро бисёр гиромӣ медоштанд. Дурафш ҳамеша дар ҷойи баланд афрохта мешуд ва ё қарор медошт. Вақте дурафш поин мешуд, ба замин меафтид, рӯҳияи лашкар низ барҳам мезад. Афрохта будани дурафш нишонаи пирӯзӣ буд. Агар сипоҳиён дурафшро намедиданд, дигар наметангиданд. Бинобар ин дар набардҳо, ҳангоми зарурат дурафшро ҳатто ба дандон медоштанд. Яъне он рамзи ватандӯстию ватанпарастӣ, азму ирода, нангу номус ва омили пирӯзӣ ба шумор рафта, барои ҳифзи он ҷоннисориҳо менамуданд:

Гиромӣ ба дандон бигирад дурафш,
Бидорад ба дандон дурафши бунафш [143].

Дирафши Фаридун ба дандон гирифт,
Ҳамезад ба як даст гурз, эй шигифт [156].

Куҳантарин намои кишвардории тоҷикон **дирафши коваёнӣ** будааст. “Дирафши ковиёнӣ байрақи Коваи оҳангар,

ки пешгири чармини худро бар сари чӯбе баста, ба муқобили Заҳҳоки Морон бархост, халқро ба шӯриш даъват намуд ва бар Заҳҳок ғалаба кард. Шоҳ Фаридун он байракро муқаддас шумурда, бо зару ҷавохирот ораста буд ва арабҳо онро хангоми истилои Эрон ба ғорат бурданд” [381]: Фирдавсӣ ибораи “дирафши коваёнӣ”-ро хеле зиёд ба кор бурдааст:

Фурӯ ҳишт з-ӯ сурху зарду бунафш,
Ҳамехондаш “**коваёнӣ дурафш**” [99].

Дар “Шоҳнома” доираи тасвири дурафш ниҳоят густурда аст. Шоир тамоми паҳлуҳои дурафш: ороиш, аз кадом матоъҳо омода шудани он, бо кадом фулузоту ҷавохирот ораста шудан, андоза, пайкар, нақши он, ба чӣ шабоҳат доштан, рангҳо, аҳамияти он дар кишвардорӣ, аҳамияти он дар рӯҳияи сипоҳ ва дигар паҳлуҳои дурафшро ба таври ҳайратангез тасвир менамояд. Дар асар вожаю ибораҳои зиёде барои тасвири дурафш ба кор рафтаанд, ки ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Вожаҳои ифодагари ороиш

Ниёгони мо давлатҳои бузурге барпо карда буданд, ки назири онҳо дар таърихи инсоният кам дучор мешавад. Давлати Ҳахоманишиён, Сосониён, Сомониён бузургтарин давлатҳои дунё доништа мешаванд, ки то ҳанӯз инсоният аз таҷрибаи онҳо меомӯзад ва дар кори худ истифода менамояд [ниг.: 2].

Шоҳони гузаштаи эрониноҷод, ки сарвату ғановати беандоза доштанд, қасрҳо, сару либос, асбобу анҷоми рӯзгор, олотҳои ҷангу шикор ва рамзҳои давлатии худ: тоҷ, тахт, дурафш, нишон ва мӯҳро бо сангу фулузоти қиматбаҳо ба таври бисёр бошукӯҳ оро медоданд. Аз байтҳои шоир маълум мегардад, ки шоҳони эронӣ ба ороиши дурафш низ аҳамияти

хоса зоҳир менамуданд. Вожаю ибораҳоеро, ки дар «Шоҳнома» барои ифодаи ороиши дурафш ба кор рафтаанд, ба чунин гурӯҳҳо чудо кардан мумкин аст:

А) Номи матоҳо: парниён, дебо, ҳарир, паранд. Барои дурафш матоҳои аълосифатро интиҳоб мекарданд. Матоҳои **парниён, дебо, ҳарир, паранд** дар гузашта матоҳои қиматбаҳо буданд. Дар «Шоҳнома» бештар ибораи **дурафши парниён** дучор мешавад. Маълум мегардад, ки дурафшро бештар аз парниён тайёр мекарданд.

Парниён

«**Парниён** нахе, ки аз пилла ҳосил карда мешавад, ҳарир, матои абрешимӣ, матои аълосифат мебошад» [9, 80]. Аз байти зерин маълум мегардад, ки пардаи дурафш аз матои парниён ва дебои чинӣ, ки матоҳои аълосифат буданд, омода мегардидааст:

Зи бас найзаву **парниёнӣ дурафш**,
Ситора шуда сурху зарду бунафш [174].

Дебо

«**Дебо/дебох** – порчаи нафиси абрешимии қиматбаҳо, ҳарир» [8, 360].

Зи дебои чиниву аз **парниён**,
Дурафше ба ҳар парда андар миён [2.4; 81].

Паранд

«**Паранд** – матои абрешимии нафис, ҳарир, шоҳӣ» [9, 26].

Ҳаво шуд ба сони **паранди дурафш**,
Зи тобидани сурху зарду бунафш [184].

Б) Номи фулузот ва сангҳои қиматбаҳо: зар [тилло], сим [нуқра], гуҳар, лаъл, лочувард.

Ниёгони мо дурафшро бо фулузот ва ҷавохироти қиматбаҳо, пеш аз ҳама, бо зар [тилло] оро медоданд. Найзаи дурафшро аз тилло мекарданд, ки он қудрату тавоноиро ифода мекард. Аз таъсири нури офтоб ҷилою дурахши он зиёд

гардида, шодиву фараҳ мебахшид ва қуввати рӯху ҷисмро зиёд карда омили зафармандӣ мешуд:

Зар

Фиристодашон назди он Бедирафш,

Ки кӯси меҳӣ дошту **заррин дурафш** [151].

Дурафши заррин, яъне дурафше, ки бо зар оро дода шудааст. Забоншиноси шаҳир С.Ҳалимов ба маънии офтоб омадани дурафшро дар «Шоҳнома» қайд менамояд: «Дар «Шоҳнома» баъди тасвири хушобуранги саҳнаҳои тулӯъ ва тобиши офтоб саҳнаҳои хунини ҷанг, ҳарбу зарби эронсипоҳ ва тӯронсипоҳ тасвир ёфтааст:

Чу хуршед барзад ба ҳомун дурафш,

Дами шаб шуд аз ханҷари ӯ бунафш.

... Дар қисме аз байтҳое, ки феъли «падид омадан» барои тулӯъ ва тобиши офтоб ба кор рафтааст, фоил (мубтадо) бевосита офтоб набуда, балки синоним ё ибораҳои маҷозии муродифи он мебошад:

Чу шуд рӯзу шаб доман даркашид,

Дирафши хур омад зи боло падид» [12,115-119].

Дурафши заррин дар байти зерини шоир ибораи маҷозӣ буда, маънои офтобро ифода кардааст:

Барафрохт аз кӯҳ **заррин дурафш,**

Нагунсор шуд парниёни бунафш [2.7; 87].

Пардаи дурафшро зарбофт мекарданд:

Сараш моҳи заррину бумаш бунафш,

Ба зар бофта парниёни дурафш [454].

Дар гузашта найзаи дурафш бо моҳи заррин, моҳи симин [нуқрагин] ва шери заррин оро дода мешуд. Моҳ нишони қудрати баланд буд. Зинае, ки фатҳи он бисёр душвор буд. Шери заррини дурафш ифодакунандаи шукӯҳу шаҳомати давлатдорӣ, ҷасорату матонат аст. Ин рамзҳо боиси баланд гаштани рӯҳияи лашкар ва пирӯзии он мегардид:

Дурафшаш бубин аждаҳопайкар аст,
Бар он найза бар **шери заррин** сар аст [2.2; 256].

Сим (нуқра)

Дурафше паси пушт пайкаргуроз,
Сараш моҳи симину боло дароз [282].

Гуҳар – марворид, санги қиматбаҳо [8, 249] .

Пардаи дурафшро бо сангҳои қиматбаҳо оро медоданд. Дар натиҷаи ҷунбиши дурафш аз бод ва таъсири шуои офтоб мавҷ задан, дурахшидани он зиёд мегардид, ки ин боиси хушҳолию фараҳмандӣ мегардид. Хуб шудани ҳолати равонии сипоҳ боиси музаффарияти он дар набардҳо мешуд. Дар байти зерин бо санги қиматбаҳои **гуҳар** оро дода шудани **дурафш** омадааст:

Яке шерпайкар дурафши бунафш,
Дурафшон гуҳар дар миёни дурафш [278].

Лаъл-шакли арабишудаи лол. Санги қиматбаҳои сурхранги дурахшон. **Лаъли Бадахшон**, навъи аълои ин санг, ки аз кӯҳистони Бадахшон ҳосил мешавад [8,597]. Ороиши **дурафш** бо санги қиматбаҳои **лаъл**:

Дурафше паси ўст пайкар чу моҳ,
Танаш лаълу ҷаъдаш чу мушки сиёҳ [2.3; 422].

Бубинад, ки он **лаъли рахшон дирафш**,
К-аз он буд рӯи саворон бунафш [9,149].

Вожаҳои **зар, сим, гуҳар, лаъл** барои ороиш, ифодаи шукӯҳу шаҳомат, шодиву хурсандӣ, музаффарият, сарбаландӣ, рӯсурхӣ корбаст гардидаанд.

Лочвард//ложвард – санги кабудранг, ки аз он нигини ангуштарин месозанд ва соида, хока карда дар наққошӣ ва лавҳакориҳо ба кор мебаранд; қисми беҳтарини он лочварди бадахшонист [8,609].

Чун дурафш рамзи сипоҳ аст, ғангоми ҳодисаҳое, ки дар вақти набард ба амал меояд, дурафш низ дар рӯҳияи лашкар барои ғалаба ё мағлубият нақши муҳим дошт.

Дар байтҳои зерин мағлубият бо тирагии санги **ложвард** [ранги тира нишони ғаму андӯҳ аст] ишора шудааст:

Бурун рафт тозон ба монанди гард,
Дурафше паси пушти **ӯ ложвард** [2.9; 59].

Набинӣ маро чуз ба рӯзи набард,
Дурафше паси пушти ман **ложвард** [9,310].

Бидидаш, ки аз дашт бархост гард,
Дурафше падид омад **аз ложвард** [190].

Бурун рафт тозон ба монанди гард,
Дурафше паси пушти **ӯ ложвард** [8,459].

Вожаи **ложвард** хашму ғазаб, хастагӣ, тирагии рӯй, ғаму андӯҳ, рамзи шикаст дар набардҳоро ифода кардааст.

Азбаски дурафшро ин гуна, ки Фирдавсӣ тасвир менамояд, ороиш меоданд, ҷилою дурахши он беандоза зиёд мегардид. Аз ин рӯ ибораҳои зиёде вобаста ба ин омадаанд: **дурафши дурафшон**, **дурафши дурахшон**, **дурафши хучаста**, **дурафши фурузанда**, **дурафши сарафроз**, **дурафши дилафрӯз**, **дурафши ҳумоюн**, **дурафши тобон...**

Хиромон биёмад зи пардасарой,
Дурафши дурафшон паси **ӯ** ба пой [348].

Бипурсид аз он зард пардасарой,
Дурафши дурахшон ба пешаш ба пой [281].

Чу омад, сипаҳ дид бар ҷойи хеш,

Дурафши фурузанда бар пойи пеш [202].

Ки Дастон ба наздики Эрон расид,
Дурафши ҳумоюн-ш омад падид [47].

Дурафши сарафрои Эрон нагун,
Танаш хоку дар хок ғарқа ба хун [318].

Дурафши хучаста баровард рост,
Шуда шоддил, ёфта он чӣ хост [167].

7. Вожаҳои ифодагари андоза ва нақши дурафш

Дурафш, ки мояи ифтихори мардум ва воситаи баланд бардоштани рӯҳияи лашкар буд, андозаи онро бисёр бузург мекарданд, то ки ҳамеша ба чашми сипоҳиён намоён бошад. Дурафшро дар болои қасру кӯшкҳо, девори дижҳо ва манораҳо меафрохтанд. Дар набардгоҳ низ ҷойи дурафш ҳамеша баланд буд. Он ҳатман аз сипоҳиён ва пилону суторону аспон бояд баландтар меистод. Ҳамчунин барои афзалияти худро ба гурӯҳи муқобил нишон додан дурафшро дароз ва пайкарашро бузург месохтанд.

Чу пайдо шуд он фарру авранги шоҳ.

Дурафши бузургеу чандин сипоҳ [370].

Бихандиду ҳафтону миғфар бихост,

Дурафши бузурге барафрошт рост [8,369].

Дар баъзе мавридҳо Фирдавсӣ чӣ қадар будани баландии дурафшро бо ченакҳои қадима ифода менамояд: Гуроza-пахлавони эронӣ аз хонаводаи Гев дурафше барафрошт, ки **8 ёз аст.**

Гуроza биёмад ба сони гуроз,

Дурафше барафрошта ҳашт ёз [146].

Ёз дар «Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» чунин шарҳ дода шудааст: «Ёз - воҳиди ченак фосилаи аз нӯки ангуштон то оринҷ, араш [8, 146]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» низ ҳамин хел гуфта шудааст: «Ёз **араш**, миқдоре аз сарангуштони даст то оринҷ, ки воҳиди ченкунии дарозист» [8, 414]. **Як ёз** тахминан ба 40-50 см рост меояд. Пас дарозии дурафши Гуроza тахминан 4 метр будааст.

Дурафшҳои беандоза баланд низ буданд. Фирдавсӣ дарозии дурафшро муқолиғаомез чунин тасвир менамояд:

Яке гургпайкар **дурафш** аз бараш,
Ба абр андароварда заррин сараш [280].

Баландӣ, шукӯху шаҳомати дурафш боиси рӯҳбаландии лашкар ва омили ғолибият дар набардҳо мегардид. Ҳамчунин дурафш сиёсату қудрати давлат ва ҳашму ҳайбати сипоҳро барои ҷониби муқобил бояд муаррифӣ менамуд. Бинобар он дар найза ва пардаи он нақшҳои гуногуни ҳайбатнокро истифода мекарданд. Фирдавсӣ барои ифодаи ин паҳлӯҳои дурафш номи мавҷудот ё ҳайвонҳои бузургҷусса ва қавипайкар, наботот ё чирмҳои осмониро ба кор мебарад: **аждаҳо, шер, пил, гург, гуроз, говмеш, дарахт, моҳ, офтоб, ахтар**.

Дар «Шоҳнома» андоза ва пайкари дурафш бештар бо нақши **аждаҳо** омадааст ва ё ба он монанд карда шудааст. Дурафши аждаҳопайкар, яъне дурафши дорои нақши аждаҳо [4, 445].

Аждаҳопайкар:

Дурафшаш бубин **аждаҳопайкар** аст,
Бар ӯ бар найза шери заррин сар аст.

Ҳамон гаҳ **яке аждаҳофаш дурафш**,
Падид омаду гашт гетӣ бунафш [9, 454].

Дурафше кучо пайкараш аждаҳост,
Ки Чӯбина бар Нахравон кард рост [9,459].

Яке аждаҳофаш дурафше ба пой,
Ту гуфти ҳаме андарояд зи ҷой [284].

Падид омад он аждаҳофаш дурафш,
Шаби тираву рӯи гетӣ бунафш [126].

Пилпайкар:

Ҳанӯз андарин буд, ки гарде бунафш,
Падид омад он пилпайкар дурафш [40].

Зада пеши ӯ пилпайкар дурафш,
Ба наздаш саворони зарринакафш [277].

Чунин гуфт, к-«Он Тӯси Нузар бувад,
Дурафшаш кучо пилпайкар бувад» [277].

Шерпайкар:

Нишони сипаҳдори Эрон бунафш,
Бар он бора зад шерпайкар дурафш [337].

Гургпайкар:

Зи теғи далерон ҳаво шуд бунафш,
На пайдост он гургпайкар дурафш [239].

Бародар-шро он ки буд Бедирафш,
Бидодаш яке гургпайкар дурафш [136].

Бар он кӯҳи фаррух баромад зи паст,
Яке гургпайкар дурафше ба даст [175].

Пайкаргуроз:

Дурафше паси пушт пайкаргуроз,
Сараш моҳи симину боло дароз [282].

Дар дурафш нақши чирмҳои осмонӣ низ ифода меёфт, ки рамзи баландӣ, бузургӣ, нур, шахомат ва дастнорас будани он аст.

Хуршедпайкар:

Яке зард хуршедпайкар дурафш,
Сараш моҳи заррин, ғилофаш бунафш [277].

Моҳпайкар:

Дари хайма дар пеши пардасарой,
Яке моҳпайкар дурафше ба пой [281].

Ташбеҳ ба дарахт:

Яке барниҳода зи пирӯза тахт,
Паси ӯ дурафше ба сони дарахт [454].

3. Вожаҳои ифодагари ранги дурафш

Дурафш бо рангҳои гуногун, аломатҳо, нақшҳо, ки рамзхоро ифода мекунанд, оро дода мешавад. Барои ранги дурафш рангҳои интиҳоб мегарданд, ки дар байни мардум рангҳои дӯстдошта, рангҳои зебо, рӯҳафзо ва фараҳангез бошанд. Рангҳо, нақшҳо ва аломатҳои дурафш армонҳои миллӣ ва фарҳангии миллатанд. Ин рангҳо ҳар кадом мазмунҳои амиқ дошта, арзишҳои маънавӣ, ахлоқӣ, илмӣ, расму оин ва дигар аъанаҳои неки мардумро ифода мекарданд, бинобар ин муқаддас доништа мешуд.

Дурафши аввалини мо ҳамон пешгири чармини оҳангарии Кова буд, ки бар чӯб баст ва мардумро бар ҷанги зидди Заҳҳок даъват кард ва Фаридун ба он зару ҷавохирот ва **рангҳои сурху зарду бунафш** зад ва онро дурафши ковиёӣ номид:

Фурӯ ҳишт з-ӯ сурху зарду бунафш,
Ҳамехондаш “коваёӣ дурафш” [99].

Дурафшон зи ҳар гуна-гуна дурафш,

Ҷаҳоне шуда **сурху зарду бунафш** [221].

Аз байти зерин маълум мешавад, ки эронӣён абзори пилонро ба ранги дурафши худ оро медодаанд:

Ҳама пушти пилон ба **рангин дурафш**,

Биёриста сурху зарду бунафш [318].

Дар тасаввури мардуми мо аз қадимулаём ранги сурх рамзи озодӣ, хушбахтӣ, меҳру муҳаббат, шодию сурур, рӯсурхӣ аст. Аз ин аст, ки либосҳои ба ранги сурхро дар рӯзҳои тӯю сур, иду ҷашнҳо, маъракаи хурсандӣ ба бар меунанд. Ва ҳам ибораи “**рӯй сурх шудан**” ба маънии **ба муроди дил расидан** дар забони халқ ба кор меравад.

Ранги зард рамзи офтоб, нур, равшанӣ, гармӣ ва ранги бунафш шодию фарахро ифода мекард. Яъне рангҳои равшан нишони хушҳоли ба шумор рафта ба равони инсон таъсири хуб мерасонад. Аз ин рӯ ин рангҳоро дар дурафш низ истифода меунанд.

Дар «Шоҳнома» ибораи **дурафши бунафш** хеле зиёд ба назар мерасад:

Ба як даст шамшеру дигар **дурафш**,

Бигирад бад-он ҷо **дурафши бунафш** [142].

Ҳаво шуд ба сони паранди **бунафш**,

Зи тобидани **сурху зарду бунафш** [184].

Биёяд яке номи ӯ Бедирафш,

Сӯйи найза дорад **дурафши бунафш** [144].

Биёмад ҳам-андар замон Бедирафш,

Гирифта ба даст он **дурафши бунафш** [172].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар “Футувватномаи султони” дар мавриди ранги сабз чунин ибрози ақида менамояд: “Агар

пурсанд, ки ранги сабз аз они кист, бигӯй, ранги сабза ва об аст ва аз они олиҳиматон ва зиндадилон аст, ки ин рангро бисёр писанданд. Ҳар кӣ ин ранг ҷома пӯшад, бояд, ки чун сабза хандону хуррам бошад ва монанди об ҳаётбахшу дилпазир бошад” [5, 63]. Яъне, ранги сабз ранги сабза, рамзи ободӣ, шукуфой, хуррамиву сарсабзӣ аст. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои маҷозии **“сари сабз”**, **“сабз шудан”** истеъмол мегардад, ки маънои бардавомии умр, идома додани насли инсонро дорад. Гузаштагони мо аз қадимулаём ин рангро дар дурафш истифода мекарданд. Фирдавсӣ дар ин байт аз ранги сабз доштани дурафш ёдовар мешавад:

Зи бас гуна-гуна **парниёнӣ дурафш**,
Чи сурху чи сабу чи зарду бунафш [362].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар мавриди ранги сафед низ таъкид намудааст: “Агар пурсанд, ки ранги сафед аз они кадом тоифа аст, бигӯй, ранги сафед ранги рӯз аст ва аз они ҷамоатест, ки дили эшон равшан бошад ва синаи эшон аз кудуратҳо соф бувад. Ҳар кӣ ин ҷома бипӯшад, бояд ки чун субҳи содиқ бувад ва чун рӯз ҳама касро равшанӣ бахшад” [5,63]. Инчунин, ранги сафед рамзи сулҳу оромиш, хушбахтӣ, покизагӣ аст. Дар забон ҳам ибораҳои маҷозии **“бахти сафед”**, **“роҳи сафед”** маънои хушбахтиро дорад. Ин ранг ҳам дар дурафши мо аз қадимтарин даврон истифода мегардид. Инро аз байти зерини шоир دیدан мумкин аст:

Чу барзад зи дарё **дирафши сафед**,
Ситора шуд аз тирагӣ ноумед [76].

Ибораи **дирафши сафед** дар байти боло маҷозан ба маънои рӯз, бардамидани сафедии рӯз омадааст.

Ранги дурафши эронӣён сиёҳ ҳам будааст. Шояд ин ранг нишона аз дурафши Кова буд, чун ранги пешгири чармини оҳангарон сиёҳ аст. Ранги сиёҳ аломати сипоҳи Тӯрон буд:

Бигуфтанд, к-омад зи Эрон сипоҳ,

Яке пешрав бо **дурафши сиёҳ** [116].

Дурафшро бар хӯд [кулоҳи филизии ҷангӣ] ҳам нақш мекарданд:

Ҳама рӯйи оҳан гирифта ба зар,
Дурафши сияҳ баста бар хӯд сар [19].

Сияҳҷавшани хусравӣ дар бараш,
Дурахшон дурафши сиёҳ бар сараш [7,424].

Басе зарду сурху **сиёҳу бунафш**,
К-аз Эрон ба Тӯрон бубинӣ **дурафш** [2.3; 157].

Чуноне ки маълум гардид, вожаи дурафш дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ниҳоят фаровон ба кор рафта, тасвири он шигифтангез аст. Вожай **ахтар** муродифи дигари он аст, ки маҷозан ба кор бурда мешавад:

Зи **дебои пурмоёи парниён**.
Бар он гуна гашт **ахтари ковиён** [2.1; 100].

Бирафтанду навмед омаданд,
Ки бо **ахтари дароз** омаданд [45].

Кунун ман яке бандаам бар дарат,
Парастандаи **афсару ахтарат** [37].

Вожай **аждаҳоро** Фирдавсӣ маҷозан ба маънии дурафш ба кор бурдааст:

Набинӣ маро ҷуз ба рӯзи набард,
Дурафше паси пушти ман лочвард.
Ки дидори он **аждаҳо** марги туст,
Ниёми синонам сару тарги туст [ниг.: 9, 21].

Вожай **дурафшон** низ дар “Шоҳнома” ба маънии дурафш кор фармуда шудааст:

Дурафшони бисёр афрошта,
Сари найзаҳо з-абр бугзашта (139).

Муродифоти дигари дурафш вожаҳои **хуч** ва **манҷуқ** мебошанд, ки дар асари забоншинос С. Анварӣ низ қайд шудааст:

Манҷуқ

Ҳама гӯш пур нолайи буқ шуд,
Ҳама чашм пур ранги **манҷуқ** шуд.

Хуч

Сипоҳаш зи гурдони Кӯчу Балуч,
Сиголида ҷангу бароварда **хуч** [ниг.: 1, 96-97].

Муродифоти дигари **дурафш** дар забони муосири тоҷикӣ **парчам**, **алам**, **роят**, **байрақ**, **ялав**, **туғ/тӯғ** [тӯқ], **дулуға** мебошанд. **Дурафш**, **дурафшон**, **ахтар**, **хуч**, **манҷуқ**, **аждаҳо** калимаҳои тоҷикӣ; **ливо**, **алам**, **роят** арабӣ; **байрақ**, **ялав**, **туғ/тӯғ** [тӯқ], **дулуға** туркӣ мебошанд. Дар «Шоҳнома» вожаҳои **дурафш**, **ахтар**, **аждаҳо**, **хуч**, **манҷуқ** ва **дурафшон** ба кор рафтаанд.

Дар “Шоҳнома” муродифи арабии ин вожа – **ливо** низ дучор мегардад. Ин вожаро шоир Ҳангоми васфи пайғамбар ва ёронаш ба кор мебарад:

Ҳамоно, ки бошад маро дастгир,
Худованди тоҷу **ливову** сарир [32].

Вожаи **роят** дар “Шоҳнома” дучор мешавад, ки маънои мақсаду маромро дорост, на маънои дурафшро. Вожаи **парчам** дар “Шоҳнома” корбаст нагардидааст.

Ҳамин тавр, аз таҳлилу тадқиқи вожаи **дурафш** дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ба натиҷаҳои зерин омадан мумкин аст: 1. Фирдавсӣ ҳамчун шоири меҳанпараст вожаҳои форсӣ-тоҷикӣ: **дурафш**, **дурафшон**, **ахтар**, **аждаҳо**, **хуч**, **манҷуқро** корбаст менамояд. **Дурафш/дирафш** хеле фаровон ба кор

рафтааст. Беш аз **500 байт** пайдо кардем, ки дар он вожаи **дурафш** маънои парчам, байрақро дорад. Доираи корбасти **ахтар** дар асар кам аст. Вожаҳои **аждаҳо, манҷук, хуч, дурафшон** ба маънои дурафш якборӣ корбаст гардидаанд.

2. Ба воситаи тасвири дурафш Фирдавсӣ саҳифаҳои таърихи давлатдории моро равшан намудааст. Аз байтҳои шоир маълум мегардад, ки ниёғони мо дурафшро ҳамчун рамзи давлату миллат, нангу номус, арзишҳои фарҳангию ахлоқӣ бисёр гиромӣ медонистанд.

3. Гузаштагони мо ба ороиши дурафш диқати махсус медоданд. Дурафшро аз филизоту сангҳои қиматбаҳо чун **зарру сим [тиллою нукра], ёқут, гавҳар, лаъл, лочувард**, пардаи онро аз матоҳҳои аълосифат **[парниён, паранд, дебо, ҳарир]** омада мекарданд. Нақшҳои онро низ бо ҷавоҳироти пурқимат оро медоданд.

4. Ҳамчунин барои шукӯҳу шаҳомати давлат ва боло бардоштани рӯҳи сипоҳ дурафшро бисёр бузург мекарданд ва ба он нақшҳои ҳайбатнок мезаданд. Барои тасвири бузургӣ ва ҳашамати он шоир калимаҳои **аждаҳопайкар, пилпайкар, шерпайкар, гургпайкар, гурозпайкар, говмешпайкар, хуршедпайкар, моҳпайкарро** ба кор мебарад.

5. Рангҳое, ки барои дурафш интиҳоб мекарданд, рангҳои равшан ва рӯҳафзо буданд. Рангҳое, ки ниёғони мо дар дурафш истифода мекарданд, орзуву омол ва ормонҳои миллии моро ифода менамоянд.

Аз таҳлилу тадқиқи вожаи **дурафш** маълум гардид, ки дар «Шоҳнома» он арзишҳои маънавие таҷассум ёфтаанд, ки ҳанӯз ҳам идома дорад ва муқаддас дониста мешавад. Ҳамин тавр, дар «Шоҳнома» бо тасвири дурафш расму оини давлату давлатдорӣ, сарвату боигарӣ, табъу завқ, шикасту пирӯзӣ,

умеду орзу, шодиву ғам ва умуман таърихи мардуми эронитабор тасвир гадидааст.

Рӯйхати адабиёт:

1. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома». - Душанбе: Маориф, 1994.-118с./ Анварӣ С.
2. Ғафуров Б.Г. Тоҷикон. - Душанбе: Ирфон, 1983.- к. 1-704с./ Ғафуров Б.Г.
3. Ғиёс-ул-луғот [таълифи Муҳаммад Ғиёсуддин]: дар се ҷилд-Душанбе: Адиб, 1987-1989.
4. Деххудо А. Луғатнома [ибора аз 50 ҷ.] – Техрон, 1369. / Деххудо А.
5. Кошифӣ Хусайн. Футувватномаи султонӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. 320с. / Кошифӣ Хусайн.
6. Раҳимов И. Дирафши Рустами Достон дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ //Мазҳари маонӣ. – Хучанд: Ношир. – 2013. С. 191-195. / Раҳимов И.
7. Фарҳанги забони паҳлавӣ». [мураттиб Баҳром Фараҳвашӣ]. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1381. 676 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ: Ҷ. I. - М.: Советская энциклопедия. - 1969. -952с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ: Ҷ. II. – М.: Советская энциклопедия. - 1969. - 947с.
10. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» [мураттиб Ализода И.]. - Душанбе: Адиб, 1991.-496с.
11. Халимов С. Таърихи забони адабии тоҷик [асри X]/ С. Халимов. - Душанбе: УДТ, 1979. – 96 с
12. Халимов С. Чу хуршед гетӣ биёростӣ // Садои Шарқ.-1985, -№9. – С. 113-124./

Маъхаз

Абулқосим Фирдавсӣ. “Шоҳнома”. 10 ҷ. – Душанбе: Адиб, 2007-2009.

Вожаи «дурафш» дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ

Вожаи **дурафш/дирафш** дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ба таври фаровон ба кор рафта, рамзи лашкар ва давлатро ифода кардааст. Барои дурафш матоҳҳои аълосифат: парниён, дебо, ҳарир, парандро интиҳоб мекарданд. Ҳамчунин барои нишон додани шукӯҳу шаҳомат ва сиёсати давлату лашкар дурафшро бо ҷавоҳироти қиматбаҳо: тилло, нукра, гавҳар, лаъл, лочвард ороиш меоданд. **Калидвожаҳо:** вожаи дурафш, вожаҳои ифодагари ороиш, вожаҳои ифодагари андозаи дурафш, номи нақшҳои дурафш, номи рангҳои дурафш, муродифоти дурафш.

Слово «дурафш» в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси

Ключевые слова: слово дурафш / дурафш (флаг), символ государства и армии, наименований высококачественных тканей, драгоценных камней и металлов, цвет флага, синонимия слова флаг. Слово **дурафш/дирафш** (durafš / dirafš), обозначающий флаг, широко употребляется в “Шахнаме” Фирдоуси и представляет собой символом армии и правительства. Иранцы во флаге использовали высококачественные ткани (parnījon, devo, harīr, parand), драгоценные металлы (золото и серебро) и камни (gavhar, lal, lojvard). Цветами флага были красный,

желтый, фиолетовый, зеленый и белый, которые выражали национальные ценности. Синонимами флага в “Шахнаме” Фирдоуси являются akhtar (звезда), manjuk, ajdaho (драконь).

The word "durafsh" in "Shahname" by Abulkasim Firdausi

The word durafsh / dirafsh (durafş / dirafş), indicating flag is widely used in the "Shahnameh" Firdausi and is a symbol of the army and the government. Iranians in the flag using high quality fabrics (parnijon, дево, harir, parand), precious metals (gold and silver) and stones (gavhar, lal, lojvard). By flag colors red, yellow, purple, green and white, which expressed national values.

Synonyms flag in the "Shahnameh" Firdausi is akhtar (star), manjuk, ajdaho (dragon).

Key words: word durafsh / durafsh (flag), symbol of the state and the army, names of high-quality fabrics, precious stones and metals, the color of the flag, the flag synonymy.

Сведения об авторе: С. Халимова – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ. Телефон: 985 61 90 77.

Ж. Гулназарова (ДМТ)

МАРЗҲОИ МАӢНОИИ ЧАНД ФЕӢЛ ДАР «БАҲОРИСТОН»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ

Яке аз вазифаҳои маӢношиносии луғавӣ шарҳи сохтори маӢноӣ луғавӣ буда, вобаста ба ин муносибати маӢноии вожаҳои мухталиф муайян мегардад. Дар ин ҳолат маӢно на ҳамчун як воҳиди мустақилу мухтор, балки дар маҷмӯи муносибат бо дигар маӢно муайян мешавад. Дар мувофиқа бо маӢно ва шакли овозӣ хусусият ва сифати ин ё он калимаро ошкору аниқ намудан вазифаи асосии таснифоти маӢноӣ маҳсуб меёбад. Пас омӯзишу таҳқиқ нишон медиҳад, ки маӢноӣ калима ва таносуб дар ҳолати мутеъ будан қарор доранд. Як калима пеш аз он ки бо калимаи дигар дар таносуб бошад, бояд худ дорои маӢноӣ муайяне бошад ва «вожаҳои забон ба асоси қавонини муайян ва мушаххас робитаи маӢноӣ пайдо менамоянд... ва ҳар як вожа дар ҷараёни нутқ ё худ

занчираи гуфтор вобаста ба робитаи маъноӣ мавқеияти худро муайян мекунад» [1.3,100].

Дар маъношиносӣ агар вожаҳои мутааллиқ ба як маъноӣ умумӣ ва ба ҳам алоқаманд таҳлил ва омӯхта шаванд, дар ҳамин замина мафҳуми марзи маъноӣ ба вучуд меояд.

Куруши Сафавӣ дар «Фарҳанги тавсифии маъношиносӣ» ин падидаи маъноиро чунин шарҳ додааст: ««Дар маъношиносӣ назаре ба фазое аз низоми маъноии забон гуфта мешавад, ки ба василаи нишонаҳое (нишонаҳои забонӣ) бо шароити лозиму кофӣ муштарак ишғол шудаанд ва ба ибораи содатар вожаҳое, ки мафҳумашон аз вачҳ ё вучуҳи муштарак бархурдор бошанд, ба як **ҳавзаи маъноӣ** тааллуқ доранд» [1.8, 51].

Аз ин бармеояд, ки дар марзи маъноӣ гурӯҳи калимаҳо мутаносибан зери мундариҷаи аниқи маъное мутаҳхид гаштаанд. Ё ин ки ҳалқаҳои ба ҳам пайваست мебошанд, ки тавассути онҳо занҷири муайяни маъноие тавлид мешавад. Аз диди мафҳум ва воситаи ифодаи ин мафҳум агар назар кунем, таркиби луғавиро дар шакли сарзамине, ки аз марзҳои маъноии ба якдигар ҳамхудуд ва алоқаманд иборат аст, метавон тасаввур кард ва ин марзҳо ба ҳар забон олами махсусу мураккабро ба вучуд меоранд ва сохти дохилии онро муайян месозанд. Ба марзи маъноӣ ҳам калимаҳои сермаъно, ҳам якмаъно ва ҳам воҳиде, ки ба маъноӣ алоҳидаи худ ба калимаи сермаъно муносибат дорад, дохил шуда метавонанд. Яъне, марзи маъноӣ барқарор кардани муносибати маъноии байни вожаҳо, ба таври дигар, тасвири силсилаи (системаи) маъноҳои луғавӣ мебошад [ниг.: 1.5, 102].

Адабиётшинос Х. Шарифов меорад, ки «таълимоти илми маонӣ бо услуби сухан пайваста мебошад. Ҳар адибе тарикаи сухан, таҳриру баёни худро дорад. Тафовути услуб аз тариқи ифодаи маъно вобаста аст. Як маъноро бо чандин услубу сухан ба таҳрир овардан мумкин аст» [1.10, 56].

Феълҳо воҳидҳои сермаънову серистеъмоли луғавӣ буда, созмони мураккаби шаклу маъно ва хусусияти калимаю таркибсозӣ доранд. Ҷуз ин феъл «дорои пахлуҳои гуногуни лексикӣ семантикӣ ва услубӣ буда, барои муассир гардидани ҳама гуна муҳабирот ва ё ифодаи вазъияту ҳолат ё амал нақши муҳимме дорад» [ниг.:1.7, 13] ва Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» аз ин имконот васеъ истифода намудааст.

Маъноӣ воҳидҳои забонӣ дар адабиёти бадеӣ бо аломатҳои маъноӣ бетағйир не, балки тағйирёбанда, дар ин ё он марзи маъноӣ «гардишкунанда», ки дар натиҷаи якҷоя шудани ин аломатҳо чанд марзи маъноӣ ба вуҷуд меоянд, яке аз қабатҳои забон – қабати забони бадеиро нишон медиҳад. Дар ин гуна мувофиқати маъноӣ дар равобитаи мафҳумӣ маъноҳои гуногун равшану возеҳ мегардад.

Феълҳо дар маҷмӯъ, аз рӯи маъноӣ амал ё кунӣш марзи маъноӣ хешро доранд, ки ҳар як феъл боз вобаста ба маъноӣ муайяни хеш ба марзи хурдтаре, ки он низ ба марзи асосӣ дохил мешавад, тааллуқ дорад.

Марзи маъноӣ дар сохтори маъноӣ имконоти бештаре дорад. Ҳамин чиз ҷолиби диққат аст, ки «сохти макропадида - марзи маъноӣ - сохти принципалии микропадидаҳо муттаҳид мекунад. Занҷираи сохтори алоқаи маъноӣ байни марзҳо дар луғат ё маъноҳо дар калима ҳамон як чиз аст» [1.1, 255]. Аз ин бармеояд, ки марзи маъноӣ боз ба ҳудудҳои хурд метавонад ҷудо шавад.

Забоншинос Ҳ. Маҷидов зикр мекунад, ки «ҷиҳати муҳими калимаҳои сермаъно он аст, ки пахлуҳои гуногуни ҳодисаҳои воқеиро дар шакли як калима акс мекунад ва ҳамаи ин маъноҳо ба ҳам алоқамандӣ доранд. Маъноҳои ҷудогонаи ин гуна калимаҳо дар назар ҳалқаҳои як занҷири муназзамро ба хотир меоваранд» [1.6, 46]. Вобаста ба ин назаре ба марзҳои маъноӣ чанд феъли сермаъноӣ «Баҳористон»-и Ҷомӣ меандозем:

Афтодан:

1. ғалтидан; аз боло ба поён фурӯ омадани касе ё чизе:
Бувад айвони қурби шоҳ воло,

Ба ин айвон марав бисёр боло,
Ки тарсам, чун аз он айвон дарафти,
Зи ҳар афтодае маҳкамтар **афти** [2.1,46].

2. ба коре машғул шудан:

Ба воситаи ҳусни савт дар мутрибӣ **афтод**...[2.2,439].

3. будан, рафтан, ҳозир шудан, иштирок кардан:

Баъд аз он ба маҷлиси султон **афтод** ва мақбули назари вай шуд [2.2,445].

4. ба ҳоле дучор шудан; дар вазъе қарор доштан:

Панҷпоякро гуфтанд: чаро ба шакли қачпайкарон **афтодӣ** ва пой дар роҳи қачравӣ ниҳодӣ? [2.2,475].

Бурдан бо маъноҳои амали маъноӣ ҳаракатдошта, амали бад,

1. аз як ҷо ба ҷойи дигар интиқол додани касе ё чизе:

Аз он кардаи худ пушаймон шуд ва фармон дод, ки то шаст ҳазор динор зари сурх бо хилъатҳои хос номзади Фирдавси кунанду ба Тӯс **баранд** [2.2,446].

2. дуздидан, рабудан:

Кош он офтобаву сатл, ки аз мо **мебарӣ**, ҳам ба мо фурӯшӣ [2,1,48].

3. гирифтани: ба даст овардан, ҳосил кардан:

Валлоҳ, ин хешиест, ки сабаби он мешавад, ки ман аз ту мерос **бараму** ту аз ман мерос **барӣ** [2.1,108].

4. дур кардан, рафъ кардан, аз миён бардоштан:

Аммо муболиға дар он шеърӣ вайро аз ҳадди салосат берун **бурдааст** [2.1,145].

На ба он ҳилла аз тани ранҷур

Бибарад ранҷу меҳнати дерин [2.1,151].

Буридан:

1. чизеро бо асбоби тез ба ҳиссаҳо ҷудо кардан, қатъ кардан:

Бар он шудам, ки бархезаму ба ханҷар ханҷараи ӯро **бибураму** хуни ӯ бирезам [2.1,82].

2. убул кардан, гузаштан:

Баҳри ту бар бару баҳр биштофтаам,

Ҳомун **бибурида** кӯх бишкофтаам [2.1,18],

3. даст кашидан аз амале, қатъ намудани дӯстӣ:

Уқайл аз Муовия **бибурид** ва аз омадшуди маҷлиси вай пой даркашид [2.1,48].

4. тай кардан, паймудан:

Як рӯзу як шаб ва як рӯзи дигар то шаб роҳ **бурида**нд, то ба он диёр расидаанд [2.1,81].

5. даррондан, шикаф кардан:

...хирсаш бар он дошт, ки ҳамёни хочаро **бибурид**...[2.2,472].

Гузоштан:

1. мондан, ниҳодан:

...ва нимеро ба вай **гузошт**... [2.1,105].

2. рухсат додан, иҷозат додан:

Он ки маро **бигузӯрӣ**, ки саломат ба билоди худ бозравам ва дигар на ту маро бинӣ ва на ман туро [2.1,51].

3. аз баҳри коре гузаштан, аз амале даст кашидан, партофтан:

Эй ёрони азизу дӯстони соҳибтағамиз, ин муҷодалаи беҳосилро **бигузӯред**... [2.1,163].

4. бахшидан, аз гуноҳ гузаштан, авф намудан:

Қозӣ бихандиду вайро **бигузошт** [2.2,412].

5. додан, супурдан:

Ғуломро ба вай **гузоштам** ва ман баргаштам [2.2,395].

Кашидан:

1. бурдан:

Кутубхонаи ҳукамои Ҳиндро ба сад уштур **мекашида**нд [2.1,34].

2. расондан, овардан:

Ман зуд баргаштаму оҳиста роҳилаҳоро **мекашидем**, то вақти мавҷӯдро ба мавъиди маъхӯд расидем [2.1,82].

3. густурдан:

Пас вайро бинишонданду моида **кашида**нд ва аз ҳар чизе бихӯрд [2.1,93].

4. халос кардан:

Модару хоҳари ӯ шуданду маро аз дасти вай **кашиданд** [2.2,401].

5. чазб кардан, ба худ чалб намудан:

Аркони давлатро хотири Бухорову қусур ва басотини он **мекашид** [2.2,440].

6. пӯшидан:

Кашад аз вазн ба бар хилъати ноз,
Кунад аз қофия домон-ш тироз [2.2,438].

7. гирифтан:

... муқофоти ноҳақшиносии худ **кашид**...[2.2,472]

Нишондан:

1. касеро ба ҷое шинондан:

Он мохро дар иморӣ **нишонду** иморино бад-он роҳ, ки дилаш меҳост, биронд [2.1,79].

2. манзил додан барои иқомат

Маро ба манзили худ дароварду дар ҳучрае, ки наздик ба ҳарами ӯ буд, **бинишонд** [2.2,382].

3. куштан, хомӯш кардан:

...як теғ биронду он шамъи ҷаҳонафрӯсро ба як дам **бинишонд** ва рӯи ҳоқолуди худро дар хуни ӯ молид...[2.1,80].

Омадан:

1. рафтан:

Шоире ба таваққӯи ғоида ба дари ҳонаи Маъни Зоида **омад** [III,1,70].

2. расидан, задан

Ногоҳ тире хато шуду бар вай **омад** [2.2,449].

3. пайдо шудан, арзи ҳастӣ кардан:

Ҳамоно дар он вақт, ки аз шаби торики адам ба рӯзи равшани вучуд **меомадем**, дар пӯшидани мӯза ғалат кардаем [2.1,162].

Худои таолоро ҷуз ман бандагон бисёранд, агар ман бимирам, яке батар аз ман биёяд [2.1,66].

4. ҷамъ шудан:

Дидам, ки марде хубсурат савор истода ва чамъе аз ғуломону ходимон гирди ӯ дар **омадаанд** [2.1,45].

Расидан:

1. омадан:

Дар ин сухан буд, ки лашкариёни вай **расиданду** бар вай салом гуфтанд [2.3,49].

2. рафтан:

Ба шавҳари худ **бирас**, ки дар чашми вай сафедӣ воқеъ аст [2,1,91].

3. даромадан:

Чун ба хона **расидаму** дар бибастам...[2.1,77].

4. ба ҷойи таъиншуда ҳозир шудан:

Як рӯзу як шаб ва як рӯзи дигар то шаб роҳ буриданд, то ба он диёр **расиданд** [2.1,81].

5. пайваст шудан, иттисол ёфтан:

Мурид он аст, ки аз нахуст бор, ки ҳазрати ҳақро нишонаи касди худ созад, то ба вай **нарасад**, ба ҳеҷ чиз наёромад ва ба ҳеҷ кас напардозад [2.1,18].

6. мурдан:

Зуд бошад, ки ба падари ман **бирасӣ** ва ӯ хуни худ аз ту хоҳад [2.1,66].

Фармудан:

1. фармон додан:

Фармуд, то ба вай ду динор доданд [2.3,45].

2. бо исрор гуфтан:

Фармуд, ки аз ин мақом гом набардорам, то сирри дили туро бар сар наёварам [2.1,73].

3.гуфтан:

Қайсар **фармудааст**: «Қудрати ман бар ногуфта беш аз он, ки бар гуфта, яъне он, чи нагуфтаам, нухуфта» [2.1,35].

4. пурсидан:

Фармуд, ки он кадом аст? [2.1,36].

Хондан:

1. талаб кардан: даъват кардан:

Баъд аз он он олимро **бихонду** гуфт [2.1,62].

2. бо овоз мутолиа кардан:
...аз китоби «Гулистон», ки аз анфоси мутабаррикаи шайхи номдор ва устои бузургвор Муслихиддин Саъдии Шерозист, раҳматуллоҳи таоло,...сатре **чанд хонда мешуд** [2.1,13].

3. номидан:
Ва лиҳозо вайро «нахлбанди шуаро» **мехонанд** [2.1,147].

4. гуфтан:
Дӣ ҳамехондӣ ба даъвӣ матлае,
К-ин на матлаъ, балки баҳри гавҳар аст.
Кай сазад як баҳри танҳо **хонданаш**,
З-он ки ҳар мисраъ зи баҳре дигар аст [2.1,118].

Шинохтан:

1. донистан:
Агар вайро бибинӣ, **бишиносӣ?** [2.2,379].
2. фаҳмидан, огаҳ шудан:
Ба чон чун эҳтиёчи ёр **бишнохт**,
Ҳаёти худ фидои чони ӯ сохт [2.2,384]
3. эътироф кардан, қадрдонӣ намудан
Бирафт шавкати Маҳмуд дар замона намонд
Чуз ин фасона, ки **нашнохт** қадри Фирдавсӣ [2.3,95].

Бояд зикр кард, ки алоқаи муайян ва муттассил байни маъноҳои ин феълҳо дар мавриди муайян вучуд дорад ва ҳангоми муайян намудани марзи маъноӣ якдигарро пурра ва мукамал мегардонанд.

Вобаста ба маъноҳои ин феълҳоро ба ду гурӯҳ чудо намудем:

1. Феълҳое, ки бо маъноҳои худ шомили як марзи маъноиянд. Ба ин гурӯҳ феълҳои афтодан (дар марзи маъноии ҳолат), бурдан (дар марзи маъноии амал), гузоштан (дар марзи маъноии муносибат), расидан (дар марзии маъноии ҳаракат), фармудан ва хондан (дар марзи маъноии гуфтор) дохил мешаванд;

2. Феълҳое, ки бо маъноҳои худ ба марзҳои гуногуни маъноӣ ворид шудаанд. Ба ин гурӯҳ феълҳои буридан, кашидан, омадан, рафтан, шинохтан мансубанд.

Чунончи, феъли **буридан** бо маъноҳои ҳисса кардан, даррондан ва шикоф кардан ба марзи маъноии **амал** тааллуқ дошта бошад, бо маъноҳои убур кардан, тай кардан, гузаштан ба марзи маъноии **ҳаракат** ва бо маъноӣ даст кашидан аз амале ба марзи маъноии **таҳзир** далолат мекунад.

Ҳамчунин феълҳои **кашидан** бо маъноӣ бурдан, овардан, густурдан ба марзи маъноии амал, бо маъноҳои халос кардан, ҷазб кардан, ба худ ҷалб намудан ба марзи маъноии муносибат; **омадан** бо маъноҳои рафтан, расидан ба марзи маъноии ҳаракат ва бо маъноҳои арзи ҳастӣ кардан ба вучуд омадан, будан ба марзи маъноии ҳастӣ, ва бо ҷамъ шудан ба марзи маъноии ҳолат; рафтан бо маъноӣ равон шудан ба марзии маъноии ҳаракат, бо маъноҳои нест шудан, мурдан ба марзи маъноии нестӣ; ва **шинохтан** бо маъноҳои доништан, фаҳмидан, оғаҳ шудан ба марзи маъноии дарк ва ҳис, бо маъноӣ эътироф кардан, қадрдонӣ намудан ба марзи маъноии муносибат тааллуқ доранд, ки дар ҷадвал метавон чунин тасвир кард: Ҷадвали 1.

Феълҳои сермаъноӣ шомилӣ як марзи маъноӣ		
Марзи маъноӣ Архисема(маъноӣ умумӣ, ки дар асоси он гурӯҳи калимаҳо мутаххид мешаванд)	Лексемаи феъл	Маъно (сема, семема)
Ҳолат	афтодан	1. ғалтидан; 2. ба қоре машғул шудан; 3. иштирок кардан; 4. ба ҳоле дучор шудан;

Амал	бурдан	1. аз як чо ба чойи дигар интиқол додани касе ё чизе; 2. дуздидан, рабудан; 3. гирифтан: ба даст овардан, ҳосил кардан; 4. дур кардан, рафъ кардан, аз миён бардоштан:
Муносибат	гузоштан	1. мондан, ниҳодан; 2. рухсат додан, иҷозат додан; 3. аз баҳри коре гузаштан, аз амале даст кашидан, партофтан; 4. бахшидан, аз гуноҳ гузаштан, авф намудан; 5. додан, супурдан:
Ҳаракат	расидан	1. омадан; 2. рафта н; 3. даро мадан; 4. ба чойи таъиншуда ҳозир шудан; 5. пайваст шудан, иттисол ёфтан;
Гуфтор	фармудан	1. фармон додан; 2. бо исрор гуфтан; 3. гуфт ан; 4. пурсидан.

Гуфтор	хондан	1.талаб кардан: даъват кардан; 2.бо овоз мутолиа кардан; 3.бе овоз, хомӯшона хондан; 4.номидан;5.гуфтан:
--------	--------	---

Ҷадвали 2.

Феълҳои сермаъноӣ шомилӣ ҷанд марзӣ маъноӣ		
марзӣ маъноӣ архисема	Лексемаи феъл	Маъно (сема, семема)
амал; ҳаракат; тахзир	Буридан	1. ҷизеро бо асбоби тез ба ҳиссаҳо, даррондан, шикӯф кардан:ҷудо кардан, қатъ кардан: 2. убур кардан, гузаштан,тай кардан, паймудан: 3. даст қашидан аз амале, қатъ намудани дӯстӣ:
амал; муносибат	Қашидан	1.бурдан, овардан, густурдан; 2.ҳалос кардан, ҷазб кардан, ба худ ҷалб намудан
ҳаракат; ҳастӣ; ҳолат; нестӣ;	Омадан	1.рафтан, расидан, равон шудан; 2.арзӣ ҳастӣ кардан ба вучуд омадан, будан; 3. ҷамъ шудан; 4.нест шудан, мурдан.
дарк ва ҳис; муносибат	Шинохтан	1.донистан, фаҳмидан, оғаш шудан 2.эътироф кардан, қадрдонӣ

		намудан
--	--	---------

Куруши Сафавӣ дар «Даромаде бар маъношиносӣ» дар фасли «Ҳавзаҳои маъноӣ» вижагиҳои марзи маъноиро хеле хуб мавриди баррасӣ қарор медиҳад [1.9,187-204] аз он ҷумла: «Ҳар як аз ин воҳидҳо (воҳидҳои ҳамҳавза-Г.Ж.) метавонанд дар ҳавзаҳои маъноии дигаре имкони вуқӯъ ёбанд ва ин мавзӯ ба муалафасе марбут аст, ки аз мафҳуми он вожа интиҳоб мешавад» [1.9, 203] .

Фақат бояд ҳаминро зикр кард, ки на танҳо калимаҳои гуногун, балки як калимаи сермаъно вобаста ба шароити маъноии худ бо маъноҳои мухталифи худ метавонад ҳам ба як марзи маъноӣ ва ҳам ба марзҳои гуногун ворид шавад, ки мо ин ҳолатро дар мисоли феълҳои мазкур мушоҳида намудем.

Чунончи: «ба интиҳоби феъл, якум, тафовути маъноӣ ва эҳтиёҷоти сарех ва равшан адо кардани фикр, дуюм, тару тозагӣ ва нафосати сухан, сеюм, матн ва ҷараёни гуфтор таъсир мерасонад» [1.4, 29].

Мусаллам гашт, ки дар омӯзиши феъл маъно мавқеъ ва вежагиҳои худро дорад. Намудҳои шаклии феъл на танҳо аз рӯи тарз, усул, роҳи амал, балки аз рӯи маъноҳои луғавӣ низ ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Аз ин рӯ ҳангоми таҷзияи феъл вобаста ба мақсад ва усули таҳқиқ метавон маъноро ба инобат гирифт, зеро на дар ҳама маврид ин шаклҳо ҳамчун ҷуфти якдигар мебошанд. Инчунин феълҳое, ки ба услуби бадеӣ бештар тааллуқ доранд ва дар мундариҷаи маъноии худ обуранги вежае доранд, кам нестанд. Таҳлили воҳидҳои луғавӣ-маъноӣ дар забони асари бадеӣ фарқ мекунад ва омӯзиши аниқ ва амиқ моҳияти забони асарро муайян мекунад. Хусусияти муҳобиротии феъл бештар аст ва ҳамин хусусият дар маъноӣ ӯ низ зоҳир мегардад. Ин ҳолат собит месозад, ки марзҳои маъноии феълҳои «Баҳористон» хеле доманадор ва васеъ будааст. Пас бармеояд, ки «каломи бадеъ ҷузви забони адабии миллӣ ва тарзи асосии ба вучуд омадани

сухани ҳунарӣ буда, зохири завқию ҳиссӣ дорад ва муносибати нависандаро ба воқеоти мавриди назари ӯ эътибору айният медиҳад» [1.10, 12]. Ва феъл дар ташаккули калом мавқеи махсус ва муҳим дорад, табиат ва маҷрою ҳаракати зиндагиرو феъл ҷон мебахшад, ҷунки гуфтор, пиндор ва рафторро ифода мекунад.

1.Адабиёт:

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика / Ю.Д. Апресян. – М., 1974. –380с.
- 2.Гулназарова Ж. Луғати феълҳои «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2014. –96с.
- 3.Кабилов Ш. Таносуби маъноии вожаҳо ва ҳамнишинии онҳо аз назари Хоча Насриддини Тӯсӣ // Сухан аз арши барин омадааст / Ш. Кабилов. – Душанбе, 2014. – С. 96-101
- 4.Камолиддинов Б. Ҳусни баён / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 120 с.
5. Кронгауз М.А. Семантика / М.А. Кронгауз. – М., 2005. – 352 с.
- 6.Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Луғатшиносӣ / Ҳ.Маҷидов. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. - 241 с.
6. Саломов М. Баъзе хусусиятҳои семантикию грамматикӣи феълҳо дар забони ғазал // Паёми Донишгоҳ / М. Саломов. – Душанбе 2015, №4\5(174). – С.8-13.
8. Сафавӣ Куруш. Фарҳанги тавсифии маъношиносӣ / Куруш Сафавӣ. – Техрон: Фарҳанги муосир, 1384 х.- с
9. Сафавӣ Куруш. Даромаде ба Маъношиносӣ / Куруш Сафавӣ. – Техрон, 1390, 460с.
10. Шарифов Х. Назарияи наср / Х. Шарифов. – Душанбе, 2004. – 318 с.

2. Сарчашмаҳо:

1. Абдурахмони Ҷомӣ. Баҳористон (нашри интиқодӣ). - М., 1987.- 200 с.
2. Абдурахмони Ҷомӣ. Осор. Ҷ.7. – Душанбе: Адиб, 1989. – С.339-540.
3. Абдурахмони Ҷомӣ. Баҳористон (бо тасҳеҳи Исмоили Ҳокимӣ). – Техрон, 1381. – 179 с.

Абдурахмони Ҷомӣ

Дар ин мақола вижагиҳои маъноии ҷанд феъли сермаъно дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ шарҳу таҳлил ёфтааст. Муаллиф вижагиҳои маъноии феълҳоеро баррасӣ намудааст, ки вобаста ба маънохояшон ба як ё ҷанд марзи маъноии феъли забони тоҷикӣ ворид шудаанд.

Калидвожаҳо: маъно, маъноӣ луғавӣ, калимаҳои сермаъно, феъл, лексема, архисема, марзи маъноӣ, ҳамнишинӣ.

Семантических полей некоторых глаголов «Бахаристана» Абдурахмана Джами

В данной статье анализируется семантические особенности некоторых многозначных глаголов «Бахаристана» Абдурахмана Джами. Автором выявлены семантические особенности таких глаголов «Бахаристана», которые относительно семам входят в одну или нескольких семантических полей глагола таджикского языка.

Ключевые слова: значение, лексическая семантика, многозначные слова, глагол, лексема, архисема, семантическое поле, отношение.

Semantic fields some of the verbs "Baharistana" Abdurahman Jami

This article analyses the semantic peculiarities some of the multivalued verbs "Baharistan" of Abdurahman Jami. The author identified the semantic peculiarities of such verbs "Baharistan", which are relatively means of fall within one or more of the semantic fields of the verb of the Tajik language.

Key words: value, lexical semantics, polysemantic words, verb, token, arhisema, semantic field, attitude.

Сведения об авторе: Ж. Гулназарова – кандидат филологических наук, доцент Таджикского национального Университета.

Д. Ҳомидов (ДМТ)

ШАРҲИ БАЪЗЕ ТОПОНИМҲО ДАР ФАРҲАНГҲОИ ТАФСИРӢ

Фарҳангу луғатҳо ба забони тоҷикӣ аз ҷониби ашхоси илмдӯсту фарҳангпарвар таълиф ёфта, барои маънидоди калима, таркиб ва ибороти рехтаву суфтаи забони модариамон хидмат ва баҳри омӯхтани таърихи халқамон нақши муҳим мебозанд. Дар онҳо хазинаи забонамон гирд оварда шудааст, ки мо ҳамеша аз он хазина дар мавриди зарурӣ корбаст менамоем. Аз ҷумла, фарҳангҳои «Рисолаи Абуҳафси Суғдӣ» (асри IX), «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ, «Тафсир-фӣ-луғат-ил-фурс»-и Қатрони Табрезӣ (асри XI), «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ (солҳои 1349-50 асри XIV), «Шарафнома»-и Аҳмади Муњярӣ (асри XV), «Меъёри Ҷамолӣ», «Бурҳони қотеъ», «Мунтахаб-ут-таворих», «Ҷароғи ҳидоят»-и Орзу, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин ва ғайра аз қабилӣ чунин фарҳангҳост, ки аз ҷониби ашхоси илмдӯсту фарҳангпарвар мураттаб гардидаанд. Дар ин фарҳангҳо доир ба омӯзишу таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ низ дар қатори дигар воҳидҳои забонӣ дар аҳди бостон муаллифону мураттибон маълумоти фаровон додаанд. Ҳамаи ин луғатҳо дар байни қарнҳои X-XIX нигошта шуда, дар таркиби худ беҳтарин ва хушоҳангтарин вожаву таркибҳои забони модариамонро дар бар гирифта, шарҳу маънидод намудаанд. Доир ба моҳияту аҳамияти фарҳангҳои

қадима нигоштаи фарҳангшиносону луғатдонони тоҷик А.Нуров ва шодравон А.Рауфзодаро овардан хеле бамаврид аст. «Фарҳангҳои қадимаи тоҷикӣ аз баъзе ҷиҳатҳо хусусияти энциклопедӣ доранд. Дар онҳо на фақат инкишофи таърихӣ лексикаи забони тоҷикӣ инъикос ёфтааст, балки бисёр воқеаҳои таърихӣ, адабӣ ва ғайра муфассалан баён шудаанд. Фарҳангҳои қадимаи тоҷикиро ҳамчун сарчашмаҳои адабӣ низ истифода кардан мумкин аст. Сохтани луғатҳои истилоҳоти соҳаҳои гуногуни илмӣ ва ба ин восита ба тартибу нормаҳои муайян андохтани истилоҳоти илмӣ аз масъалаҳои аввалини ҳаёти имрӯза ба шумор мераванд. Фарҳангҳои қадима барои ҳалли ин гуна масъалаҳо аз бисёр ҷиҳат ёрӣ расонда метавонанд. Ба ин гуна фарҳангҳо ба таври танкидӣ назар намуда, аз онҳо самаранок ғоида бурда тавоништан лозим аст. Бе истифода аз ин гуна луғатҳо инкишофи таърихӣ забони тоҷикиро тасаввур кардан аз имкон берун аст. Барои омӯхтани таърихӣ адабиёт таъкида ва сарчашмаҳои дигари адабӣ чӣ қадар аҳамият дошта бошанд, фарҳангҳои қадима низ барои дарк намудани инкишофи таърихӣ забон ва таърихӣ халқи тоҷик ҳамон андоза аҳамият доранд» [Нуров, Рауфзода, 6]. Ҳамчунин доир ба нақшу моҳияти ин фарҳангҳо дар инкишофи афкори забоншиносӣ профессор Д. Хоҷаев дар яке аз таълифоти хеш чунин менигорад: «Фарҳангҳо дар инкишофи афкори забоншиносии классикӣ ва таҳаввули он саҳми муҳим доштанд, зеро аксар назарияи забоншиносии тоҷик аз амалияи луғатсозӣ сар задааст» [Хоҷаев, 78].

Аз рӯйи ҳамин нигоштаҳо ба фарҳангҳои пешин дида дўзем, дар ҳақиқат мебинем, ки фарҳангҳои пешин манбаи муҳимест барои омӯзиши ҳам ҷиҳатҳои назарӣ ва ҳам ҷиҳатҳои амалии забони тоҷикӣ ва таркиби луғавии он, қабатҳои луғавию дараҷаи қабастӣ воҳидҳои забонӣ ва монанди инҳо. Тавре маълум аст, таркиби луғавии забони тоҷикӣ хеле пурғановат буда, он аз қабатҳои гуногуни луғавӣ

таркиб ёфта, яке аз ин қабатҳои луғавӣ фарогири номвожаҳои ҷуғрофист, яъне топонимҳоянд. Аз ҷумла, аз ин фарҳангҳо доир ба мавзеҳои таърихӣ тоҷикон ва гирду атрофи он маълумот пайдо намудан мумкин аст. Ба қатори аз ин фарҳангҳо «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон ва «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин ба ҳисоб рафта, доир ба топонимҳои мавзеҳои таърихӣ тоҷикон, чун Нахшаб, Кеш, Шаҳрисабз, Исфаҳон, Афшана, Порс, Урганҷ ва монанди инҳо чунин маълумотро овардааст:

«**Нахшаб**, номи шаҳр дар Туркистон, ки Ҳаким ибни Ато, ки ба Муқаннаъ шўҳрат дорад, аз хоҳе, ки дар паҳлӯҳои он шаҳр аст, ба сеҳру шўбада моҳ меовард, ки қариб чаҳор фарсанг рўшании он мерафт ва боз дар ҳамон ҷоҳ пинҳон мешуд (аз «Бурҳон») [Бурҳони қотеъ, 2/ 338]. Дар ин навиштаи муаллифи фарҳанг таҳлили вожаи Нахшаб дида намешавад, балки мафҳум ё ибораи «Моҳи Нахшаб», ки дар байни мардум маълум аст, шарҳу маънидод гардидааст. Вале чун номи шаҳр ва ифодагари шаҳр буданаш ва дар ҳудуди Осиёи Миёнаи кунунӣ (Тўрони таърихӣ-Д.Ҳ.) ва мавқеъ доштанаш зикр гардидааст, ки хеле ҷолиб аст. «**Каш**-бағал, сина (аз «Рашидӣ» ва «Бурҳон») ва дар «Кашф» ба маънии тихигоҳ ва дар «Бурҳон» навишта, ки номи шаҳрест аз Мовароуннаҳр ва наздик ба Нахшаб. Ибни Муқаннаъ ҳар шаб моҳе аз хоҳе, ки дар навоҳии Каш воқеъ аст, мебаровард» [7, 2/170].

«**Нахшаб** - номи шаҳр дар Туркистон, ки Ҳоким ибни Ато, ки ба Муқаннаъ шўҳрат дорад, аз хоҳе, ки дар навоҳии он шаҳр аст, ба сеҳру шўбада моҳ мебаровард, ки қариб чаҳор фарсанг рўшании он мерафт ва боз дар ҳамон ҷоҳ пинҳон мешуд» (аз «Бурҳон») [61,2/33].«**Шаҳрисабз**—номи шаҳрест аз Тўрон, наздики Самарқанд» (аз «Сироч») [6, 477].

Исбаҳон бар вазн ва маънии Исфаҳон аст; ва он шаҳре бошад доруссалтана дар мулки Ироқ; ва бо бои форсӣ (яъне Испаҳон)* ҳам омадааст. Ва он шаҳрро дар қадим Доруляхудӣ

гуфтандӣ. Гӯянд Даччол аз он ҷо хуруҷ кунад. Ва ибтидои кахти олам аз он ҷо шавад. Ва ҳар ки чихил рӯз дар он шахр бошад бахил ва мумсик шавад. Ва ҷамъи сипоҳ низ ҳаст; ва ҷамъи сағ ҳам гуфтаанд, ки ба тозӣ калб хонанд. Чи дар китоби «Муъҷам-ул-булдон» дар тасхеҳи номи Исфаҳон гуфтаанд, ки: «Ал-Исбаҳону исмун муштакун минал-чундияти ва золика анна лафза Исбаҳон изо рудда ило исмиҳи билфорсийяти кона Исбоҳон ва хийя ҷамъу исбоҳ ва исбоҳ исмун лилчунди валкалби ва юхафифу фаяколу исбаҳ ва ҷамъуҳу билфорсийяти Исбаҳон» [7,445]. **Албурз** номи кӯҳест машҳур миёни Эрон ва Ҳиндустон; ва номи паҳлавоне ҳам будааст; ва **киноя аз** мардуми баландқомат ва диловар бошад [7,345]. **Алванд** бар вазн **ва** маънии Арванд бошад, ки номи кӯҳест баланд дар навоҳии Ҳамадон. Гӯянд дувоздаҳ ҳазор чашмаи об аз домани он кӯҳ бармеояд [7, 347]. **Арванд** бар вазн ва маънии Алванд аст; ва он кӯҳе бошад дар навоҳии Ҳамадон. Гӯянд шахсе дар он кӯҳ осуда аст, ки номи ӯ Арванд буда ва он кӯҳро ба номи ӯ хонанд; ва дарёи муҳит; ва кураи об; ва Дачлаи Бағдодро низ гуфтаанд; ва номи чашмаест дар Систон. Гӯянд найи бисёре дар он чашма рӯйидааст, он чи аз он дар миёни об аст, санг шудааст ва он чи дар беруни об аст ва аз об баромадааст най аст ва шоху барг дорад. Ва ба маънии ҳасрат ва орзу ҳам омадааст; ва фар ва шукӯҳ ва зебоиро низ гӯянд; ва ба маънии таҷриба ва озмоиш ҳам ҳаст; ва номи падари Луҳросп аст; ва айн ва хулосаи ҳар чизро низ гӯянд [7, 348]. **Истаҳр I** бар вазни истабр; обгир ва толобро гӯянд; ва номи қалъаест дар мулки Форс. Ва чун дар он қалъа толоби бисёр бузурге ҳаст, бинобар он бад-ин ном хонанд; ва **муарраби** он Истаҳр аст [120]. **Исфаранҷ муарраби** Исфаранг аст; ва он шахре бувад наздик ба Суғди Самарқанд ва мавлиди Сайф аст; ва баъзе гӯянд қаряест наздик ба Самарқанд [110]. **Исфаранг** бар вазн ва маънии Исфаранҷ аст, ки қаряе бошад аз қурийи

Самарқанд [99]. **Афшана** номи дехест аз дехҳои Бухоро. Гӯянд валодати Шайх Абӯали он ҷо шуда [89]. **Порс**. Бибояд донист, ки баъзе аз уламо ва муварриҳин дар «Порсинома» чунин фармудаанд, ки Порс писари Паҳлав ибни Сом ибни Нӯҳ аст. Ва ӯ дар аҳди худ молики он марзу бум буда ва он мулк ба номи ӯ мавсум шуда ва дар ин замон ҳам бад-ӯ мансуб аст. Ва баъзе гуфтаанд: Порс мансуб ба Порсӣ писари Омур ибни Ёфис ибни Нӯҳ аст; ва Форс муарраби Порс аст. Ва арабон гӯянд, ки форсиён аз насли писарони Пидром ибни Арфахшад ибни Сом ибни Нӯҳанд. Ва эшон даҳ тан будаанд, ҳама шӯҷоъу диловар. Ва чун ба забони арабӣ суворро форис мегӯянд, бинобар он бад-ин ном мавсум шуданд, алъилму индаллоҳи. Ва бибояд донист, ки дар қадим тамоми мамолики Эронро Порс мегуфтанд. Ва он аз канори Ҷайхун аст то лаби оби Фурот ва ҳамчунон аз Бобулабвоб аст то канори дарёи Уммон. Ва ба мурури айём ва тағйироти азмана ҳар вилояте мавсум ба исме шуда ва аз Порс ҷудо гашта, ҳамчунонки Хуросон чун ба Фурси қадим ба маънии машрик аст ва он вилоят дар шарқии Истаҳр воқеъ шуда, Хуросон гӯянд. Ва дар замони зуҳури ислом ба воситаи муносабати обу ҳавои Сифохон ва тавобеъи он ба Ироқи Араб, он мулк ба Ироқи Аҷам мавсум гардид. Ва аз он аст, ки Салмон раҳматуллоҳи алайҳиро, ки мавлиди шарифаш аз навоҳии Сифохон буда, ба порсӣ мавсум медоранд ва забонero, ки дар ин мулкҳо мардумон ба он мутақаллим мешаванд, порсӣ меноманд. Ва забони порсӣ бар ҳафт гуна аст; ҷаҳор аз он ҷумла матрук аст. Ва он забони ҳиравӣ ва сигзӣ ва зовуӣ ва сурдӣ бошад. Ва се забони дигар мутадовил; ва он дарӣ ва паҳлавӣ ва порсӣ бувад. Ва дарӣ он аст, ки дар он нуқсоне набувад, ҳамчу абрешум ва испед ва ишқам ва уштур ва бирав ва бидав ва бигӯ ва бишнав ва амсоли онҳо. Пас бирешум ва сипед ва шикам ва шутур ва рас ва дав ва гӯ ва шунав дарӣ набошад. Ва чанд вачҳи дигар дар гуфтори нухум дар баёни дол ва рои бенукта мазкур аст.

Ва паҳлавӣ мансуб аст ба Паҳлав, ки падари Порс ва писари Сом ибни Нӯҳ бошад. Ва ин луғат аз забони ӯ мустафиз гашта. Ва баъзе гӯянд, ки мансуб аст ба Паҳла, ки он вилояти Рай ва Исфаҳон ва Динавар бошад, яъне забони мардуми он вилоят аст. Ва чамъе бар онанд, ки паҳлавӣ забони шаҳрӣ аст, чи Паҳлав ба маънии шаҳр низ омадааст. Ва порсӣ забонеро гӯянд, ки дар вилояти Порс, ки дорулмулки Истахр аст, мардумон бад-он сухан кунанд. Ва баъд аз арабӣ забоне бехтар аз порсӣ нест. Чӣ дар аҳодис низ мазкур аст, ки ҳазрати рисолат паноҳ ва амирулмуъминин ва аиммаи маъсумин салавотуллоҳи алайҳим аҷмаъин ба порсӣ мутакаллим шудаанд [7,167]. **Озарбойгон** бар вазн ва маънии Озарбодгон аст, ки оташкадаи Табрз ва номи шаҳри Табрз бошад; ва номи вилояте ҳам ҳаст, ки Табрз шаҳри он вилоят аст. Гӯянд вақте ки Оғур он вилоятро гирифт, саҳро ва марғзори Авчон, ки яке аз маҳали вилояти Озарбойҷон аст, ӯро хуш омад ва фармуд, ки ҳар як аз мардуми ӯ як доман хок биёваранд ва он ҷо бирезанд. Ва худ ба нафси худ як домани хок овард ва бирехт. Тамомати лашкар ва мардум ҳар як домане хок биёварданд ва бирехтанд, пуштаи азиме ба ҳам расид. Номи он пуштаро Озарбойгон кард. Чи озар ба луғати туркӣ ба маънии баланд аст ва бойгон ба маънии бузургон ва мухташамон. Он чоро бад-он машҳур гардонид; ва муарраби он Озарбойҷон аст [234]. **Оррода** бар вазни морсода; номи рӯдхонаест [344]. **Чова** бар вазни Сова; номи вилоятест ва ҷазираест дар миёни дарё; ва андаруни даҳонро низ гӯянд; ва номи ҷонваре бошад газанда ва бисёр кӯчак [7, 178]. **Чой бош** хона ва сарова манзилро гӯянд [7,415]. **Биҳиштганг** дорулмулки Афросиёб аст; ва номи қалъае ҳам ҳаст, ки Заҳҳок дар шаҳри Бобил сохта буд [87]. **Бирганд** бар вазни зербанд; номи шаҳрест, ки муарраби он Бирчанд аст [90]. **Байканд** бар вазни пайванд; номи шаҳрест ободкардаи Чамшед ва пойтахти Афросиёб буда. Ва баъзе гӯянд Фаридун

он шаҳрро бино кардааст [78]. **Абаршаҳр** номи аслии Нишопур аст ва маъдани фирӯза он ҷост [67]. **Абаркубод** номи вилоятест аз тавобеи Арраҷон, ки миёни Ахвоз ва Форс воқеъ аст ва ободкардаи Кубоди шаҳриёр аст; ва бо зои нуктадор (яъне Абазкубод) ҳам гуфтаанд [90]. **Абаркӯҳ** номи шаҳрест аз Ироки Аҷам; ва чун он шаҳр бар замин, ки дар таҳи он кӯҳ аст, воқеъ шуда, ба ин ном мавсум сохтанд. Ва **муарраби** он Абаркӯҳ аст. Дар ин замон ба таъриб иштиҳор дорад [7, 188]. **Ардан** номи вилоятест; ва номи рӯдхонае ҳам ҳаст наздик ба Димишқ. Гӯянд Марям Исо алайҳиссаломро дар он рӯдхона шуст. Ва кафгир ва туршиполоро низ гуфтаанд; ва ба ин маънӣ ба зами аввал (яъне урдан)* ҳам омадааст; ва дар арабӣ номи шаҳрест бузург аз навоҳии Шом. Гӯянд қабри ҳазрати Яъқуб ва ҷоҳи Юсуф дар он ҷост. Ва овардаанд, ки маскани ҳазрати Яъқуб бар дувоздаҳ фарсангии Ардан буда. Ва дар «Муайид-ул-фузало» ба зами ҳамза ва золи нуктадор (яъне Уздан)* омадааст, валлоҳу аълам [7, 90]. **Урганҷ** номи шаҳрест аз вилояти Хуросон, ки дар сарҳади Мовароуннаҳр воқеъ шудааст [7, 134].

Фарҳанги дигар «Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ёбаҳӣ аст, ки дар байни аҳли илм бо номи «Фарҳанги Ҳофизӣ Ёбаҳӣ» маъруф аст. Фарҳанги мазкур дар нимаи аввали асри XVI навишта шудааст. Бояд гуфт, ки луғати Ҳофизӣ Ёбаҳӣ дар бораи лексика ё вожаву таркибҳои қадимаи забони тоҷикӣ баҳс намуда, дар таркиби худ беш аз **2600 адад** калимаҳоро шарҳу маънидод менамояд. Аз ҷумла, доир ба маънии луғавии Каш, ки ҷузъи аввали вожаи Кашрӯд мебошад, муаллиф чунин менигорад: «Каш ба маънии шоду хуррам бошад ва ба маънии паҳлӯву бағал низ омадааст» [8, 82]. Дар шарҳу маънидоди муаллиф ду маънии вожаи **каш** ифода ёфтааст. Яъне дар асри X калимаи **каш** ба ғайр аз маънии бағал, паҳлӯ, оғӯш, ки дар айни замон низ ин маъниро дорад, инчунин ба маънии шоду хуррам меомадааст. Ҳоло ин маъниашро аз даст додааст. Аз

ин ҷост, ки мо зимни маънидоди калимаи **каш** тавассути луғати «Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ёбаҳӣ дарк менамоем, ки вожаи мазкур сермаъно буда, аз луғати фаъоли забони модариамон ба ҳисоб мерафтааст.

Ҳамин тариқ, аз се номгӯи фарҳанге, ки ба забони тоҷикии тоинқилоб таълифёфта маълумамон гардид, муаллифони фарҳангу луғатномаҳо роҷеъ ба шаҳру навоҳии мавзеъҳои таърихӣ тоҷикнишин, чун Хоразм, Бохтар, Суғд Кашрӯд, Урганҷ, Нахшаб, Порс маълумоти ҷолиб додаанд. Инчунин дар кадом мазмун истифода шудани мафҳум ё вожаи овардаашонро дар луғатҳои дигар низ нишон додаанд. Чунончи, «Шаҳрисабз номи шаҳрест аз Тӯрон, наздики Самарқанд» (аз «Сироч»,-чунин менигорад муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсуддин). Ин маълумоту санадҳои овардаи мо аз фарҳангҳои қадима «муште аз хирвор» аст, яъне чун намуна аз фарҳанги нодир чанд мақолаи луғавӣ овардем, ки аз аҳамият ҳолӣ нест ва қайду навиштаҳои онон дорои аҳамияти илмӣ ва адабӣ буда, то имрӯз моҳияти худро аз даст наводааст.

Адабиёт:

- 1.Ализода Иброҳим.-«Фарҳанги мухтасари Шохнома». И. Ализода.- Душанбе: Адиб, 1992.- 492с.
- 2.Алимӣ Ҷ. Топонимика. / Ҷ. Алимӣ. - Душанбе, 1995.- 63 с.
- 3.Бурҳониддин Тураев. Тавзеҳи чанд топоними дараи Яғноб// Номаи пажӯҳишгоҳ «13-14. / Б. Тураев. -Душанбе, 2006, с.43-48.
- 4.Деххудо Алиакбар. «Луғатномаи Деххудо»// А. Деххудо. - Техрон, 1998, ҷ.4.- С. 4889.
5. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. / З.Мухторов. - Душанбе, 2003.- 152с.
6. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ғ. Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, 1989. – Ҷ. 1. – 420 с.
7. Муҳаммадхусайн Бурҳон. Бурҳони котеъ. / Б. Муҳаммадхусайн.– Душанбе, 1992. – Ҷ. 1. – 490 с.
8. Ҳофизӣ Ёбаҳӣ Тӯҳфат-ул-аҳбоб»./ Ё, Ҳофиз. – Душанбе: Адиб, 1992. – 290 с.
9. Хочаев Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад. / Д.Хочаев. – Душанбе, 2012. - 3

9. Ҳомидов Д. Сарнавишти вожаҳо / Д.Ҳомидов. - Душанбе, 2008.- 144с.
10. Ҳомидов Д.Р. Топонимияи водиҳои Кешрӯд / Д.Р. Ҳомидов. - Душанбе, 2002, 104с.
- 11.Офаридаев Н. Ойконимияи вилояти мухтори Кӯҳистони Бадахшон. / Н.Офаридаев. - Душанбе,2001.- 163с.

Шарҳи баъзе топонимҳо дар фарҳангҳои тафсири

Дар мақола сухан аз бобати шарҳи чанд топоним дар фарҳангҳои тафсири маравад ва топонимҳои ғирдовардари муаллиф аз нигоҳи маъно ва сохтор дар асоси маълумоти фарҳангҳо таҳлил намудааст.

Комментарии несколько топонимов в древний толкование словарях

В данной статье предлагается точное толкование нескольких топонимов **толкование словарях** с лингвистической точки зрения, включая семантический и этимологический анализ единиц.

Ключевые слова: толкование словарях, топонимия, этимологический анализ, лексико-семантический анализ, структура, содержание.

The comments some of the toponyms in ancient interpretation of dictionaries

This article proposes an accurate interpretation of several toponyms of interpretation of dictionaries from a linguistic point of view, including semantic and etymological analysis units.

Keywords: vocabulary, toponymy etymological analysis s, lexical-semantic analysis, structure, content.

Сведения об авторе: Д. Ҳомидов, дотсент кафедри историка языка и типологии ТНУ, тел: 907-7982-65.

**ТАВЗЕҲИ ЧАНД ТОПОНИМИ «ШОҲНОМА»-И
АБУЛҶОСИМИ ФИРДАВСӢ**

Шоҳасари лозаволи Ҳаким Абулҷосим Фирдавсии Тӯсӣ на ин ки бузургтарин асари назмӣи шеърӣ адаби форсӣ-тоҷикӣ, балки яке аз аввалин сарчашмаи хаттӣи забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Ва забони ин асари нотақрору оламшумул бехтарин намунаи ташаккул ва рушди забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X ба ҳисоб меравад.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ танҳо як асари назмӣи дарбаргири қорнамоиҳои шоҳони орифӣи дудмони пешдодӣ, қасдӣ ва ҳахоманишию сосонӣ ва дигар тоифаҳои эронинаҷод набуда, балки бузургқомус ва уқёнуси нопадиданори забони ноби форсӣ-тоҷикӣ аст, ки дар нисшонҳои худ бехтарин дурӯ марворидҳои забон, яъне қалимаву иборот ва номвожаҳои суфтаву рехта ва намакину пуробурангро маҳфуз доштааст.

Аз нигоҳи номшиносӣ (ономастика) «Шоҳнома»-и устод Фирдавсӣ нахустин ва қомилтарин сарчашмаест, ки дар он номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо), яъне номҳои қуҳани шаҳру ноҳияҳо, давлату кишварҳо ва маҳалҳо, номи деҳаҳо ва нуқоти маскунӣ (ойконимҳо) номи қӯҳу пуштаҳо (оронимҳо), талу тепшаҳои қӯҳҳо ва ғору қамарҳо, яъне мавзеъҳои сатҳизаминӣ (спелеонимҳо), номи дарёҳо ва рӯду наҳрҳои қашмаҳо (гидронимҳо), номи диҷҳо (қалъаҳо) ва дидбонгоҳо, номи мавзеъҳо ва маҳалҳои муҳталифи ҷуғрофӣ (топонимҳо), номҳои вобаста ба номи растаниҳо, гулу гиёҳҳо ва дарахтон (фитонимҳо), номҳои вобаста ба ҳайвоноту қонварон (зоонимҳо-зоотопонимҳо), номҳои тоифаҳо ва гурӯҳҳои қабилҳо ва ҳалқиятҳо (этонимҳо - этнотопонимҳо), номи

ашхос ва номҳои ҷуғрофии вобаста ба номи ашхос (антропонимҳо) ва дигар қабатҳои ономастикӣ гирд оварда шудаанд, ки ҳар яке аз ин номҳо дорои хусусиятҳои хеле хубу нотакрори забонӣ мебошанд ва тавассути «Шоҳнома»-и лозавол то ба мо омада расидаанд.

Муҳаққиқи бузургу шинохтаи рус ва яке аз саромадони риштаи илми номашиносӣ В.А. Никонов дуруст қайд кардааст, ки: «-Шаҳрҳо хароб гардиданд, давлатҳо барҳам хӯрданд, забонҳо ва худӣ халқҳо аз байн рафтанд, аммо номҳо боқӣ монданд...» [Никонов, 1965, 179 с.].

Тавассути «Шоҳнома»-и бузургқомус ва зарчашмаи нодиру нотакрори забон ва адаби форсӣ-тоҷикӣ номи тамоми номҳои ҷуғрофии дунёи қадим (аз замони Пешдодиён то замони Сомониён) то ба имрӯз бе газанд омада расидаанд. Ва дар байни номҳои маҳфуз дар «Шоҳнома» номҳои ашхос (антропонимҳо), номи дарёҳо, рӯду наҳрҳо ва чашмаҳо (гидронимҳо), номи мавзеъҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо), номи кӯҳҳо (оронимҳо), комонимҳо ва ойконимҳо (номҳои нуқоти маскунӣ, шаҳру навоҳӣ ва вилоёту кишварҳо) мавқеи хоса доранд. Ба вижа ба назари мо дар «Шоҳнома» ойконимҳо мавқеи ниҳоят хоса ва муҳим дошта, дар ин бахш тавзеҳ ва таҳлилу маънидоди баъзе аз онҳо аз ғоида ҳоли нахоҳад буд. Чунки донишмандони маъноӣ ҳар як аз нуқоти маскунӣ, ба вижа номи шаҳрҳо ва вилоёту кишварҳо ва манотиқи нопадоднокори ниёгон, ки мо имрӯз дар яке аз ғӯшаҳои хурду биҳиштосои он сукунат дорем, воҷиб мебошад.

Бо така ба сарчашмаҳои муътамади забоншиносӣ аз рӯи имкон тавонистем то андозае чанде аз номҳои ҷуғрофии «Шоҳнома» ба вижа ойконимҳои зеринро мавриди таҳлил ва тавзеҳу баррасӣ қарор бидиҳем. Аз ҷумла: Ховар [xāvar]

Зи Ховар биёрост то **Бохтар**,

Падид омад аз фарри ӯ кони зар. (Ҷ.1, сах. 41)

Вожаи «Ховар» [xāvar] вожаи паҳлавӣ (форси миёна) буда, маънои макони тулӯи офтоб, кутби заминро дорад ва дар бисёр фарҳангҳо ҳам ба ҳамин маъно шарҳ дода шудааст. Аз ҷумла, дар «Нахустин фарҳанги алифбоии қиёсии забони форсӣ»-и доктор Маҳшиди Маширӣ ҳам вожаи мазкур чунин шарҳ дода шудааст:

Ховар [xāvar] (вожаи паҳлавӣ) 1. маҳалли тулӯи Хуршед; Машрик; Хусрави Ховар – Хуршед:

«Саҳар чун Хусрави Ховар алам бар кӯҳсорон зад,
Ба дасти марҳамат ёрам дари уммедворон зад.»

2. Шарқ, кураи замин, мутазоди (антоним) Бохтар (Маҳшиди Маширӣ, 1992 (1371), 390).

Бохтар [Bāxtar] – номи яке аз кишварҳои воқеъ дар ғарбии паҳнои Ориёно – Эронзамин (воқеъ дар Афғонистон ва қисмати ҷанубии Тоҷикистони имрӯза), ба маънои Мағриб, яъне кутби ғарбӣ. Дар катибаҳои (сангнавиштаҳо) хати меҳии аҳди Ҳахоманишӣ ин вожа ба тариқи зайл аст:

Bāxtri – «Бохтар, Балх» - яке аз кишварҳои мутеи шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ, форс. бост. *Īāxtri*, ав. *Īāxdi*, паҳлавӣ *Baxl>Balx* ф.н. (аз роҳи табдили *xl-lx*), юнонӣ *βάκτρα*; дар ҳолатҳо (падежҳо): *βāxtriš Nom.* занона, *Bāxtriya Instr.*, *Bāxtriya All* (Саймиддинов, 2007, 164).

Вожаи мазкур дар «Нахустин фарҳанги алифбоии қиёсии забони форсӣ» бошад ба сурати зайл шарҳ ва маънидод карда шудааст; Бохтар [Bāxtar] (вожаи паҳлавӣ) – 1. Мағриб:

«Чу Хуршед дар Бохтар гашт зард,

Шаби тира гуфтам, ки аз роҳ гард». Фирдавсӣ
Мутазоди (антоним) Ховар (М. Маширӣ, 1371 (1992), 110).

Ҳамчунин дар «Фарҳанги мухтасари Шоҳнома» омадааст: Бохтар 1. мағриб, ғарб:

Чу аз Бохтар тира шуд рӯи меҳр,

Бипӯшид дабои мушкин сипеҳр. (Фирдавсӣ)

Топоними Порс [Pārs]:

Сипахбад сӯи Порс бинҳод рӯй,

Ҳаме рафт пурхашму дил кинаҷӯй. [ҷ.1., с. 446]

Дар мисраи аввали байти боло вожаи «Порс» ба маънои кишвари Порс (макони порсизабонон) омадааст. Вожаи мазкур аз нигоҳи сохт вожаи сода аст. Он ҷое, ки порсизабонон сукунат доштанд (Эрони имрӯза) Порс номидаанд.

Дар форсии бостон ин номвожа дар чунин шакл омада аст: *Pārsa// Pārsaiy* – 1. Порс – номи кишвар (маркази шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ), юнонӣ *Περσία*; *Persia*: *Pārsa Nom.* мардона, *Pārsam Acc.*, *Pārsahyā Gen.*, *Pārsā Inst.*, *Pārsaiy Loc.*; 2. «порсӣ» (сифати нисбӣ) (Саймиддинов, 2007, 174).

Эҳтимол меравад, шояд вожаи «порс» ба маънои «озода», «шарафманд», «асилзода», «донову порсо ва сипо» бошад. Чунки дар шеваи марказии забони тоҷикӣ (ғӯйишҳои фалғарӣ ва мастҷоҳӣ) вожаи «порсо» маънои «поқдоман», «доно», «озода», «асилзода» ва «сипо», яъне донои камгап ва ботамкинро дорад. Зеро порсҳо дар қатори модҳо асоси ақвоми ориёӣ, яъне эронинаждро ташкил медиҳанд. Ҳамчунин «порсо» [*pārsā*] – поқдоман, диндор ... (Маширӣ, 1371 (1992), 167).

Дар «Нахустин фарҳанги алифбоии киёсии забони форсӣ» вожаи «Порс» ба ду маънӣ омадааст:

1. *Pārs*-аз форсии бостон ба маънои кишвари Порс//Форс
2. Садоӣи сағ (зӯза кашидан) (Маширӣ, 1371, 166-167)

Топоними Эрон [*Īrān*]:

Манучеҳр аз Эрон гар кам шудааст,

Сипоҳро саре Сомӣ Найрам шудааст. (ҷ.1, с. 402)

Дар байти боло (мисраи аввал) вожаи «Эрон» ба маънои кишвари Эрон, паҳноӣи Эронзамин омадааст ва вожаи мазкур аз нигоҳи сохт вожаи сода аст. Худи мафҳуми Эрон ва ё топоними «Эрон» шакли тағйирёфтаи «ориён» ва «Эронзамин» дар сарчашмаҳои хаттии қадим ба хусус «... дар

Авасто «Aryanam vaṃjah» (Пахнои Ориёно - Эронзамин) дар матнҳои ҳахоманишии форсии қадим «ariya», дар навиштаҳои юнониён, аз ҷумла Ҳеродот – «Ariazantoi» (arya+zanti-қабои́ли ориё́й), Птоломей (Батлимус) «Araikai» (arya+ka-ориён), дар Страбон «Ariavns» (ariyan-ориёиён) сабт гардида, ин калима ба мардуми таърихиву покнажоди шаҳрнишини эронитабор далолат мекунад ва онро бештари олимони сарзамини озодагон, порсоён, мутамаддин ва кишвари озод гуфтаанд.

Ҳамин тавр, истилоҳи «эронӣ», «Эрон», «ориён», «Ориён» муштак аз «ariya» буда, ба маънии «озод», «озода», «асилзода» ва «порсо» - ву «шариф» аст ва ба ақвоми сохибфарҳанг ва созанда далолат мекунад. Мафҳуми «Эрон» (Ориён) таърихан фарогири сарзамини бузургу пахновари мардуми эронитабор будааст, ки маъмулан қисмати асосии Осиёи Марказӣ ба он шомил будааст. (Мухторов, 2003, 14).

Топоними «Эрон» дар сангнавиштаҳои хати меҳии аҳди ҳахоманишӣ ба тариқи зайл аст: Дар форсии бостон Ariya – «ориёй», дар санскрит arya – «начиб, шариф», ав. ariya ҳамчунин ariya – «ба ориёй, ба забони ориёй». Ин вожа дар таркиби чанде аз номҳои форсии бостон низ ба қор рафтааст (Саймиддинов, 2007, с.160).

Дар «Фарҳанги мухтасари Шохнома» низ вожаи «Эрон» ба маънои «номи кишвари маъруф» омадааст (Иброҳим Ализода, 1992, 460).

Бағдод [baγdād] – номи шаҳри хеле қадима ва пойтахти давлати имрӯзаи Ироқ. Вожаи мазкур аслан вожаи эронӣ буда, мансуби забони форсии бостон аст ва калимаи мураккаб буда, аз ду ҷузъ (Бағ+дод) иборат аст.

Дар аҳди қадим Бағдод ва худудҳои атрофу акнофи он сарзамини ориёиён, яъне тобеи шоханшоҳии Ҳахоманишӣ буд. Дар «Шохнома» омадааст:

Сипахро зи Бағдод берун кашид,

Саропардаи нав ба ҳомун кашид. (Ҷ.9, с.16)

Вожаи Бағдод чуноне зикр шуд аз ду чузъ шакл гирифтааст, чузъи якуми вожа бағ – буда, дар форсии бостон *bāga* - «Худо», ав. *baga* // *baṃa* – «бахш, бахт, бахти нек», ҳ.б. *bhaga* «бахшандаи бахти нек»; дар таркиби номҳои форсии бостон: *Bagābigna*-, *Bagabuxša*-, *Bagāyadi*-; (суғ. *Baya*); ф.м. *bag/bay* 1. «Худо»; 2. = *šahryār*, *xvadāy*; дар ҳолатҳо: *baga*-Nom. муфради мардона, *bagāha* Nom. ҷамъ, *bagānām* Gen. ҷамъ, *bagaibīš* Inst. ҷамъ (Саймиддинов 2007, 166).

Чузъи дуюми вожа «дод» [*dāta*] буда, ин чузъи вожа ҳам аслан калимаи забони форсии бостон аст ва ҳамчунин ин вожа дар тамоми забонҳои дигари эронӣ мустақим будааст. Дар матнҳои хати меҳӣ ба сурати зайл аст: *dāta* – «қонун», ав. *dāta* -, ф.м. *dāt/ dād* = ф.н.; аз решаи *dā* «офаридан; додан», ав. *dā*-; *dātā* Nom. ҷамъи миёна, яъне «қавонин».

Дар маҷмӯъ вожа ва ё топоними Бағдод маънои «бахшандаи адлу дод», «Худои бахшандаи бахти нек», «Худованди адлу дод», «ҷойгоҳи Худои бахшандаи бахт ва адлу дод»-ро дорад. Маънидоди мардумии ин вожа, ки садсолаҳо боз аз даҳон ба даҳон ва аз авроқе ба авроқе омадааст, «боғи дод», «боғ–ҷаманистони адлу дод», «фаришта ё муаккали адлу дод» (шаҳри пурфайз ва ҷойгоҳи адлу дод) аст. Лек ҳамоно, ки дар боло зикр шуд вожа ё чузъи Бағ (дар забонҳои шарқи эронӣ, ба вижа авастой ва суғдӣ *baṃ* ва *baṃa* аст, аммо дар забонҳои эронии ғарбӣ – ф.б., ф.м. *bag*) маънои «Худо», «Худованд»-ро орад. Калимаи «Бағдод» (дар асл *bāga+dāta*) шакли талаффузи арабии он аст. Дар забони арабӣ, ки ҳарфи «г» (гоф) вучуд надорад, *Bāgadāta*// *Bagdāt*-ро «бағдод» навишта ва талаффуз мекардагӣ шуданд.

Чузъи «*bag*», «*baṃ*»-ро муаллифи «Нахустин фарҳанги алифбоии қиёсии забони форсӣ» низ чунин шарҳ медиҳад: [*bag*] *baṃ* (авастой) 1. Худо, 2. Эзад; фаришта (Маширӣ 1371 (1992), 141).

Номҳои ҷуғрофии ғавқуззикр дар қатори даҳҳо номҳои дигари ҷуғрофӣ аз оғоз то анҷоми «Шоҳнома» ба назар мерасанд.

Ғеҳрасти манобеъ:

- 1.Ализода Иброҳим. «Ғарҳанги муҳтасари Шоҳнома» .- Нашриёти «Адиб» .-Душанбе, 1992.- 492 с.
2. Алимӣ Ҷ. Топонимика.-Душанбе, 1995, 63с.
- 3.Бурҳониддин Тураев. Тавзеҳи чанд топоними дараи Яғноб//Номаи паҷӯҳишгоҳ «13-14.-Душанбе, 2006, с.43-48.
4. Деххудо Алиакбар. «Луғатномаи Деххудо»//Интишороти донишгоҳи Техрон, 1998, ҷ.4.- с. 4889.
- 5.Доктор Маҳшид Маширӣ «Нахустин ғарҳанги алифбоии қиёсии забони ғорсӣ». - Техрон, Интишороти «Суруш» 1371(1992).- 1190с.
- 6.Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2003. - 152с.
- 7.Никонов В.А. Введение в топонимику. - М., 1965.-179с.
- 8.Ҳомидов Д. Сарнавишти вожаҳо. - Душанбе, 2008.- 144с.
- 9.Ҳомидов Д.Р. Топонимияи водии Кешрӯд. - Душанбе, 2002, 104с.
- 10.Олимҷони Муҳаммадҷон.Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик. - Душанбе, 2004. - 84с.
- 11.Офаридаев Н. Ойконимияи вилояти мухтори Кӯҳистони Бадахшон. - Душанбе, 2001. - 163с.
- 12.Саймиддинов Д. Ғорсии бостон. - Душанбе, 2007.- 190с.
- 13.Ғирдавсӣ Абулқосим «Шоҳнома». -Иборат аз 9 ҷилд. -Душанбе: «Адиб» ҷилди 1, 1987. - 480 с.; ҷилди 9, 1991. - 496с.
- 14.Шамсуллоҳи Исмоил. Нақши Авасто дар топонимияи Тоҷикистон. - Душанбе, 2011. - 92с.

Тавзеҳи чанд топоними «Шоҳнома»-и

Абулқосими Ғирдавсӣ

Дар мақолаи мазкур шарҳи луғавии чанд топоним аз достонҳои «Шоҳнома» оварда мешаванд ва муаллиф онҳоро дар асоси маълумоти таърихӣ ва бостоншиносӣ шарҳу эзоҳ медиҳад, ки еле ҷолиб аст.

Қалидвожаҳо: топоним, таҳлил, решашиносӣ, маънои луғавӣ, сохтор, забонҳои эронӣ, забони бостон, тавзеҳ, шарҳ, Шоҳнома, ҷузъҳо ва ғ.

Лексико – семантическое и этимологическое анализ некоторых топонимов «Шахнаме» Фирдоуси

В данной статье впервые предлагается точное толкование нескольких топонимов «Шахнаме» Фирдоуси с лингвистической точки зрения,

включая семантический и этимологический анализ единиц. Автор статьи старается поднять актуальную проблему таджикского языкознания и привлекает внимание лингвистов, в особенности топонимов, на географические названия поэмы «Шахнаме» один из величайших произведений таджикско-персидской литературы и письменного наследия таджикского народа.

Ключевые слова: топонимия, «Шахнаме» Фирдоуси, этимологический анализ, лексико-семантический анализ, Бохтар, Ховар, Согд.

Lexico-semantic etymological analysis of several toponyms of «Shakhname» Firdavsi

In the article, for the first time it is proposed to accurately push «Shakhname» Firdavsi with a linguistic and etymological analysis of units. The author tries to raise the actual problem of tajik linguistics and draws the attention of linguists, especially toponyms, to the geographical names of the poem «Shakhname», one of the greatest works of tajik-persian literature and written heritage of the tajik people.

Keywords: toponyms, «Shakhname» Firdavsi, etymological analysis, lexico-semantic, Bakhtar, Xovar, Sogd.

Сведение об авторе: Тураев Б.-кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка и литературы имени Рудаки АН РТ, тел: (+992) 93-522-38-00

Камолов Х.М. (ДМТ)

МАВҚЕЪ ВА КОРБАСТИ СИФАТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз нигоҳи баромади генеалогияшон ба якдигар қаробат доранд ва шомилӣ оилаи забонҳои ҳиндуаврупоианд. Бо вучуди манбаи ягонаи баромади доштани намоёндагонии забонҳои мазкур ҳамдигарро қомилан намефаҳманд. Омӯзиши қиёсии забонҳои мазкур то андозае барои муайян намудани умумиятҳое, ки то ҳол байни

ин забонҳо боқӣ мондаанд, тафовут байни забонҳо, муайян намудани баъзе қонуниятҳои забонӣ ва амсоли ин мусоидат менамояд. Дар мақолаи мазкур кӯшиш мегардад, ки ба таври хеле мухтасар доир ба умумият ва тафовути қорбасти сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ чанд нуқта баён гардад.

Дар таркиби луғавии ҳар забон гурӯҳи махсуси вожагон мавҷуданд, ки баҳри ифодаи фикри бикр ниёз бар онҳо пайдо мегардад ва ин гурӯҳ дар таснифот ба сифат мансуб доништа мешавад. Маълум аст, ки ҳар ашёву ҳодиса сифате, хусусияте дорад ва баҳри тасвиру тавсифи он истифодаи вожагони махсус зарур аст. Бо истифода аз исму феъл ва вожагони ёвар метавон маълумотеро интиқол дод, аммо қорбасти сифат ифодаро пуробуранг, ғасеҳ ва комил мегардонад. Агар исму феъл тарҳи бинои забон бошад, пас, сифат маводи ороиш барои ин биност. Нависандагон баҳри муассир ифода намудани фикр, тасвири манзара, инъикоси ҳодиса ва амсоли ин аз сифат фаровон истифода мекунанд. Чунончи, нависандаи маъруф Садриддин Айни симои қаҳрамони яке аз асарҳояшро бо истифода аз вожаҳои муассири ифодагари сифати шахсу ашё хеле назаррас тасвир намудааст:

“Ў як одами миёнакади фарбеҳи ишқамкалони гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони ғулии монанди алафи гандадарав ва печидаашро, ки тамоми рӯяшро фурӯ гирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару тани ин одам дар як ҷо ба ишқамбаи холикарданашудаи шутур монандӣ пайдо мекард, ғояташ ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссаи шутури ба дарди хориш гирифтторгардидаи мӯяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд” [С.Айни].

Албатта, вожаҳои ифодагари аломату хусусияти ашё дар забонҳои гуногун қорбасти фаровон доранд, аз ҷумла дар забони англисӣ. Чунончи, нависандаи маъруфи англисзабон

Даниел Дефо барои тасвири комили манзара ва ҷалби диққати хонанда се сифати як ҳодисаро паси ҳам зикр мекунад:

Every time I wanted a piece of wood, I had to cut down a tree. It was long, slow, difficult work... [Defoe D.]. – Ҳар бор, ки ҷўбпорае мехостам, бояд дарахтеро мебуридам. Ин кори дурудароз, кундрав ва мушқил буд (тарҷумаи муаллиф).

Ва ё дар ҷумлаи зерин маҳз корбурди сифат барои тасвири ҳолати воқеъ мусоидат намудааст:

Were there wild animals, and perhaps, wild people too, on my island? So, I decided to build a very strong fence [Defoe D.]. – Оё дар ҷазираи ман ҳайвоноти ваҳшӣ ва, шояд, одамони ёбӣ ҳам бошанд. Ҳамин тавр, ман қарор додам, ки девори хеле қавӣ бисозам (тарҷумаи муаллиф).

Сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (Adjective) ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ мавқеи хоса дорад. Дар адабиёти марбут ба соҳаи забоншиносӣ маъмулан чунин хусусиятҳои сифат ҳамчун ҳиссаи нутқ қайд карда мешавад:

Сифат номи аломату хусусияти ашёро ифода мекунад ва ба саволҳои чӣ хел? чӣ гуна? ҷавоб мешавад, яъне таърифи сифат ҳамчун ҳиссаи нутқ дар ҳар ду забон мувофиқат мекунад. Танҳо саволгузори ба сифат дар забони англисӣ вижагӣҳое дорад. Агар дар забони тоҷикӣ ба сифат маъмулан саволҳои чӣ хел?, чӣ гуна? ва гоҳе кадом? гузошта шавад, дар забони англисӣ вобаста ба матн саволгузори низ фарқкунанда буда метавонад. Масалан, тарҷумаи бевоситаи саволи чӣ хел? ба забони англисӣ how? аст, аммо барои муайян кардани ранги ашё савол дар шакли what color? (чӣ ранг?), барои муайян кардани навъи ашё ё маконе дар шакли what kind of? (чӣ гуна?) ва амсоли ин гузошта мешавад. Муқоиса кунед:

Падаратон чӣ хел аст? – How is your father? Ранги ин девор чӣ хел аст? – What colour is this wall? Ин китоб чӣ гуна аст? – What kind of book is this?

Хусусияти дигари сифат ин аст, ки ҳам дар забони англисӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ категорияи ҷамъ хоси он нест. Дар ибора исм метавонад ҳам дар шумораи танҳо ва ҳам дар шумораи ҷамъ ояд, аммо сифат ҳамеша дар шумораи танҳо боқӣ мемонад. Масалан, духтари доно – smart girl; духтарони доно – smart girls.

Сифат дар забони тоҷикӣ “аз ҷиҳати маъно ва аломатҳои морфологӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешавад: аслий ва нисбӣ” [2, 132]. Бояд гуфт, ки дар забони англисӣ низ сифат ба ин ду гурӯҳи маъноӣ ҷудо мешавад: Qualitative Adjectives (сифатҳои аслий) ва Relative Adjectives (сифатҳои нисбӣ).

Таъкид мегардад, ки сифати аслий аломату хусусият ва кайфияти ашёву ҳодисаҳоро бевосита ифода мекунад. Сифати аслий дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аломатҳоеро, аз қабили “ранг” (сурх – red, сафед – white), “сатҳу масофа” (дур – far, васеъ – wide), “хусусиятҳое, ки бо узвҳои ҳис дарк мешаванд” (ширин – sweet, гарм – warm), “аломати ҷисмонии шахс ва ҳайвонот” (пир – old, ғарбех – fat), “хусусиятҳои маънавии одамон” (доно – smart, шучоъ – brave) [2, 132] ва ғайраро ифода карда метавонанд.

– Чӣ меҳӯрем? – Лубиёи сиёҳу биринҷ бо музи сурхкарда ва каме гӯштбирён [Ҳемингвей].²

– What are we eating? – Black beans and rice, fried bananas, and some stew [Hemingway].

Дегчаи биринҷи зарду моҳӣ низ вучуд надошт ва инро ҳам писарак медонист [Ҳемингвей].

There was no pot of yellow rice and fish and the boy knew this too [Hemingway].

Сифати нисбӣ “аломат, хосият ва ҷигунагии предмету ҳодисаҳоро аз рӯйи муносибати ба предмете ё ҳодисае доштаи

² Эрнест Ҳемингвей. Пирамард ва баҳр. Ernest Hemingway. The Old Man and the Sea. (нашри англисӣ бо тарҷумаи тоҷикӣ дар як мучаллад). Ҳар ҷо ки дар қавсайн ба муаллифи мазкур ишора мегардад, манзур китоби зерин аст.

онҳо мефаҳмонад” [2, 133]. Сифати нисбӣ дар забони тоҷикӣ ба воситаи илова гардидани пасвандҳои “-й”, “-ин”, “-она” ба исм сохта мешавад: баҳорӣ, тиббӣ, оҳанин, илмӣ, дӯстона).

Дар забони англисӣ сифати нисбӣ бо ёрии пасвандҳои “-en”, “-ful”, “-al (national)” , less (needless) ва ғайра сохта мешавад. Чунончи:

The old man carried the mast on his shoulder and boy carried the wooden ... [Hemingway].

Пирамард амудро ба сари китфаш гирифтӯ писарак куттии чӯбии чанбари ресмонҳои саҳт тофтаи зардгашта, шохаву найзаро бо дасташ. [Ҳемингвей].

Ҳамчунин, дар забонҳои муқоисашаванда сифати нисбӣ метавонад бидуни пасванд шакл гирад:

The two sets of knives and spoons were in his pocket with a paper napkin wrapped around each set [Hemingway].

Чунин сифатҳо ба забони тоҷикӣ бо роҳи маъмулӣ тарҷума мегарданд:

Дар кисааш ду даст корду қошуқу чанғол, ки ҳар кадом бо дастмоли қоғазӣ печонида шуда буд, дошт [Ҳемингвей].

Аммо бояд гуфт, ки дар забони тоҷикӣ низ бидуни пасванд зикр гардидани сифатҳои нисбӣ мушоҳида мегардад, ба мисли “дандони тилло”.

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ танҳо сифатҳои асли дараҷа доранд: дараҷаи одӣ – Positive Degree, дараҷаи қиёсӣ – Comparative Degree ва дараҷаи оӣ – Superlative Degree. Дар маҷмӯъ, дар ифодаи дараҷаҳои сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ умумият ба назар мерасад. Сифатҳо дар ҳар ду забон се дараҷа доранд. “Дар ҳар ду забон дараҷаҳои муқоисавӣ ва оӣ бо ду роҳ – морфологӣ ва синтаксисӣ, ифода меёбанд” [7, 69]. Анҷомаҳои дараҷасози забони тоҷикӣ “-тар” (дараҷаи муқоисавӣ) ва “-тарин” (дараҷаи оӣ) мебошанд, ки дар забони англисӣ муодили онҳо пасвандҳои “-er” ва “-est” махсуб мешаванд: баланд – баландтар – баландтарин – high – higher –

the highest; хурд – хурдтар – хурдтарин – small – smaller – the smallest.

This house is smaller than that one [10, 91]. – Ин хона аз он хона хурдтар аст. I think ice cream is tastier than cake [10, 91]. – Ба фикрам, яхмос аз кулчақанд лазизтар аст.

Маъмулан, ҳангоми ифодаи дараҷаи қиёсии сифат ҳам муқоисашаванда ва ҳам муқоисакунанда зикр мегардад, ки ба ин намунаҳои овардашуда низ гувоҳанд. Аммо ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ ҷумлаҳои корбаст мегарданд, ки унсурӣ муқоисашаванда надоранд. Чунончи:

Why do old men wake so early? Is it to have one longer day? [Hemingway].

Чаро куҳансолон ин қадар барвақт бедор мешаванд? Магар барои он ки ақалан як рӯзашонро дарозтар кунанд? [Ҳемингвей].

Мавриди таъкид аст, ки ҳангоми қабул намудани пасвандҳои дараҷасозӣ сифат дар забони англисӣ вижагиҳои имло ба назар гирифта мешавад ва ин олат боиси тағйирот дар имлои калима мегардад. Чунончи: **hot – hotter – hottest; big – bigger – biggest; dry – drier – driest.**

Тавре таъкид гардид, дар забони тоҷикӣ дараҷаи қиёсии сифат танҳо бо илова гардидани пасванди “-тар” ба калима шакл мегирад. Маълум аст, ки ҳангоми муқоисаи аломати ду ашё дар дараҷаи қиёсӣ дар забони тоҷикӣ калимаву таркибҳои “нисбат ба”, “назар ба”, “аз”, “аз...дида” истифода мешаванд. Аммо дар забони англисӣ одатан калимаи “than” муодили ҳамаи он вариантҳои тоҷикӣ шуда меояд.

Пас ман бояд чизе арзандатар аз гӯшти шиками моҳӣ бидиҳамаш [Ҳемингвей]. I must give him something more than the belly meat then [Hemingway].

Бо роҳи синтаксисӣ дар забони англисӣ барои ифодаи дараҷаи қиёсӣ бар ивази пасванд “-er” калимаи more ва барои ифодаи дараҷаи олий бар ивази пасванд “-est” калимаи most низ истифода мешавад. Масалан: ...the land looked more frightful

than the sea [Defoe D]. - ...хушкӣ нисбат ба баҳр ваҳшатноктар менамуд. ...it was not the most plentiful increase I had seen in the island [Defoe D] – Ин аз ғаровонтарин ҳосил набуд, ки ман дар қазира мушоҳида кардам.

Ғайр аз ин, фарқияти дигари муҳимми забонҳои муқоисашаванда дар нақш бозидани миқдори ҳиҷо дар ифодаи дараҷаи сифат аст, ки дар забони англисӣ ба назар мерасад. Чунин хусусият ба забони тоҷикӣ ҳос нест. Дар забони англисӣ дараҷаи қиёсӣ ва олии сифатҳое, ки якҳиҷогиянд ва баъзе сифатҳое, ки духиҷогиянд, тавассути пасвандҳои “-er” ва “-est” шакл мегиранд: loud – louder – loudest, young – younger – youngest, clever – cleverer – cleverest.

That was the saddest thing I ever saw with them, the old man thought [Hemingway]. – “Ин ғамноктарин ҳодисае буд, ки ман дар баҳр дидам”, – фикр кард пирамард [Ҳемингвей].

Аммо дараҷаҳои қиёсӣ ва олии як қисми сифатҳои духиҷогӣ ва ҳамаи сифатҳои бисёрҳиҷогӣ бо воситаи калимаҳои more ва most сурат мегиранд. Чунончи: famous – more famous – most famous; interesting – more interesting – most interesting.

Тавре зикр гардид, дар забони тоҷикӣ чунин вижагӣ ба назар намерасад, яъне миқдори ҳиҷои калима дар суратҳои дараҷаҳои сифат нақше намебозад. Аммо бояд қайд кард, ки дар ифодаи дараҷаи олии сифат дар забони тоҷикӣ низ бар ивази пасванди “-тарин” таркибҳои **аз ҳама, ниҳоят, хеле** ва амсоли ин пеш аз сифат омада, дараҷаи олии сифатро ифода карда метавонанд, масалан, бинои баландтарин – бинои аз ҳама баланд – бинои ниҳоят баланд; шаҳри калонтарин – шаҳри аз ҳама калон – шаҳри ниҳоят калон.

Подшоҳ инро гуфту ба хизматгорунаш фармуд, ки он ландахури аз ҳама танбалон танбалтарро ҳамроҳи духтари аз ҳама доно ба биёбони бекасу бекӯй бурда монанд [Афсонаҳои халқи тоҷик]. – After the king said this, he ordered his servants to

take the laziest person and the cleverest girl of the state to an uninhabited desert [Tajik Folk Tales].

Таъкид мегардад, ки дар ифодаи дараҷаи олии сифат артиклҳои муайяниву номуайянии забони англисӣ низ нақш доранд. Масалан, дар сурати пеш аз сифат корбаст намудани артикли “the” дараҷаи олии сифат ниҳой аст, яъне аломат наметавонад аз он бештар бошад ва он ягона маҳсуб мешавад. Чунончи:

This is the most interesting book. – Ин китоби шавқовартарин аст.

Чумлаи мазкур ҳокӣ аз он аст, ки ба фикри гӯянда китобе дигар аз ин шавқовартар вучуд надорад) [4, 28].

Аммо корбасти артикли “a” қабл аз сифат ба дараҷаи ниҳойи аломат ишора намекунад:

This is a most interesting book. – Ин китоби хеле шавқовар аст.

Ин ҷо, ба фикри гӯянда, ин китоб хеле шавқовар аст, аммо шояд китоби дигаре вучуд дорад, ки шавқовартар аз ин аст) [4 28].

Дар баъзе мавридҳо вобаста ба услуби матн дар забони тоҷикӣ ибораҳои тавсифии дорои дараҷаи олии сифат аз нигоҳи тартиби калима ба қолаби ибораҳои забони англисӣ мувофиқат мекунанд, яъне ҷузъҳои ибора ҷойи маъмулиашонро иваз мекунанд. Ҳолати маъмулӣ: муайян-шаванда+муайянкунанда – китоби беҳтарин, зани зеботарин; гунаи дигар: муайянкунанда+муайяншаванда–беҳтарин китоб, зеботарин зан.

Агар Дюроше ҳам ҳар сол ин ҷо меомад, падарат ӯро бузургтарин мураббӣ медонист [Хемингвей]. If Durocher had continued to come here each year your father would think him the greatest manager [Hemingway].

Яке аз хусусиятҳои фарккунандаи сифат дар забони англисӣ ин аст, ки дар ин забон як гурӯҳ сифатҳо хангоми ифодаи дараҷаҳо шаклан тағйир меёбанд. Онҳоро бо истилоҳи

“irregular forms of comparison” ном мебаранд ва ин хусусият дар забони тоҷикӣ мушоҳида намегардад. Чунончи: good (хуб) – better (хубтар) – best (хубтарин), bad (бад) – worse (бадтар) – worst (бадтарин), many (зиёд) – more (зиёдтар) – most (зиёдтарин), little (кам) – less (камтар) – least (камтарин), far (дур) – farther / further (дуртар) – farthest / furthest (дуртарин), near (наздик) – nearer (наздиктар) – nearest (наздиктарин), old (пир) – elder/older (пиртар) – eldest/oldest (пиртарин).

Аз умумияти дигари забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавҷудияти вандҳои махсуси сифатсозро дар ҳар ду забон қайд кардан мумкин аст. Ба гурӯҳи пасвандҳои сифатсозии забони тоҷикӣ “-ӣ (-гӣ, -вӣ)”, “-она (-гона, -ёна)”, “-гун”, “-ин (-гин)”, “-нок”, “-ина”, “-чак”, “-гар”, “-вор”, “-осо”, “-он” ва ғайра дохил мешаванд. Ҳамчунин, пешвандҳои “ба-”, “бо-”, “бе-”, “но-” аз ҷумлаи пешвандҳои сермахсул ва серистифодаи забони тоҷикӣ ба ҳисоб мераванд. Дар забони англисӣ пасвандҳои сифатсозии “-(i)al”, “-ar”, “-ary”, “-ed”, “-ful”, “-ish”, “-istic”, “-less”, “-like”, “-ly”, “-ous”, “-ward”, “-wide”, “-y”, “-er”, “-ly” [11, 116] ва ғайра аз калимаҳои гуногун сифат месозанд. Бо истинод бар адабиёти илмӣ метавон гуфт, ки миқдори пасвандҳои сифатсоз дар забонҳои муқоисашаванда фаровон аст.

Ҳодисаҳои забонии марбут ба сифат на ҳамеша дар забонҳои муқоисашаванда мувофиқат менамоянд. Масалан, ифодаи хурдиву навозиш, ки дар забони тоҷикӣ ба назар мерасад ва тавассути пасвандҳои “-ча”, “-ак”, “-акак” сурат мегирад, дар забони англисӣ вучуд надорад. Ба ҳамин монанд, шакли таъкидии сифат (ба монанди каб-кабуд, сап-сафед), ки хоси забони тоҷикӣ аст, дар забони англисӣ мушоҳида намегардад.

Аз ҷиҳати нахвӣ сифат дар забонҳои муқоисашаванда қабл аз ҳама ба вазифаи муайянкунанда меояд. Баъдан, дар ҳар ду забони мавриди таҳқиқ сифат метавонад ҳиссаи номии хабарҳои таркибӣ бошад. Ҳамчунин, сифатҳо метавонанд дар

ҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал оянд (корди **тез** (муайянқунанда), **тез** гузашт (ҳоли тарз); **fluent** speech (муайянқунанда), to speak **fluently** (ҳоли тарз)).

Аз тафовутҳои дигар, ба исм гузаштани сифат дар ин забонҳост. Сифат дар забони тоҷикӣ дар заминаи маъноӣ луғавӣи калима ва ба воситаи илова шудани пасвандҳои калимасоз ба исм мегузарад: бой (кӣ?) – исм, бой (чӣ хел?) – сифат; зебо (чӣ хел?) – сифат, зебоӣ (чӣ?) – исм. Дар забони англисӣ бошад, артикли муайянии the низ дар ин маврид нақш мебозад: poor (сифат) – the poor (исм), rich (сифат) – the rich (исм).

Ҳамин тариқ, омӯзиш ва таҳқиқи сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон медиҳад, ки ҳиссаи нутқи мазкур дар ҳар ду забон мавқеи муҳим дошта, барои муайян намудани аломату хусусияти ашё фаровон ба кор меравад. Гурӯҳҳои маъноӣ, дараҷаҳои сифат, калимасозии сифат ва амсоли ин дар забонҳои муқоисашаванда умумиятҳои дорад, аммо дар баробари ин сифат дар ҳар ду забон вижагиҳои хоси худро низ дорад.

Рӯйхати адабиёт:

1. Барҳударов А.С. Очерки по морфологии современного английского языка / А.С. Барҳударов. –М.: Высшая школа, 1975. – 156 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1. Фонетика ва морфология / зери таҳрири Ш. Рустамов ва Р. Ғаффоров. –Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
3. Иванова И.П. и др. Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П. Иванова, В.В. Бурлаков, Г.Г. Почепцов. – М.: Высшая школа, 1981. – 286 с.
4. Резник Р.В. и др. Практическая грамматика английского языка / Р.В. Резник, Т.С. Сорокина, Т.А. Казарицкая. –М.: Наука, 1999. – 687 с.
5. Смирницкий А.И. Морфология английского языка / А.И. Смирницкий. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. - 440 с.
6. Усмонов К. Грамматикаи назарии забони англисӣ / К. Усмонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2009. – 235 с.

7. Чамшедов П. ва диг. Очеркҳо оид ба типологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / П.Чамшедов, Р.Убайдуллоев, С.Мухторова, М.Азимова, К.Усмонов. – Душанбе, 1988. – 127 с.
8. Шаҳобова М.Б. Опыт сопоставительного исследования строя таджикского и английского языков / М.Б. Шаҳобова. – Душанбе: Дониш, 1985. – 252 с.
9. Celce-Murcia M. The Grammar book / Celce-Murcia M. – USA: 2011. – 655 p.
10. Strumpf M. The Grammar Bible / M. Strumpf, A. Douglas. – New York, 2004. – 489 с.
11. Valeika L., Buitkiene J. An Introductory Course in Theoretical English Grammar / L. Valeika, J. Buitkiene. – Vilnius: Vilnius Pedagogical University, 2003. – 136 p.

Мавқеъ ва қорбасти сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Дар мақолаи мазкур оид ба умумият ва тафовутҳои сифат ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ сухан меравад. Бояд гуфт, ки сифат дар забонҳои муқоисашаванда мавқеи муҳим дошта, барои ифодаи комили фикр, тасвири муқаммали аломату ҳосияти ашёву ҳодиса ва амсоли ин мусоидат мекунад. Дар баробари умумиятҳо қорбасти сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ тафовут низ дорад.

Калидвожаҳо: сифат, ҳиссаи нутқ, дараҷаи сифат, калимасозии сифат

Имя прилагательное в таджикском и английском языках

В данной статье речь идет о сходстве и различиях прилагательных в таджикском и английском языках. Прилагательное в качестве самостоятельной части речи в исследуемых нами языках играет важную роль в выражении мысли и описания предметов и явлений и т.д. Кроме схожих черт в таджикском и английском языках прилагательные имеют определенные различия в употреблении.

Ключевые слова: прилагательное, часть речи, сравнение, словообразование

The adjective in tajik and english

In this article, we are talking about the similarities and differences between adjectives in Tajik and English. The adjective is a basic part of speech in both languages and has an important place in the expression of thought and the description of things, events, etc. In addition, adjectives have both similarities and differences in Tajik and English.

Keywords: adjective, part of speech, comparative, superlative, word formation

3. Қўрғонов

КОРБУРДИ ПАЙВАНДАКҲО БА ВАЗИФАИ ҲИССАЧАҲО (ДАР ОСОРИ САДАҲОИ X – XIII)

Дар сурати дуруст наомӯхтани таърихи инкишофи забон муайян сохтани манзараи кунунӣ ва ташаккули минбаъдаи он ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор додани осори назмиву насрии куҳан дар ошкор сохтани вижагиҳои забонии ҳамон давр басо муҳим ва қобили таваҷҷуҳ аст.

Ҳарчанд оид ба вижагиҳои забонии осори садаҳои X – XIII пажӯҳишҳои мутааддид сурат гирифтааст, аммо ба вазифаи яқдигар истифода шудани аносири ёвари сервазифа аз назари муҳаққиқон дур мондааст. Аз ин рӯ, омӯхтани чунин вижагии забонии осори ин давр ба ошкор сохтани манзараи грамматикӣ эҷоди суҳанварони аҳди X–XIII кумак хоҳад расонд.

Ҳангоми мавриди таҳқиқ қарор додани пайвандакҳои давраи мазкур ин нукта мусаллам мегардад, ки онҳо танҳо ба вазифаи худ истифода нашуда, дорои маъноҳои зиёд будааст. Унсури ёвари сервазифа будани пайвандакҳои ин давр дар он зоҳир мешавад, ки онҳо баъзан ба ҷои ҳиссачаҳо истифода шудаанд. Бояд гуфт, ки ин ҷониб ба вазифаи якдигар истифода шудани унсурҳои ёвари сервазифаро дар осори давраи мавриди назар дар мисоли “Луғатнома” – и Деҳхудо (ниг.:5), “Гулистон”-и Саъдӣ (ниг.:6), “Ҳудуд – ул - олам” – и маҷҳулмуаллиф [ниг.:7] ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Дар робита ба ҳамин масъала профессор А. Ҳасанов [ниг.:13] низ дар заминаи осори А.Ҷомӣ мақолаи арзишмандеро ҷоп намудааст.

Доир ба пайвандакҳо забоншинос Н. Бозидов [ниг.:2а] ва ҳиссачаҳо А. Халилов [ниг.:12] тадқиқоти доманадореро анҷом додаанд, аммо аз хусуси ба вазифаи якдигар истифода шудани ин воҳидҳои забон ишорае нашудааст.

Ҳоло барои намуна пайвандакҳои “агар”, “ки”, “то” ва “ҳам”-ро меоварем, ки дар осори садаҳои X–XIII ба вазифаи ҳиссачаҳо истифода шудаанд:

1. Пайвандаки «агар»

1.1. Ба вазифаи ҳиссачаи пурсишии «оё»:

Бигуфтам, ки ту бозгӯ мар маро,

Агар меҳтарӣ, ё ки ҳай кехтарӣ [4, ҷ.7, С.3208].

Унси ту бо модару бобо кучост?

Гар ба ҷуз Ҳақ мунисонатро вафост.

Унси ту бо дояву лоло чӣ шуд?

Гар касе шояд ба ғайри Ҳақ азуд [8, С.229].

1.2. Ба вазифаи ҳиссачаи «кошкӣ»:

То нагардӣ ту гирифтори «агар»,

Ки **агар** ин кардаме ё он дигар [8, с.137].

Оҳ **агар** вақте чу гул дар бӯстон ё чун суман,
Дар гулистон ё чу нилфар дар обат дидаме (17, с.337).

Чӣ латифаст қабо бар тани чун сарви равонат,
Оҳ, **агар** чун камарам даст расидӣ ба миёнат (17, с.80).

2. Пайвандаки «ки»:

2.1. Ба вазифаи ҳиссачаи «ҳамоно»:

Такдир, **ки** бар куштанат озарм надошт,
Бар ҳусни ҷавоният дили нарм надошт (9, с.192).

Харе зин карда буданд, барнишастам ва бирондам ва
албатта, **ки** надонистам, ки кучо меравам (2, с.172); Ҳар касе
мегуфт, ки инак шӯх ва далер марде, **ки** ўст (2, с.568).

З-аҳмакон бигрез, чун Исо гурехт,
Сӯҳбати аҳмақ басте хунҳо, **ки** рехт (8, с.281).

3. Пайвандаки «то»:

3.1. Ба вазифаи ҳиссачаи саволии «ое»:

Ҳама номдорони Эронсипоҳ
Ниҳоданд чашм аз шигифтӣ ба роҳ,
Ки **то** кист ин мард аз Эронзамин,
Ки ёрад гузаштан бар ин дашти кин? (11, ҷ.5, с.219).

3.2. Ба вазифаи ҳиссачаи таъкидии «ҳатто»:

... фарох шавад, ки эшон ҳама чиз ба сим харидандӣ **то**
коҳу ҳезум (4, ҷ.14, с.14).

Ҳама ҷаҳон зи ту очиз шуданд **то** дарё,
Надошт ҳеч кас ин қадру манзалат зи башар (10, с.75).

В – он ки дуто бошад бо ӯ бадал,
То дили фарзандон бо ӯ дутост (10, с.19).

Агар ройи олий бубинад ўро дил хуш карда ояд ба ҳама
бо баҳо **то** ба ҳадиси мол, ки бад – ӯ арзонӣ дошта ояд (2, с.49).

Бӯнаسر об бар осмон андохт, ки **то** як асбу астар ба кор
асту изтиробҳо кард (2, с.59).

...хон мағлуб шуд ва оқибат аҳлу қавми ӯ **то** занону духтар дар даст омаданд (15, ҷ.1, с.107).

3.3. Ба вазифаи ҳиссачаи таъкидии «зинҳор»:

Ба Сосониён **то** мадоред умед,
Маҷӯед ёкут аз сурхбед (11, ҷ.10, с.65).
Бад-ӯ гуфт Баҳром, к- «Эй туркзод,
Ба хун рехтан **то** набошӣ ту шод (11, ҷ.9, с.272).
Намонад кас дар ин дайри сипанҷӣ,
Ту низ ар ҳам намонӣ, **то** наранҷӣ (3, с.298).
Ҳақир **то** нашуморӣ ту оби чашми фақир,
Ки қатра – қатра борон чу бо ҳам омад ҷуст (17, с.51).

3.4. Ба вазифаи ҳиссачаи «ҳамоно»:

Алӣ нома ба хатти Амир Масъуд, ки эшон надида буданд ба Бӯсаиди дабир дод ... набишта буд ... чун наврӯз бигзарад сӯи Ғазнин равем ва тадбири бародар чунонки бояд сохт, бисозем, ки моро аз вай азизтар кас нест **то** ин ҷумла шинохта ояд, иншооллоҳ ... (2, с.9).

Агар ройи Алӣ бубинаду фармон бошад, якеро аз мӯътамадони даргоҳ **то** берун биншинад ва ин бандагон он ҷо раванд (2, с.21).

Шаб чу шах Маҳмуд бармегашт фард,
Бо гурӯҳе қавми дуздон бозх(в)ард.
Пас бигуфтандаш: «Кий, эй булвафо!»
Гуфт шах: «Ман ҳам якеам аз шумо».
Он яке гуфт: «Эй гурӯҳи макрекш!
То бигӯяд ҳар яке фарҳанги хеш.
То бигӯяд бо ҳарифон дар самар,
К-ӯ чӣ дорад дар ҷибиллат аз ҳунар?» (8, 630).
Гар оқилу ҳушёрӣ в – аз дил хабар дорӣ,
То одами – т хонанд, варна кам аз инъомӣ (17, с.146).

4. Пайвандаки «ҳам»:

4.1. Ба вазифаи ҳиссачаи «низ»:

Як лахти хун бачаи токам фирист аз он – к,
Ҳам бӯи мушк дорад, **ҳам** гунаи ақиқ (4, ҷ.49, с.257).

Ин ноҳияте аст **ҳам** аз Табаристон (4, ҷ.49, с.258). Ту **ҳам** мумкин нахоҳӣ будан дар шуғли хеш (4, ҷ.49, с.258). Ва суҳан буд, ки дар як китоб, нақл аз шайхе буд ва дар катоби дигар аз шайхе дигар ба хилофи он; ва изофоти ҳикоёту ҳолоти мухталиф низ **ҳам** буд (1, с.3). Мудаббирони мамолики он тараф дар дафъи мазаррати эшон мушоварат ҳамекарданд, ки агар ин тоифа **ҳам** бар ин насақ рӯзгоре мудовамат намоянд, муковамат мумтанӣ гардад (16, с.49).

Шудам пир бад - ин сону ту **ҳам** худ на ҷавонӣ,

Маро сина пуранҷуху ту чун ҷафтакамонӣ! (9, с.321).

Ҳамин тариқ, маърифати дурусти тобишҳо ва вазифаҳои гуногуни айни як унсури ёридихандаи нутқ дар ҳалли маъноҳои сарбаста ва мураккаби матнҳои мансуру манзум заминаи мусоидеро фароҳам меоварад. Аз рӯи мушоҳидаи мо дар осори садаҳои X – XIII бештар пайвандакҳои тобеъкунанда ба вазифаи ҳиссачаҳо истифода шуда, доираи қорбурди пайвандакҳои пайвасткунанда ба ин вазифа маҳдуд мебошад.

МАОХИЗ:

1. Аттот Фаридадун. Тазкират-ул-авлиё. Таҳия танзим ва баргاردони матн М. Окилова. – Хучанд, 2009.

2. Байҳақӣ Абулфазл. Таърихи Байҳақӣ. Бо тасхеҳи Алиакбари Фаёз. Техрон: Интишороти Хурмус, 1387 (2009 – и мелодӣ). Чопи аввал. – 10 + 990 с.

2 Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1985.

3. Ганҷавӣ Низомӣ. Куллийот (Хусарву Ширин). – Душанбе: Адиб, 2012.

4. Деххудо А. Луғатнома. Ҷилдҳои 1 – 50. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1328.

5. Қӯрғонов З. Вазифаҳои унсурҳои ёвари сервазифа дар “Луғатнома” – и Деххудо // Камоли одаӣ. – Хучанд: Меъроҷ, 2016.- С.298 – 312.

6. Қӯрғонов З. Тобишҳои маъноии ҳиссаҳои номустақили нутқ дар “Гулистон” – и Саъдӣ//Паёми Суғд. - Хучанд, 2016. – С.97 – 101.

7. Қӯрғонов З. Ҳиссачаи “магар” дар як рисолаи маҷхулмуаллиф//Ошёни меҳр. - Хучанд: Меъроҷ, 2016.- С.107 – 113.

8. Румӣ Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ. Таҳия танзим ва баргاردони матн Баҳриддин Ализода. – Техрон: Нашри замон, 2001.

9. Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳ. Ашъор. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алиӣ Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007.

10. Фаррухӣ. Девои. – Техрон, 1350.

11. Фирдавӣ Абулқосим. Шохнома (Ахтарони адаб). Ҷилдҳои 1 – 10. – Душанбе: Адиб, 2007 – 2010.

12. Халилов А. Ҳиссаҷа дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1977.

13. Ҳасанов А. Унсурҳои ёвари сервазифа дар осори Абдуллоҳи Чомӣ//Маводи Ҳамоиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдуллоҳи Чомӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ (Ҳуҷанд, 3 – 4 ноябри соли 2014)». – Ҳуҷанд: Нури маърифат, 2014. – С.460 – 473.

14. Ҳудуд-ул-олам мина-л-Машиққил ва -л- Мағриб. Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгӯфтор А.Ҳасанов. – Душанбе: Бухоро, 2014.

15. Ҷувайнӣ Атомалик. Таърихи ҷаҳонгушӣи Ҷувайнӣ. Ба сабаби эҳтимоми ва тасҳеҳи аллома Қазвинӣ. – Машиққил, 1312.

16. Шерозӣ Саъдӣ. Гулистон (бар асоси тасҳеҳ ва таҷвизи шодравон Муҳаммадалии Фурӯғӣ (бо маънии вожаҳо ва шарҳи ҷумлаҳои байтҳои душвор). Мураттиб ва баргарадони матн Обиди Шакурзода. – Душанбе, 2009.

17. Шерозӣ Саъдӣ. Куллиёт. Аз рӯи нусхаи тасҳеҳшудаи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. – Техрон: Қанус, 1371.

Қорбурди пайвандакҳо ба вазифаи ҳиссаҷаҳо (дар осори садаҳои X – XIII)

Ҳарчанд оид ба виваҷҳои забони осори садаҳои X – XIII паҷӯишҳои мутааддид сурат гирифтааст, аммо ба вазифаи яқдигар истифода шудани аносири ёвари сервазифа аз назари муҳаққикон дур мондааст. Унсурҳои ёвари сервазифа будани пайвандакҳои ин давр дар он зоҳир мешавад, ки онҳо баъзан ба ҷои ҳиссаҷаҳо истифода шудаанд. Ҳоло барои намуна пайвандакҳои “агар”, “ки”, “то” ва “ҳама”- ро меоварем, ки дар осори садаҳои X – XIII ба вазифаи ҳиссаҷаҳо истифода шудаанд.

Қалидвожаҳо: осори асри X-XIII, унсурҳои ёвар, вазифаи пайвандакҳо, ҳиссаҷа.

Применение союзов в функции частиц (в произведениях X-XIII в.)

Несмотря на то, что языковые особенности произведений X-XIII веков были исследованы, но вспомогательные слова – союзы, которые выполняют множество функций, и один из выполняемых функций являются их применения в функции частиц, в таджикском языкознании мало внимания придаётся данным функциям союзов. В статье автор делает попытку определения выполнения таких союзов как “агар”, “ки”, “то” и “ҳама” функции частиц в произведениях X-XIII веков.

Ключевые слова: произведения X-XIII веков, вспомогательные слова, функции союзов, частицы.

The use of unions in the particle function (in the works of X-XIII centuries)

Despite the fact that the linguistic characteristics of works in X-XIII centuries were studied, but auxiliary word-unions, which perform many functions and one of the functions to be performed, are their applications in function of particles in tajik linguistics, little attention is paid to this functionality. In the article, the author attempts to define such unions as "agar", "ki", "to" and "ham" function of the particles in the works of the x-xiii centuries.

Key words: works of X-XIII centuries, auxiliary words, function of the unions.

Сведение об авторе: Курганов З.- кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка ХГУ имени Б. Гафурова.

Н. Ф. Қурбонов (ДМТ)

**БАЪЗЕ ҚАЙДҲОИ ШАМСИ ҚАЙСИ РОЗӢ ОИД
БА ФЕЪЛ**

«Ал-муъчам фй маъойири ашъор-ул-аҷам» асари
донишманди мумтози улуми адабӣ Шамсиддин Муҳаммад

ибни Қайси Розӣ буда, дар охири асри XIII таълиф шудааст. Ин асари хеле арзишманд бори аввал бо тасҳеҳи аллома оғои Муҳаммадхони Қазвинӣ дар Бейрут ба таъб расидааст. Бори дигар оғои Мударрис Разаӣ онро бо тасҳеҳу муҳокимаронии дақиқ дар Техрон ба нашр расонидааст. Дар Тоҷикистон бо ҳуруфи кириллӣ ин асари волоарзишро профессор У. Тоҳиров соли 1990 ба таъб расонидааст.

«Ал-Муъҷам фӣ маъойири ашъор-ул-аҷам» ҳамчунон ки аз унвонаш маълум аст, ба таҳқиқи арӯз, қофия, бадеъ ва нақди шеър бахшида шудааст, аммо мавзӯи баҳси мо ин бозгӯиҳои андешаҳои забоншиносии ин донишманди фозил, яъне Шамс Қайси Розӣ мебошад.

Бояд қайд намуд, ки китоби «ал-Муъҷам фӣ маъойири ашъор-ул-аҷам» арзиши баланди забоншиносӣ дорад. Муаллиф дар заминаи баҳси илми қофия ба мавзӯҳое аз кабили: аломати масдар, замонҳои феъл, сифати фӯилӣ ва мафъулий, ҳуруфи робита ва исбот, адавати лаёқату иксоф ва мушобаҳат, ҳарфи тасғир ва замир, аломати дуо, ҳарфи музореъ ва тааҷҷуб, ҳарфи таъзим ва нидо маълумотҳои хело ҷолиб овардааст. Агар ин маълумотҳоро ба бахшҳои алоҳидаи забоншиносӣ дастабандӣ кунем, онҳо марбут ба иштиқоқ (вожасозӣ), сарф (морфология) ва наҳв (синтаксис) мешаванд.

Худи Шамси Қайси Розӣ дар иртибот бо ин масъала чунин мегӯяд: «Дар ин фасл аз ҳуруфи таҳаҷҷӣ бар тартиби «алиф», «бо», «то», «пе» ҳар он чи дар луғати дарӣ мустаъмал аст, баршуморидам ва завоид ва муфраду мураккаби онро, ки ба авоҳири калимот лоҳиқ гардад ва дар ин луғат ба манзалати ҳуруфи тасриф ва калимоти адавот бошад, баён кунам» [11, 168].

Чунон ки пештар таъкид намудем ва аз ин шарҳи худи муаллиф низ фаҳмида мешавад, ҳадафи Шамси Қайси Розӣ аз таълифи «Ал-муъҷам» таҳқиқи ҳамаҷонибаи асосҳои дастури забони адабӣ набудааст, зеро китоби таълифкардаи ӯ ба илми

сегонаи адабӣ баҳшида шудааст, вале муаллиф зарур шуморидааст, ки зимни тавзеҳи ҳиҷоҳи кофиясоз вазифаю маъноҳои дастурии бисёр воҳидҳои забонро нишон дода, ҳамзамон дар қорбасти калимаҳои алоҳида аз рӯи меъёри забони адабии тоҷикӣ шарҳе диҳад, ки барои асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ зарур ва дорои аҳамияти таърихианд.

Арзиши баланди маълумоти дастурии «ал-Муъҷам» аз ин ҷост, ки он қадимтарин маъхаз дар боби асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ мебошад. Аз маъхазҳои таърихӣ маълум аст, ки донишмандони гузаштаи мо дар замони хилофати араб бештар ба омӯзиш ва таҳқиқи низоми дастури забони арабӣ тавачҷуҳ зоҳир кардаанд ва ба тадвину таҳқиқи асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ чандон тавачҷуҳ накардаанд. Аз ин ҷиҳат он андешаҳое, ки Шамси Қайси Розӣ дар иртибот бо калимасозию сарфу наҳви форсии тоҷикӣ иброз доштааст, тавзеҳоти хело ҷолиб дар боби асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ мебошанд.

Дигар аз хизматҳои барҷастаи Шамси Қайси Розӣ дар илми забоншиносии тоҷик ин аст, ки ӯ як қатор қолабҳои калимасозӣ ва қоидаҳои сарфии забони порсии дариро мухтасар тавзеҳ додааст ва бо ин амали хеш ба таҳқиқи калимасозию сарфшиносии тоҷик дар асри XIII асос гузоштааст.

Барои равшан гардидани ин матлаб чанд қайди Шамси Қайси Розиро оид ба калимасозӣ меорем:

Ҳарфи «хо». Аз ин ҳарф, - мегӯяд Шамси Қайси Розӣ, илло ҳарфи мазеъ (исми маконсоз Д.Х.) наёфтам, чунон ки «санглох» ба маънии сангистон ва «девлох», яъне ҷойи девон ва он хонаҳои харобу ҷойҳои назеҳ (тозаю босафо)-и бисёробу гиёхро гӯянд, ки дар шаоби (дараҳо, тангноҳо)-и кӯҳҳо ва мавзеи ғайри маҳул бошад.

Ҳарфи «дол» ва он «мим»-у «нун»-у «дол»-е аст, ки дар охири сифот ба маънии таът бошад, чунон ки «донишманд», «хоҷатманд», «дардманд»... [11, 174].

Ҳоло дар ин маъруза мо наметавонем, ки роҷеъ ба ҳамаи андешаҳои луғавӣ, калимасозӣ ва сарфию нахвиӣ Шамси Қайси Розӣ изҳори назар кунем, зеро ин амал баррасии бисёр муфассалро тақозо менамояд. Аз ин рӯ мо ба шарҳи баъзе масъалаҳои низоми феъли забони форсии тоҷикӣ дар «Ал-муъҷам» иктифо менамоем.

Низоми феъл дар забони тоҷикӣ аз мураккабтарину душвортарин мавзӯоти илми сарф маҳсуб меёбад. Донишманди барҷастаи улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ дар «ал-Муъҷам» зимни баҳси калимасозӣ дар иртибот бо қофиясозӣ ба бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ (ба истилоҳи ӯ замоири шахсӣ) аҳамияти ҷиддӣ додааст. Дар ҳамин замина ӯ ба шарҳи низоми феъл, шаклҳои замонӣ ва шахсу шумораи феълҳо низ ба таври хеле мӯҷаз андеша меронад.

Нахуст назариёти ин донишманди фарзона дар бобати шинохти масдар ҷолиби тавачҷуҳ аст. Дар шинохти масдар аломат ё нишонаи он нақши асосӣ дорад. Дар ин бобат миёни донишмандони асри миёна назари мутафовит дида мешавад. Оид ба шинохти аломати масдар ду нуктаи назар вучуд дорад: гурӯҳе ҷонибдори он аст, ки масдарҳо ду хеланд – масдарҳои **долӣ**, яъне он масдарҳое, ки бо пасванди «-дан» меоянд, мисли **хондан**, **дидан** ва **омадан** ва масдарҳои **тоӣ**, яъне он масдарҳое, ки бо пасванди «-тан» меоянд, ба монанди **гуфтан**, **рафтан**, **нишастан**, гурӯҳи дигар ба сифати аломати масдар танҳо пасванди «**ан**»-ро қабул доранд. Бояд қайд намоем, ки қадимтарин манбаъ дар шинохти аломати масдар «ал-Муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ мебошад, ки дар бораи масдар ва тарзи сохтори он ба воситаи формантҳои масдарсози забони тоҷикӣ «-ан», «-иш» дар «Ал-муъҷам» чунин мегӯяд: «Ва он «нун»-е аст муфрад, ки дар авоҳири афъоли (феълҳои)

мозӣ (замони гузашта) маънии масдар орад, чунон ки «омадан» ва «рафтан» [11, 184].

Воқеан, назари Шамси Қайси Розӣ дар мавриди аломати масдар дуруст аст. Маълум аст, ки пасванд ба калимае васл мегардад, ки маънои мушаххас дорад, аз ин нигоҳ феъле, ки ба он пасванди масдарсоз васл мешавад, бояд маъниро ифода кунад, ё масдаре, ки аз он пасванди нишонаи масдар фурӯгузор шавад, дорои маънӣ бошад. Агар мо бо тавачҷуҳ ба назариёти Шамси Қайси Розӣ аломати дастурии масдар танҳо пасванди «**ан**»-ро донем, дар сурати аз масдар бардоштани «**-ан**» боқии калима маънодор аст. Чунончи: рафтан-рафт; гуфтан-гуфт; хондан-хонд; дидан-дид; мондан-монд; омадан-омад; нишастан-нишаст...

Дар воқеъ, назари Шамси Қайси Розӣ аз нигоҳи мантиқи сухан саҳеҳтару дурусттар аст, чаро аз охири ҳарду шакли масдари феъл анҷомаи масдари «**-ан**»-ро фурӯгузор намоём, боқии феъл бар асоси замони гузашта баробар мешавад.

Инчунин Шамси Қайси Розӣ шакли дигари пасванди масдарсози «**-ор**»-ро низ таъкид намуда, чунин гуфтааст: «Ҳарфи масдарсози «ор»: рафтор, гуфтор, кирдор, гоҳе ин ҳарф маънии сифат диҳад, чун: куштор, мурдор, харидор, гирифтор» [11, 177].

Дар мавриди форманти масдарсози «**-иш**», ки дар забони тоҷикӣ ба воситаи он исми феъл сохта мешавад, Қайси Розӣ чунин мегӯяд: «Ба он «**шин**»-е муфрад аст, ки дар авоҳири авомир маънии масдар диҳад, чунон ки «равиш» ва «диҳиш» ва «парвариш» [11, 184].

Аз ин таърифи навъи дигари масдари забони тоҷикӣ ба воситаи форманти «**-иш**» чунин натиҷагирӣ кардан метавон, ки ин навъ масдарҳо дар фарқият аз масдарҳое, ки ба воситаи пасванди «**-ан**» аз феълҳои замони гузашта сохта мешаванд, аз феъли фармоиш ба воситаи ҳамроҳ кардани пасванди «**-иш**»

дар охири онҳо сохта мешаванд: «биниш», «равиш», «хохиш», «дониш» ва «ҷаҳиш» [11, 190].

Аз ин таҳлили Қайси Розӣ чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки ӯ дар сохтори ин ду навъи масдарҳои забони тоҷикӣ як қонуниятӣ умумии забоншиносиро мулоҳиза намуда, таърифи ин ду навъ масдарро ишорат кардааст, ки то ҳол ба ин таърифи ӯ забоншиносон тақрибан чизи дигаре изофа накардаанд. Дар воқеъ агар мо барои исботи андешаи ӯ бо ин формант мисолҳо оварем, мебинем, ки дидгоҳи забоншиносии ӯ хело илмӣ ва мушикофона аст. Ҷои тазаккур аст, ки маълумоти дар таҳқиқоти профессор В. С. Расторгуева, А.А. Керимов оварда шуда оид ба масдар ба ҳамин шарҳи Шамси Қайси Розӣ ва баъдтар Хоҷа Ҳасани Нисорӣ мувофиқат мекунад, ки онро баъдтар эроншинос Ю.А. Рубинчик такрор кардааст, вале ба ин сарчашмаҳо ишора нест.

Агар мо дар шарҳи ин мисолҳо аз назари забоншиносии муосири тоҷик ва баёни Қайси Розӣ муносибат намоем, мебинем, ки андешаи ӯ дар ин ҷода комилан дуруст аст, зеро масдарҳои мазкур аз феълҳои фармоишии «бин», «рав», «хох», «дон» ва «ҷаҳ» бо ҳамроҳ кардани форманти «-иш» сохта мешаванд.

Дигар масъалае, ки ба низоми феъл иртибот дорад, асосҳои феълӣ аст, ки Шамси Қайси Розӣ онро ба истилоҳи ом «мозӣ» номидааст, яъне ӯ бо истилоҳи «мозӣ» асоси замони гузаштаи содаро дар назар дорад. Ӯ шаклҳои замони дигар замони ҳозира-ояндаро зикр кардааст ва ду навъи онро нишон додааст: 1. Кунам; 2. Мекунам.

Танҳо

1. Ман кунам
2. Ту кунӣ
3. Вай кунад

Ҷамъ

1. Мо кунем
2. Шумо кунед
3. Онҳо кунанд

+++

1. Ман мекунам

1. Мо мекунем

2. Ту мекунӣ

2. Шумо мекунед

3. Вай мекунад

3. Онҳо мекунанд

Дар бобати шакли замони оянда назари Шамси Қайси Розӣ ин аст, ки замони ояндаи қатъӣ дар форсии қадим ба сурати як шакли ҳолиси дастурӣ сурат нагирифта будааст ва шакли замони ҳозира-оянда, ки ба асоси (решаи) феъл префикси «ме» ва бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ илова мегардад, сохта мешавад, ки барои замони (ҳол) ва оянда (муштакбал) муштарак аст.

Ин андешаи Шамси Қайси Розӣ баъдтар аз ҷониби дигар донишмандон тақвият дода мешавад. Масалан, муаллифи дастури таълимии «Чаҳор гулзор» дар асри XVI Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ шаклҳои феълии навъи «гусурад» ва «хӯрад»-ро барои замони ҳозира ва оянда муштарак медонад, ки дар воқеъ ҳамин тавр аст. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академӣ) ин шаклро аорист (замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ) гуфтаанд.

Хулоса, маълумоту тавзеҳоте, ки муаллифи «ал-Муъҷам» Шамс Қайси Розӣ дар бораи низоми феъл ва умуман масоили калимасозию сарфу наҳв овардааст, ба сифати қадимтарин маъхаз аз боби асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ аҳамияти баланди илмӣ-назариявӣ дорад.

Адабиёт

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985. Ҷ. 1. – 350 с.
2. Давлатбеки Ҳоҷа. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. – Душанбе: Диловар. ДМТ, 1998. -149 с.
3. Қосимова М.Н. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба истилоҳоти забоншиносии пешин//Паёми донишгоҳ. Забоншиносӣ. – Душанбе, 1990. № 1. – С. 30-36.
4. Қосимова М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик. – Душанбе, 2003. -113 с.
5. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1959. - 294 с.
6. Мирзоев А. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он бо забони имрӯзаи тоҷикӣ//Шарқи Сурх, 1949, № 4. – С. 7-15.
7. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Ҷ. 1. – Душанбе, 1987.

8. Хоҷаев Д. Шамси Қайси Розӣ ва асосҳои дастури забони тоҷикӣ//Маҷмӯаи мақолоти ҷамоиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Рӯдакӣ ва забони тоҷикӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (28-29 майи соли 2008). –Хучанд: Нури маърифат, 2008. –С. 332-339.
9. Хоҷаев Д. Қайси Розӣ ва лафзи шеваи дарӣ //Илм ва ҳаёт, 1993, № 9-12. –С. 15-16.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1., Ҷ. 2. –М., 1969. -591 с, 949 с.
11. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. –Душанбе, 1990. -463 с.

Баъзе қайдҳои Шамси Қайси Розӣ оид ба феъл

Дар мақола муаллиф дар бораи арзиши қайдҳои Шамси Қайси Розӣ оид ба баъзе хусусиятҳои феъли забони тоҷикӣ изҳори назар кардааст. Муаллифи мақола андешаҳои Шамси Қайси Розиро дар бораи масдар ва масдаргунаҳо бо назарияҳои имрӯзаи ин вохидҳои сарфӣи забони тоҷикӣ муқоиса намуда, ҳулосаи ҳудро додааст.

Калидвожаҳо: масдар, феъл, масдаргуна, пасванд, арзиш, афкори забоншиносӣ,.

Некоторые заметки Шамса Кайса Рази о глаголах

В данной статье рассматриваются заметки Шамса Кайса Рази о некоторых особенностях глагола таджикского языка. Автор статьи приводит мнения Шамси Кайси Рази об инфинитивах и ему подобные слова и сопоставляет их с этими морфологическими единицами таджикского языка и даёт своё заключение.

Ключевые слова: инфинитив, глагол, инфинитивоподобные слова, префикс, значение, языковедческая мысль.

Some notes of Shams Kaisa Razi about the verbs

This article discusses the notes of Shams Kais Rozi about some features of the verb of the Tajik language. The author leads the opinion of Shamsi Qaisi Rozi about infinitives and its similar words and compare them to the morphological units of the Tajik language and gives his opinion.

Keywords: infinitive, verb similar words, the prefix value, linguistic thought.

Сведение об авторе: **Н.Ф. Қурбонов** – старший преподаватель общеуниверситетской кафедры английского языка ТНУ.

Email: nodir_kurbonov@mail.ru

Tel: (+992)918857992

О. М. Додаров (ДМТ)

**ШАРҲИ БАЪЗЕ ИСТИЛОҲОТИ ФАННӢ ВА ТАСҲЕҲИ
ВОЖАҲО ДАР «МАТЛАЪ-УЛ-УЛУМ ВА МАҚМАЪ-УЛ-ФУНУН» -И
ВОҶИДАЛИХОНИ МУЧМАЛӢ**

«Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» асари донишманди мумтози асри XIX-и форсу тоҷик Воҷидалихони Мучмалӣ буда, моҳияти доиратулмаорифӣ дорад. Муаллиф дар ин асар оид ба улуму фунуни роиҷи замонааш маълумоти муқаддимотӣ медиҳад.

Ин донишманди тавоно зодаю парвардаи мулки Ҳинд буда, маълумоти ибтидоиро дар назди падараш гирифтааст. Ӯ то синни 12- солагӣ муҳимтарин осори адабӣ, ба мисли «Гулистон»-у «Бӯстон»-и Саъдӣ, «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Калилаю Димна», «Маъдан-ул-ҷавоҳир», «Абвоб-ул-ҷинон», се насри Зухурӣ, дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо», «Искандарнома», девонҳои Осафӣ ва Заҳириро аз бар менамояд. Пас аз ин, бақавли худаш «саводи бинавиштхонди форсӣ ҳосил намуда», дар улуми сарфу наҳв чанд китобро аз бар карда, аз одоби суҳбат ва муҳовара баҳра ёфта, дар хатти настаълиқ низ савод ҳосил менамояд.

Вочидалихон аз синни 15 – солагӣ аз муҳити хонавода берун шуда, бисёр минтақаҳои Ҳиндустонро сайр мекунад ва дониши худро такмил медиҳад. Ҳамчунон ки худӣ ӯ таъкид кардааст, дар ин сафарҳо аз баъзе улуиу фунун огоҳӣ ҳосил менамояд ва ахлоқи ҳамидаро дар паҳлуи илм меғузорад ва таълиму тарбияро бо ҳам тавҳам медонад. ӯ дар бобати таълифи «Матлаъ-ул-улуи ва маҷмаъ-ул-фунун» чунин меғӯяд: «Ба хотирам гузашт, ки чун дастури таълими муфтадиён, ки ба дабистонҳои форсӣ мустамир аст, рӯ ба камоли забунӣ дорад, яъне мутааллимон солҳои дароз ба хондани баъзе аз иншоҳо ва кутуби қисаси ишқангез ва ғайра, ки муфтадиёниро аз он эҳтироз мебоияд, умри азиз талаф ва ройгон мекунанд ва дар ҳақиқат, аз саводу улуи бебаҳра мебошанд. Агар ҷиҳати рафъи ин ҳаробиҳои таълими муфтадиён ва тасҳилу осонии толибон ва шоикон (шавқмандон – Д. О.) нусхае тартиб боияд, ки онро ду дафтар бошад: ба дафтари аввал ҳулосаи улуи ва ба дафтари дуввум баёни фунун ба қолаби таҳрир дарояд, мутааллимонро бо андак ғурсат ва замонаи қалил бар ҳақиқи ҷузъияи ҷамеи улуи ва фунун ба тариқи иҷмол ҳибрату огоҳӣ метавонад шуд» [10, 3].

Масъалаи истилоҳ ва истилоҳгузинӣ ҷи дар гузашта ва ҷи имрӯз яке аз масоили бисёр муҳим маҳсуб мешавад. Донишмандони гузаштаи улуи адабӣ ба масъалаи истилоҳ, муҳиммият, аҳаммияти он дар омӯзишу таҳқиқи улуиу фунун эътибори ҷиддӣ додаанд.

Донишманди фарзона Вочидалихони Муҷмалӣ дар «Матлаъ-ул-улуи ва маҷмаъ-ул-фунун» дар қисмати шарҳи фунун оид ба истилоҳоти баъзе фанҳо маълумоти муҳтасар овардааст. Албатта, дар гузашта дар низоми улуи филологӣ истилоҳгузинӣ ба сурати як баҳши алоҳидаи илми забоншиносӣ сурат нағирифта буд. Аз ин ҷост, ки масоили истилоҳгузинӣ мавриди таҳқиқи алоҳида ҳам қарор нағирифта буд, ҳарчанд ки баъзе луғатҳои мусталаҳот навишта шудааст.

Донишмандони гузаштаи мо дар фарҳагномаю луғатҳо ҳамеша бевосита ё бавосита оид ба истилоҳгузинӣ андеша рондаанд ва то ҳое конунмандии ин риштаи забоншиносиро нишон додаанд.

Дар таърихи забоншиносии форсу тоҷик дар офариниш ва интиҳоби истилоҳоти фанӣ саҳми донишмандон Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тусӣ хеле назаррас аст. Истилоҳоти фанӣ асосан аз таркиби луғавии ҳуди забон интиҳоб мешавад ва ё донишмандони риштаҳои гуногуни илм онҳоро дар таъҷибкорӣ илмиашон аз рӯйи имконияти забон месозанд. Ин анъана дар таърихи илму фарҳанги мо хеле роиҷ ҳам буд. Масалан, муаллифи «Сиёсатнома» вазири номдори машҳури сулолаи Салҷуқӣ Низоумулмулк оид ба мафҳумҳои сиёсӣ чомеашиноӣ, девондорӣ як даста истилоҳоте овардааст, ки имрӯз ҳам қобили қабуланд. Чунончи: бунгоҳ (ҳазина, қароргоҳ), бозаргон (савдогар), сипаҳсолор, қадҳудо, зиндонбон; деҳмеҳтар (райси деҳа), пазиро пӯшидагон (зانون); воӣ (ҳокими вилоят), идрор (маош); мустафӣ (сарҳисобдор); ҷарида (дафтар) [7, 22].

Ба ҳамин минвол чунон ки профессор С. Назарзода овардааст, муаллифи «Форснома» Ибни Балхӣ, ки дар давраи Маликшоҳи Салҷуқӣ зиндагӣ кардааст, дар бораи меъёрҳои ҳироҷситонӣ чунин нигоштааст: «Киштҳои ғаллабум аз як ғазӣ замин ҳироҷ як дирам сими нуқра; замини разбум (ангурзор) аз як ғаз замин ҳироҷҳашт дирам; дарахти хурмои порсӣ аз ҳар чаҳор дарахт ҳироҷ як дирам [6, 114].

Дар асри XII дар давраи таназзулу маҳдудшавии доираи қорбурди забони тоҷикӣ ва истилоҳоти он хизмати донишманди номвари сиёсату адаб, фалсафаву риёзиёт, ситорашиноӣ соҳибмақтаб Ҳоҷа Насируддини Тусӣ хеле қалон аст. Ин донишманди тавоно анъанавии Абӯнасири Форобӣ, Абӯалӣ Сино, Носири Хусравро дар инкишофи улуми ин

даврва истилохофаринӣ идома медихад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо ва таҳқиқи уламои баъдӣ теъдоди таълифоти илмии Хоҷа Насируддини Тӯсӣ ба сад мерасад. Дар ин даста асарҳои ӯ машхуртарин ва муҳимтарин асар «Асос-ул-иктибос» мебошад. Дар ин асари волоарзиш бисёр истилоҳоти фанӣ, аз ҷумла илми фалсафа ва адабиётшиносию забоншиносӣ ба кор рафта, суфтаю мустаъмал гардидаанд. Албатта аксари истилоҳоти фанӣ, ки ин донишманд овардааст, арабӣ мебошанд. Ба гунаи намуна метавон истилоҳоти зерини бахши мантику забоншиносиро овард: лафз, маънӣ, мутабоин, мушаббах, мутародиф, мутаазод, муташокил, мадҳал, мақула, қазия, мубтадо, муаххар, муҳокима, муштарақ, қариб, баъид...

Дар ҳамин асри XIV дигар суҳанваре, ки дар рушди истилоҳоти фанӣ нақши муҳим дорад, Амир Хусрави Дехлавӣ мебошад. Ӯ дар «Эъҷози хусравӣ» ном асараш оид ба тариқаҳои нигориш бо забони форсии тоҷикӣ суҳан ронда, нӯх тариқаи нигоришро аз рӯи осори хаттии пешгузаштагону ҳамзамонаш муайян карда, тарзи нигориши худашро тариқаи даҳум гуфтааст. Дар шарҳи ин тариқа Амир Хусрави Дехлавӣ як даста истилоҳотро худаш низ сохтааст. Аксари истилоҳот ба асоси вожаҳои арабӣ ва усули калимасозии дастури арабӣ сураат гирифтааст.

Дар асри XIV оид ба соҳаҳои гуногуни улум асарҳои зиёде таълиф шудаанд, ки дар нигоҳдошту рушди истилоҳоти фанӣ нақши муҳим гузоштаанд. Яке аз ин осори муҳим «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ил-уюн» -и Муҳаммад Маҳмуди Омулӣ мебошад. Ин асари энциклопедӣ буда, оид ба 120 илм, 60 илми гузашта ва 60 илми замони ин донишманд таълимоти энциклопедӣ меорад. Омулӣ дар ҷараёни шарҳу тавзеҳи илмҳои гуногун вобаста ба шарҳи ҳар як илм истилоҳоти марбути ҳамон фанро ҳам ба кор бурда, дар лаҳзаҳои зарур худ истилоҳ низ сохтааст, ки аксари онҳо имрӯз ҳам

мустаъмаланд. Табиист, ки ин донишманди мумтоз ҳам ин истилоҳоти фанниро ба асоси меъёрҳои истилоҳгузинии забони арабӣ сохтааст.

Дар асри XV барои ривочи истилоҳоти фаннӣ Абдурахмони Ҷомӣ, Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ саҳми арзандае гузоштаанд.

Дар асри XVI дар рушди истилоҳоти фаннӣ дар баҳши улуми адабӣ, алалхусус истилоҳоти асосҳои дастурии забони форсии тоҷикӣ саҳми Хоҷа Ҳасани Нисорӣ хеле калон аст.

Ривочу равнақи минбаъдаи истилоҳоти фанниро дар асрҳои XVII – XIX мо бештар дар фарҳангу луғатҳои тафсирии забони тоҷикӣ дида метавонем.

Дар ин давра як даста фарҳангҳои муътабари тафсирии таълиф шудаанд, ки дар баробари шарҳи луғавии вожаҳо бо ҷиҳатҳои созмонию маъноии вожаҳо аз нигоҳи дастури забон низ баҳо додаанд. Муаллифони фарҳангномаҳо дар муқаддимаашон бархе аз масоили дастури забони форсии тоҷикиро шарҳу тавзеҳ додаанд. Аз ин миён метавон шуморе аз онҳоро номбар кард, ки маъруфу машҳуранд ва дар онҳо шарҳи дастури забони форсии тоҷикӣ ба сурати хеле мушаххасу густурда омадааст. Масалан, дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» - и Ҷалолиддин Хусайни Инҷу бо исми «Ойин» чанд фасле дар муқаддимаи луғат оварда шудааст, ки ҳар кадоме ба як мавзӯи муҳимми савтиёт, луғат, сарфу наҳв баҳшида шудааст. Ин таҷриба дар луғати «Бурҳони қотеъ» - и Муҳаммад Хусайн ибни Халаф ат-Табрезӣ низ мушоҳида мешавад.

Муаллифи «Бурҳони қотеъ» ба ҷои «Ойин» вожаи «Ҷоида» - ро ба кор бурдааст. Ин анъанаро дар асри XIX муаллифи луғати «Анҷуманҳои Носирӣ» Ризоқулихони Ҳидоят идома додааст. Муаллиф ба ҷои «Ойин» ва «Ҷоида» исми масдари «Орош»-ро истифода кардааст.

Зимни таърифу тавзеҳи вижагиҳои дастурӣ қайдхое дар мавриди истилоҳот низ кардаанд. Ба ҳамин тариқ, қайдҳои забоншиносии Вочидалиҳони Мучмалӣ дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» дар асоси баҳрабардорӣ аз осори илмӣ, таълими ва фарҳангномаҳо сурат гирифтааст.

Дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» зимни овардани маълумот дар бораи ин ё он фан ба таври хеле мухтасар оид ба истилоҳоти марбути ҳамон фан ибрози назар кардааст. Масалан, дар бораи истилоҳоти бозии шатранҷ Вочидалиҳони Мучмалӣ чунин мегӯяд: «Агар шоҳ назди муҳраи ҳариф ояд, онро **кушт** гӯянд ва баъзе шаҳ низ номанд ва ба ҷуз шоҳ агар ҳеҷ муҳра боқӣ намонда бошад, гӯё нисфи бозӣ дода ва агар ба ҳарду ҷониби шоҳ ё як-як муҳра монда бошад, онро **қоим** хонанд. Ва агар шоҳро баъди **кушт** ҳеҷ ҷойи мафар (гурез) набошад, онро **мот** гӯянд ва шоҳ кушта нашавад, магар чун мафарри ӯ набошад ва ҳариф аз ҳар тараф банд кунад, ба манзалаи кушта шудан аст ва мот иборат аз ин аст» [1, 287].

Дар шарҳи боло муаллиф истилоҳи «**кушт**», «**шоҳ**», «**бурд**» ва «**қоим**»-у «**мот**»-ро махсус шарҳ додааст, ҳарчанд ки дар ин матн истилоҳи «**муҳра**», «**ҳариф**», «**мафар**», «**банд**» низ омадааст.

Дар боби сездарум, ки дар илми арӯз ном дорад, як миқдор истилоҳи марбути илми арӯзро бо шарҳаш овардааст. Чунончи: **руки**, **руки солим**, **музоҳаф**, **садр**, **арӯз**, **ибтидо**, **зарб**, **мураббаъ**, **мусаддас**, **мусамман**, **ишбоъ**, **озарм**, **малфуз**, **мактуб**, **пур**, **дароз**.

Дар боби нуздаҳум, ки ба шарҳи илми тариқат баҳшида шудааст, баъзе истилоҳи арбоби сулук баёну шарҳ ёфтааст. Чунончи: **вақт**, **мухтал**, **нафс**, **ҷамъ**, **тафриқа**, **тариқа**, **таҷаллӣ**, **таҷалли афъол**, **таҷалли сифот**, **таҷалли зот**, **иститор**, **ҳиҷоби пури ҳақиқат**, **ваҷд**, **сакр**, **завқ**, **шуҳуд** ва ғ. Масалан, ӯ истилоҳи **таҷрид**-ро чунин шарҳ додааст. «Дарум **таҷрид** ва он

иборат аст аз тарки ағрози дунявӣ зохиран ва нафси ағрози ухравӣ ботинан ва мучарради ҳақиқӣ касе бувад, ки ба таҷарруд аз дунё толиби иваз набошад, балки боис бар он таҷарруб ба ҳазрати Илоҳӣ бувад» [1, 180].

Дар як фасли алоҳида Вочидалихони Мучмалӣ истилоҳоти марбути илми ҳайатро шарҳ додааст, ки хеле ҷолиб буда, барои пурра намудани ин бахши истилоҳгузинии забони тоҷикӣ маводи хуб медиҳад. Чунончи: **хати истиво** як доираи азимест, ки заминро ба ду ҳиссаи мутасовӣ мунқасим мекунад. Бо ҳамин минвол истилоҳоти дигари марбут ба илми ҳайат: **қутб**, **қутби шимолӣ**, **қутби ҷанубӣ**, **мехвар**, **хати саратон**, **хатти ҷадӣ**, **хатти митақт-ул-буруҷ**, **доираи нисф-ун-наҳор** шарҳу эзоҳ ёфтаанд.

Дар боби бисту якум, ки дар баёни илми география аст, дар фасли дуввум дар бораи баъзе истилоҳоти ин фан маълумот дода шудааст. Чунончи: **Барри аъзам** – қитъаи васеи заминро гӯянд, ки дар он бисёрии мулкҳо ва салтанатҳои ҷудогона воқеъ бошанд, чунон ки ҳиссаи ашёи ҷазираи аз барри аъзам хурд бошад ва баҳри муҳитҳар ҷаҳор тарафи он ихота карда бошад, чунон ки ҷазираи сарандеб, ки онро ханудонико номанд [1, 189].

Чунон ки мебинем, Вочидалихони Мучмалӣ қитъаи васеи заминро бо истилоҳи «**барри аъзам**» ва ҳиссаи онро ҷазираи барри аъзам гуфтааст ва чун намуна ҷазираи сарандебро меорад.

Дигар истилоҳе, ки муфасссал шарҳ додааст, истилоҳи «**баҳр**» мебошад чунончи: «Ва номҳои қитаоти баҳр бад – ин гуна аст: **баҳр** – дарёи аъзамро гӯянд, ки заминро аз ҳар тараф муҳосира карда». Истилоҳоти дигари ба баҳр марбутро ҳам шарҳ додааст:

1. **Баҳр-ул-комил**, ки онро пасфак низ гӯянд;
2. **Баҳри мағриб**, ки онро укёнус номанд;
3. **Баҳри шимолӣ**, ки яхбаста мебошад;

4. **Бухайра** – баҳри бисёр кучак, мисол бухайраи асвад (баҳри сиёҳ – Д.О.).
5. **Халиҷ** – шуъба, яъне шоҳи баҳр аст, ки ба замини дуртар рафта бошад, чунон ки Халиҷи форс.

Дигар истилоҳи ба об иртибот дошта, ки дар ин фасл шарҳ дода шудааст, **обной** мебошад. Муаллиф истилоҳи «**обной**»-ро чунин шарҳ додааст. **Обной** – оби кам арз аст, ки аз баҳре баромада, ба баҳри дигар пайвандад, масалан, обнойи Ҷабали торик.

Шарҳи истилоҳи «**наҳр**»-ро чунин овардааст: **Наҳр** - оби равон аст, ки аз саҳро ва майдон даргузашта ба наҳри дигар ё ба баҳр пайвандад.

Истилоҳи «**даҷла**» бошад, ин хел тавзеҳ ёфтааст: **Даҷла** – он аст, ки об аз ҳар ҷаҳор тараф дар он банд бошад [1, 190].

Дар боби бисту сеюми «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» фасле ба шарҳи истилоҳоти илми ҳандаса бахшида шудааст, ки хеле ҷолиб аст. Муаллиф ҳар як истилоҳро мушаххасан ба чанд ҷумла тавзеҳ додааст. Чунончи: «Возеҳ бод, ки аз ҷумлаи истилоҳоти ин илм яке ҳудуд аст ва ҳудуд шомили дигар чанд мусталаҳот аст».

Ҳоло дар зер мо чанд истилоҳи ҳандасаро дар шарҳи «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» - и Вочидалихони Мучмалӣ меорем:

- 1.**Хат** – он тулест, бидуни арз ва интиҳои иборат аз нукта аст.
- 2.**Хати мустақим**-ва он хати рост аст, ки мулҳақ шавад дар миёни ду нукта;
- 3.**Хутути мутаваззин**-ва он ду хат бо якдигар бошанд ба ваҷҳе, ки бо ҳам мулоқӣ нашаванд чандон ки дуртар бошанд;
- 4.**Сатҳ** ва он тул ва арз дорад ва сатҳ бар ду қисм аст: сатҳи муство ва сатҳи ғайри муство. Ва сатҳи муство он бошад, ки миёни ҳарду нукта, ки бар он сатҳ бошад, агар бар хати мустақим васл кунанд, он хат аз он сатҳ берун наравад. Ва сатҳи ғайри муство он аст, ки инчунин набошад.

5.Зовияи мусаттаҳа он бувад, ки аз ихотаи ду хат ба сатҳ пайдо шавад.

Бо ҳамин усул дигар истилоҳоти марбути ин фанро, ки иборатанд аз вожаю ибороти зерин шарҳ додааст: **мунфарича, хода, доира, қатри доира, витри доира, мустақимат-ул-излоъ, мусаллас, мутасовй-юл-излоъ,қоимаи зовия, мунфарич-уз-зовия, ҳод-уз-зовия, мустатил, мураббаъ, мунҳариф, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар.** (Ин чанд истилоҳи охир дар илми арӯз низ истифода мешаванд).

Тавре ки аз баррасии мухтасари ин шарҳи оид ба истилоҳоти фаннӣ овардаи муаллиф дида мешавад, ин донишманди тавоно дар боби истилоҳгузинӣ низ хизмати шоиста кардааст.

Дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» як фасле ҳаст, ки дар тасҳеҳи алфоз ном дошта, муаллиф ҷадвали тасҳеҳи алфозеро овардааст, ки ғалати машҳуранд.

Вочидалихони Муҷмалӣ дар шакли ҷадвал аввал ғалати омми вожаро оварда, баъд шакли саҳеҳи онро нишон дода, дар сутуни сеюм маънии он вожаро медиҳад. Чунончи:

Ғалати ом	Саҳеҳ	Маъно
Аёл	Ёл	мӯйи гардани асп
Баҷоз	Базоз	ҷомафурӯш
Ҷароб	Ҷураб	пойтоба
Ҳодик	Ҳозик	тезтабъ, мохир
Харҷ	Харҷ	зидди дахл
Дуюм	Дуввум	адади маъруф
Давоин	Давовин	ҷамъи девон
Сӯҳан	Сӯҳон	олати маъруф
Чакӯ	Чокӯ	корди хурд
Довот	Давот	зарфи сиёҳӣ
Дебоҷа	Дебоҷа	оғози китоб
решим	абрешим	

қудум	ақдом	чамъи қадам
Ҳота	Иҳота	девори гирди хона
Газалик	Гизлик	корди сартез
Машкур	Шокир	шукркунанда
Нағҳат	Накҳат	бӯйи хуш
Гиёсат	Киёсат	доной
Масъалат	Масолат	хостан
мулиб	лаболаб	пур

Ба хамин монанд бисёр калимаю ифодаҳое оварда шудаанд, ки дар гӯйишу навишти форсизабонони қораи Ҳинд ба сурати ғалати ом мустаъмал будаанд.

Нимаи дуюми асри XIX дар илму фарҳанги мардуми Шарқ, хосатан минтақаи Осиёи Миёна давраи гузариш буд. Даврае буд, ки андешаҳои маорифпарварона қувват мегирифт. Дар ҷомеа як қишри равшанфикрон пайдо шуда буданд, ки дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа дигаргунӣ таҷдиди назарро роҳандозӣ мекарданд.

Донишманди мумтози улуми адабӣ Вочидалихони Мучмалӣ дар кишвари Ҳинд ба зумраи хамин табақаи равшанфикрону маорифпарварон дохил мешуд.

Рӯйхати адабиёт:

1. واجد علي مجملی. مطلع العلوم و مجمع الفنون. نول کشور، 1320 هـ - 442 ص .
2. Додаров О. Ибораҳои маҷозӣ дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалии Мучмалӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ. (Маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2013, №4/3. - С. 67-70.
3. Искандарова М.Н. Взаимовлияние лингвистических школ и традиции в истории мирового языкознания // Забон – рукни тоат. Китоби дуюм / М.Н. Искандарова. – Душанбе, 2008. – С. 128 – 134.
4. Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе, 1982. – 102 с.
5. Муҳаммад, Ғ. Ғиёсу-л-луғот. Дар 2 ҷилд / Ғ. Муҳаммад. – Душанбе: «Адиб», 1987. -896 с.
6. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо / С. Назарзода. – Душанбе: «Бухоро», 2013. -371с.
7. Низомулмулк, Ҳоҷа. Сиёсатнома / Ҳ. Низомулмулк. -Душанбе, 1971. -62 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ, дар 2 ҷилд, -М.: Сов. Энцикл., 1969. -1900 с.

9. Хоҷаев, Д. Вочидалини Мучмалӣ ва асари ӯ «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» // Маърифати омузгор, №1, 1992. С. 8 – 9.
10. Хоҷаев Д., Додаров О. Шарҳи баъзе масъалаҳои марбути феъл дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» -и Вочидалини Мучмалӣ // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ. (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2012, №4/1. - С. 3-9.

Шарҳи баъзе истилоҳоти фанӣ ва тасҳеҳи вожаҳо дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» -и Вочидалихони Мучмалӣ

Дар мақола оид ба истилоҳоти фанӣ, шарҳи онҳо ва тасҳеҳи вожаҳо аз назари донишманди асри XIX Вочидалихони Мучмалӣ сухан меравад.

Бояд қайд кард, ки масъалаи истилоҳ ва истилоҳгузинӣ чи дар гузашта ва чи имрӯз яке аз масоили бисёр муҳим махсуб мешавад. Донишмандони гузаштаи улуми адабӣ ба масъалаи истилоҳ, муҳимият, аҳамияти он дар омузишу таҳқиқи улуму фунун эътибори ҷиддӣ додаанд.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, Вочидалихони Мучмалӣ, истилоҳ, калима, омузиш, таҳқиқ.

Комментарии к некоторым научным терминам и уточнения словам в «Матла'-ул-улум ва маҷма'-ул-фунун» Ваджидалихана Муджмали

В статье рассмотрены научные термины, которые истолковал ученный XIX века Ваджидалихан Муджмали.

Следует отметить то, что проблема терминологии и их принятия является одним из важных проблем. В прошлом ученые придавали особое внимание важности терминологии и их роль в изучении и исследовании науки.

Ключевие слова: таджикский язык, Ваджидалихан Муджмали, термин, слова, обучения, изучения.

Comments on some scientific terms and clarification of the words in "Matla'-ul-ulum wa majma'-ul-fonun" by Vajidalihan Mujjmal

The article deals with scientific terms, which were interpreted by a scientist of the XIX century, Vajidalikhan Mujjmal.

It should be noted that the problem of terminology and their adoption is one of the important problems. In the past, scientists have paid special attention to the importance of terminology and their role in the study and study of science.

Key words: Tajik, Vajidalikhan Mujjmal, term, words, teaching, learning.

Сведения об авторе: О. Додаров – ассистент кафедры восточных исследований Таджикского национального университета. Тел: (+992)918 67 94 41

Б. Н. Раҳмонов (ДДОТ ба номи С. Айни)

МАСЪАЛАИ ҶАМЪИ МУКАССАР ДАР ТАҲҚИҚОТИ ЗАБОНШИНОСӢ

Ҷамъи мукассар ё шикаста яке аз анвоъи ҷамъи арабӣ мебошад, ки дар он шакли танҳояш тағйир меёбад ва аломати махсусе надорад. Ҷамъи шикастаи арабӣ коидаи мушаххасе надорад, онро фақат бо роҳи шунидан ва аз худ намудани шакли ҳамчун ҷамъи мукассари воридшуда шинохта мешавад.

Эронӣён баъзан ҷамъҳои арабиро дар мавриди муфрад истеъмом кардаанд, монанди хур (ҷамъи ҳавро ба маънии зане, ки сиёҳии чашмаш бағоят бошад...), масоф (ҷамъи масаф ба маънии маҳалли саф задан, саф, корзор), нуқат (ҷамъи нуқта) [22, 65]:

Биҳишти адиро гулзор монад,

Дарахт ораста **хури** биҳиштӣ. (Дақиқии Тӯсӣ)

Нависандагон ва гӯяндагони пешин барои тасарруф дар калимоти ба орият гирифташуда (яъне иқтибосӣ), ҷамъҳои арабиро ба шакл ва рӯҳияи форсӣ аз нав ҷамъ бастаанд:

Набӣ офтобу **саҳобон** чу мох,

Ба ҳамбастанӣ (ҳамнисбатӣ) якдигаррост роҳ.
(Фирдавӣ)

Муҳаммад Муин доир ба ҷамъи мукассар сухан ронда онро аз назари тарзи сохт ба се навъ ҷудо менамояд. Ё мегӯяд:

“Чамъҳои мукассари маъмул дар форсӣ маъхуз аз арабӣ аст. Чамӣ мукассар он аст, ки дар бинои муфради вай тағйире падида ояд. Анвои таскир (яъне чамӣ шикаста ё мукассар) 3 – то аст:

1 – Ҳаракоти вай табдил гардад: Асад – усуд; 2 – Яке аз ҳуруфи он ҳазф шавад: расул – русул; 3 – Ҳарф ё ҳуруфе зиёда гардад: рачул – ричол” [22, 122].

Чамӣ мукассар дар забони арабӣ аз нигоҳи фароғии маъно ва мафҳум ба ду навъ чамӣ қилла ва чамӣ касра ҷудо мешавад, аммо дар забони тоҷикӣ (форсӣ) ин тарзи фаҳмиш (чамӣ қилла он аст, ки бар 3 то 10 далолат кунад, ва ҷаҳор вазн дорад: афъол, афъул, афъула, фиъла) дар калимаҳои ба тарзи чамъбандии шикаста истифодашавандаи тоҷикӣ комилан бегона аст.

Вазнҳои чамӣ касра бисёр аст ва вазнҳои он берун аз қиёс аст³. Дар бисёр маврид исмҳои танҳое, ки як вазни муайян доранд, ба як вазни муайян низ чамъ баста мешаванд, ки машхуртарин қолибҳои вориди чамӣ мукассари арабӣ дар забони тоҷикӣ ин вазнҳо мебошанд:

1.Фуъал чамӣ фаъла, монанди: улаб (чамӣ: улба⁴), сувар, шуъаб, туҳаф,

2.Фиъал чамӣ фаъла, монанди: қитаъ, ҳиял;

3.Фаъолил чамӣ ҳар калимаи рабӯии мучаррад⁵ аст, монанди: балобил ва ҳанодис чамӣ булбул ва ҳиндис⁶ ва низ чамӣ ҳумосии мучаррад ва ҳумосии мазид ояд: сафорич

3 Мухаммад Муъин Муфраду чамъ ва муърафаву нақира сах.122.

4 зарф

5 Дар забонишунини суннатӣ садонокҳои кӯтоҳро, ки дар ҳатти арабӣ ифодаи ҳатти надоранд, ҳарф намендан, балки аломат мегиранд; вобаста ба ин меъёр калимаҳои сеҳарфиро сулосӣ, чорҳарфиро рубӯӣ, панҷҳарфиро ҳумосӣ меноманд. Калимаҳое, ки фақат аз ҳуруфи решагӣ иборатанд онро калимаи мучаррад меноманд ва агар калима дар таркиби худ ҳуруфи заид (зиёдатӣ, ғайрирешаӣ) дошт онро мазид меноманд.

6 Шаби бисёр торик

(чамъи сафарчал⁷) ва хадорис (чамъи хандарис⁸), тафосир, хаворич, хавотир, чароид, ҳаводис, ҳавошӣ, ҳазоин, ҳалоик, захоир, шароит: Вай шоире балғ ва ширинкалом ва табъаш ба зарофату мазох мутамоил буд ва ашъоре макрун ба ҳазл дошт, ки машҳур буд ва баъзе аз онҳо дар китобҳои таъриху **тарҷим** нақл шудааст (Таърихи адабиёти Эрон, ҳулосаи ҷилди 4, с. 150)

4. Ҷавоъил чамъи ҳар калима сулосӣ аст, ки пас аз фо-ул-феъли он вову алиф зиёда гардад: ҷавоҳир, давоир, ҳаводис, хавотим, таворих, ҷаволиб, ҷазоил;

5. Ҷаъоил чамъи муаннасе аст, ки ҳарфи севуми он ҳарфи мад бувад: саҳоиғ, атиоик, ҳақоиқ ва расоил чамъи: саҳифа, атиқа, ҳақиқат ва рисола;

6. Афъоил чамъи **афъал**, монанди: асобеъ, аномил, афозил, акобир ва аҷодил чамъи: исбаъ⁹, унмула¹⁰, афзал, акбар ва аҷдал¹¹;

7. Афъоил¹² чамъи **уфъул** ё **уфъула** (ба замми аввал ва севум ва фатҳи панҷум), монанди: ароҷиз ва асолиб чамъи: услуб ва арҷуза.

8. Ҷоъоил чамъи ҳар калима рубоъии мазид аст, ки моқабли охири он ҳарфи мад бошад, монанди: қаротис ва асофир чамъи: қиртос ва усфур;

9. Мафъоил чамъи **мифъал** ва **мифъала**, монанди: мабоҳис, маҷолис, мабонӣ, маҳофил, маросим, масоил, маориф, маъонӣ, маъойир, маворид;

7 бихӣ

8 Шароби куҳан

9 ангушт

10 сари ангушт

11 Сакр, ҷарғ (паранда)

12 Дар таркиби номи қолибҳои (вазнҳои) калимаҳои арабӣ ҳуруфи “й” ва “ӯ”-ро барои нишон додани садонокҳои дароз истифода намудем, зеро дар ҳатти кирилӣ садонокҳо вобаста ба дарозиву кӯтоҳӣ ба таври саҳеҳ таҷзия нашудаанд ва ифодаи ҳатти надоранд.

10.Мафотъйл чамъи **мифъол** ва **мифъйл** ва **мафъул**, монанди: мафотих, масокин, макотиб, машоҳир, макодир, мадорис;

11.Фуъл чамъи **афъл** монанди: хумр, букм чамъи аҳмар ва абкам;

12.Фуъало чамъи **фаъйл** монанди: умано, урафо чамъи амин ва ариф, уламо, руфако: Писарони ӯ султон Халил ва султон Яъқуб низ монанди падар дӯстдори **уламову удабо** ва **шуарову** хунармандон буданд (Таърихи адабиёти Эрон, хулосаи ҷилди 4, с. 8)

13.Фуъол чамъи **фотил** монанди: уммол, куттоб, хуззор, хукком, худдом, куффор;

14.Фаъала чамъи **фотил** монанди: табаа чамъи тобеъ;

15.Фуъул чамъи **фиъл** ва **фаъл** монанди: мутун, умур, улум, хукук, русум, фунун;

16.Афъала чамъи **фаъл** монанди: амтиъа, амкина (чамъи матоъ, макон);

17.Афъл, монанди: азфор (чамъи зуфр¹³), аҷзо, аҷдод, аҷром, аҳком, ашрор, ақлом:

Чу **абёти** парешоне, ки монд аз Рӯдакӣ мерос,

Ту моро чамъ овардӣ зи ҳар маҷмӯаву девон (Лоик)

18.Афъл, монанди: анфус (чамъи нафс);

19.Афъула, монанди: арғуфа (чамъи рағиф¹⁴);

20.Фиъла, монанди: фитя (чамъи фато¹⁵).

21.Фуъл, мисли: кутуб, русул, субул;

22.Фотол, мисли: осор, омол, офоқ, одоб:

Дар қолаби **одоб** бигунҷида чи некӯ,

Ин гуна ба қолаб ҳамаи умр бимонанд (Лоик).

Чамъи мукассари арабӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ аз даврони классикӣ то ба имрӯз бисёр ба кор рафтааст ва ҳоло

¹³ нохун

¹⁴ Курси нон, нони гирда

¹⁵ Чавон, чавонмард

низ дар гуфтор ва навиштори шахсиятҳои сиёсӣ ва фарҳангӣ мустаъмал аст:

Хусрав бар тахти пешгоҳ нишаста,

Шоҳи **мулуки** ҷаҳон амири Хуросон (Рӯдакӣ).

Бояд донист, ки чун фаро гирифтани вазнҳои ҷамъи мукассар барои касоне, ки ба забони арабӣ ошноӣ надоранд, душвор аст ва аз сӯйи дигар бахши аъзами ҷамъҳои касра мавкуф бар истимоъ ва шунид аст, бинобар ин бояд аз комусҳои арабӣ истихроҷ шавад, нависандагон ва ғўяндагони пешин дар қарнҳои аввали даврони классикӣ бештар кӯшидаанд, ки луғатҳои арабӣ ё муаррабро ба равиши форсӣ ҷамъ банданд ва аз он пас низ каму беш ҳамин шеваи писандидаро дунбол кардаанд. Аммо аз даврони классикӣ ба баъд яке ба сабаби огоҳии бештар, дигар ба сабаби нигоҳдоштани асолати арабияти ин калимот (зоҳиран аз рӯи муҳаббат ба забони арабӣ ҳамчун забони муқаддас (каломи Худо)), зеро калимаҳои арабиасли забонамон пеш аз ҳама тахти таъсири эътиқод ва адабиёти динӣ афзудааст.

Забонишиноси эронӣ Ҳумой доир ба мавзӯи мазкур изҳори назар карда баъзе аз нависандагони мутааххирро, ки ягон-ягон калимаҳои аслии форсӣ-тоҷикиро мисли дасотир, пасованд, пешованд, фаромин, даҳқин ва ғайра бо шеваи арабии мукассар ҷамъ бастаанд ба боди интиқод қашида зиёдарав ва ифротӣ будан нисбат медиҳад, ӯ менигорад: “Истеъмоли ҷамъҳои арабӣ дар насри форсӣ аз садаи ҳафтуми ҳиҷрӣ ба баъд мутадовил шуд ва нависандагони мутааххир дар ин боб зиёдарӯй ва ифрот карданд, аммо фасеҳони қадим то мумкин буд, аз ин гуна истеъмоли ихтироз доштанд ва ҳатто ҷамъҳои арабиرو низ гоҳе бо аломати ҷамъи форсӣ ба қор мебурданд ва иллаташ ҳамон аст, ки пештар гуфтем: сиғаҳои ҷамъи арабӣ ғолибан бо маниши забони форсӣ созгор нест ва

рӯхи форсизабонро барои фаҳмидани маънии ҷамъияти бидуни аломати ҷамъи форсӣ ишбоъ намекунанд” [22, 70].

Дуктур Хусрав Фаршедвард зимни тавзеҳи ҷамъбандии забони форсӣ исмҳои ҷамъро ба нишонадор ва бенишона ҷудо намуда, доир ба ҷамъи мукассар мегӯяд: “Ҷамъҳои мукассари арабиرو ҳам дар форсӣ бояд аз ҷамъҳои бенишона шумурд, зеро танҳо вазни онҳост, ки далолат бар ҷамъ буданашон мекунад. Бисёре аз ин гуна ҷумӯъ, ки дар форсӣ ҳам ба кор мераванд, ҷамъи исмҳо ё сифатҳои арабиянд, ки дар забони мо ба ҳар ҳол ба унвони ҷамъ ба кор мераванд” [20, 189].

Оид ба асарпазирии калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ Муҳаммад Муин менависад, ки: “Гох бошад, ки дар порсӣ баъзе калимотро ба қоидаи забони араб бар вазни “**фаъолил**” ҷамъ банданд, ҳамчу “дасотир”; ва гохе бо “алиф ва то” ҳам ҷамъ банданд, ҳамчу: рукъаҷот ва рақимаҷот ва номаҷот ва таълиқаҷот ва навиштаҷот ва рӯзномаҷот ва адавияҷот ва сабзиҷот ва сейфиҷот ва дастаҷот ва ҳаволаҷот ва корхонаҷот ва алоқаҷот ва деҳот ва боғот ва шамринот ва куҳистонот ва холисаҷот; ва ин ду фикра ҷамъ агарчи маҷбул ва ба хилофи қонуни порсӣ буда ва аз ихтирооти мутааххирин мебошад, ки порсиро ба қонуни тоҷӣ ҷамъ бастаанд, маъазолик (бо ин вучуд – РБ) алҳол ба ҷиҳати қасрати истеъмол, назди аҳли лисон мақбул ва дар муҳовироташон мутаъориф ва маъмул аст ва аз ҳасоиси ҷамъ ба “-от” аст, ки дар калимоти махтума ба “-а” ва “й” пеш аз он як “ҷими араби” бияфзоянд, чунон чи аз мисолҳояш равшан ва ҳувайдо аст” [22, 60].

Абдурраҳим Ҳумоюнфаррух ба калимаҳои шаклан ҷамъбастваи арабиасл ба шеваи форсӣ ё унсурҳои дигари воридшудаи ҷамъбандии арабӣ ҷамъ бастанӣ калимаҳоро нарасонд мешуморад ва мегӯяд: “Бадеҳӣ аст, ҳар гох калимаи арабиرو ба сурат ва расми забони арабӣ ҷамъ банданд, дигар набояд дубора онро дар форсӣ ҷамъ баст” [25, 102].

Дар осоре, ки аз авохири қарни даҳум то авохири қарни ёздаҳум боқӣ мондааст, мавориди бисёр ёфт мешавад, ки ҷамъи мукассари арабиرو дар ҳукми муфрад ва бори дигар бо нишонаҳои форсӣ ҷамъ бастаанд. Ин гуна истеъмол дар мутуни қадимтар фаровонтар аст ва ба тадриҷ аз шумораи онҳо коста мешавад. Аз қарни сздаҳ то аввалҳои қарни сздаҳум ба бисёре аз калимоти маҳуз аз арабӣ бар маҳурем, ки ба ҷойи сиғаҳои ҷамъи форсӣ ба сурати ҷамъи мукассари арабӣ ба кор рафтаанд [15, 100]: Абнои сабилу зуафоро нафақот ва ҷома кардандӣ (Систон с. 33). Акнун асомии ин бузургон, ки дар ин китобанд [Тазкира с. 77].

Бо нигоҳе иҷмоли ба осори боқимонда аз даҳ қарни охири адабиёти форсӣ-тоҷикӣ дармеёбем, ки бештари сиғаҳои ҷамъи мукассари арабӣ дар тоҷикӣ (форсӣ) ба кор рафтааст, аммо ба душворӣ метавон таъйин кард, ки кадом сиға ба кор наёмада ва ё камтар корбурд доштааст. Танҳо ин ин нукта мусаллам аст, ки дар осори марбут ба охири қарни даҳум ва аввалҳои қарни ёздаҳум шаклҳои ҷамъи мукассар камтар истеъмол гардидааст ва аз охири қарни дувоздаҳум то охири қарни чордаҳум, ки кам- кам насри маснуъ ё адибона ривоч ёфт, шумораи калимаҳои арабӣ бо шакли ҷамъи мукассар зиёдтар шудааст ва аз ин замон ба баъд нисбатан кам ва ё дар ҳама ҳадди ворида боқӣ мондааст.

Хуллас, новобаста аз он ки иддаи бисёре аз ҷамъҳои мукассари арабӣ дар забони тоҷикӣ (форсӣ) мушоҳида мешавад, беҳтар аст аз воситаҳои ҷамъбандии аслии истифода кунем ва бахусус ба тарзи шикаста ҷамъбандии калимаҳои аслии амали нораво мебошад ва латмаест ба асолати забони тоҷикӣ. Қолибҳои дурусти ин ҷамъбандӣ ва варианти дуруст ё ғалат будани шакли калимаҳо бо ҷамъи мукассарро танҳо тавассути фарҳангҳои арабӣ ва форсӣ дарёфт карда метавонем, вале дар ин маврид низ бояд аз истеъмоли калимаҳои

номаъмули иктибосӣ ва ҷамъи мукассари арабӣ парҳез кардан ва ба ифрот роҳ надодан беҳтар аст.

Адабиёти марбут:

Баҳор М. Сабкшиносӣ (резюмирование Сайидабутолиб Миробидини) / М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.

Бердиева Т. Назарияи иктибос / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.

Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1 / Ҳ. Каримов, А. Маниёзов, А. Мирзоев и др. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.

Жеребило Т. В. Словарь лингвистических терминов / Т. В. Жеребило. – Назрань, 2010. – 488 с.

Қамолиддинов Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Қамолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.

Каримов А. Таҳлили лексикӣ-грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим / А. Каримов. – Душанбе, 1986. – 100 с.

Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1 / М. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 566 с.

Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н. Ярцева. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.

Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 242 с.

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950с.

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 1095с.

1. بوستانی قاسم. فرهنگ مبیین عربی - فارسی / قاسم بوستانی. - تهران، 1373.
2. خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی. جلد 1 / پرویز نائل خانلری. انتشارات فردوس، 1365. - 414 ص.
3. خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی. جلد 2 / پرویز نائل خانلری. انتشارات فردوس، 1365. - 494 ص.
4. خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی، جلد 3 / پرویز نائل خانلری. تهران، 1365. - 494 ص.
5. شریعت محمد جواد. دستور زبان فارسی / محمد جواد شریعت. - تهران: انتشارات اساطیر، 1371. - 464 ص.
6. عمید حسن. فرهنگ فارسی عمید. جلد 1 / حسن عمید. - تهران، 1373. - 848 ص.
7. عمید حسن. فرهنگ فارسی عمید. جلد 2 / حسن عمید. - تهران، 1373. - 1688-848 ص.
8. عمید حسن. فرهنگ فارسی عمید. جلد 3 / حسن عمید. - تهران، 1373. - 2539-1689 ص.
9. فرشیپورد خسرو. دستور مفصل امروز. چاپ دوم / خسرو فرشیپورد. - تهران: انتشارات سخن، 1384.
10. ماهوتیان شهرزاد. دستور زبان فارسی. ترجمه مهدی سمائی. چاپ دوم / شهرزاد ماهوتیان. - تهران: نشر مرکز، 1372.
11. محمدعلی میرزا. دستور زبان فارسی / میرزا محمد علی. - تهران، 1388. - 234 ص.
12. مدرسی یحیی. درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان. چاپ دوم / یحیی مدرسی. - تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1387.

13. معین محمد. مفرد و جمع و معرفه و نکره / محمد معین. -تهران، 1337. - 305 ص.
14. همایونفرخ عبد الرحیم. دستور فرخ / عبد الرحیم همایونفرخ. تهران، 1324 شمسی. - 214 ص.
15. همایونفرخ عبد الرحیم. دستور جامع زبان فارسی (هفت جلد در یک مجلد) / عبد الرحیم همایونفرخ. تهران، 1364 شمسی. - 1207 ص.
16. یاسین فرخاری احمد. دستور سخن / احمد یاسین فرخاری. تهران، 1369 شمسی. 288 ص.

Масъалаи ҷамъи мукассар дар таҳқиқоти забоншиносӣ

Ҷамъи мукассар навҷе аз ҷамъбандист, ки дар он решаи калима тағйир дода мешавад ва калима мафҳуми ҷамъро ифода мекунад. Ҷамъи мукассар бунёди иқтибосӣ дошта, намунаҳои он дар адабиёти тоҷик аз асри XI ба баъд мушоҳида мешавад. Ин навъи ҷамъбандӣ дар забони тоҷикӣ асосан дар калимаҳои иқтибосии арабӣ рӯя мешавад.

Калидвожаҳо: калима, реша, шумораи ҷамъ, шумораи танҳо, ҷамъи мукассар.

Вопрос о ломаной форме множественного числа в лингвистических исследованиях

Ломаная форма является равновидностью множественного числа, когда вследствие изменения структуры корня слова, выражается значение множественности. В таджикском языке ломаная форма множественного имеет арабское происхождение и в персидско-таджикских письменных источниках введена в литературный оборот начиная с XI века.

Ключевые слова: слова, корень, множественное число, единственное число, ломаная форма множественного числа.

Question about broken plural form in linguistical study

The Broken form is an varied plural, when as a result change the structure root word, interprets importance of multiplicity. In Tajik language йroken form plural has an араӣic origin and in Persian-Tajik literary work source was carried in literary turn as from XII age.

Keywords: the words, root, plural number, single number, broken form plural number.

Сведение об авторе: Б.Н. Рахмонов -старший преподаватель кафедры теории и практики языкознания ТГПУ имени С.Айни.

О. С. Ниёзбокиев (ДДТ)

**ОИД БА БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ ТАҲИЯИ ЛУҒАТИ БАСОМАДИ
«ГУЛИСТОН»-И САЪДИИ ШЕРОЗӢ**

Технологияҳои муосири компютерӣ пеш аз ҳама дар қатори дигар имконот, ҳамчунин дар мафҳуз доштан ва ғавран қорқард намудани мероси ғании ниёгон ва захираҳои шабақавӣ бо забони тоҷикӣ шароити мусоид фароҳам меоварад.

Айни замон татбиқи дастовардҳои илму техника ва технологияҳои инноватсионӣ ба яке аз омилҳои муҳими тавсеаи рақобатпазирӣ ва ҳар ҷи бештар муассир қардани нуфузи кишварҳо дар арсаи ҷаҳон табдил ёфтааст. Иқтидори давлат ва сатҳи баланди мутахассисин дар арсаи ҷаҳонӣ аз рӯи фарогирии дастовардҳои илму техника ва технологияи муосир арзёбӣ мешавад. Имрӯз кишварҳое, ки истифодаи технологияҳои муосирро васеъ ба роҳ мемонанд, ба давраи нави инқилоби технологӣ ворид гардида истодаанд.

Қайд қардан ба маврид аст, ки рушду пешравии ҳар як риштаи илм дар радифи омӯзиши мафҳумҳои илмӣ, инкишофи сохтори ботинӣ, унсурҳо ва меъёрҳои он, инчунин аз дараҷаи истифодабарии восита ва усулҳо ва шеваҳои илмҳои табиӣ низ вобастагии зиёд дорад. Дар айни замон дар улуми муосири ҷаҳонӣ истифода аз шеваҳои риёзӣ, ҳосатан шеваҳои омӯрӣ ва воситаҳои хеле пешрафтаи техникаи компютерию коммуникатсионӣ дар риштаҳои адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ падидаест, ки ба ҳукми анъана даромада истодааст.

Технологияи муосири компютерӣ ва низомҳои коммуникатсионӣ дар маҳфуз доштан ва фавран дастрас намудани мероси ғании адабиёти тоҷику форс ва захираҳои интернетӣ ба забони тоҷикӣ имкониятҳои бағоят васеъ фароҳам меоварад. Ва бо ин гуна техника дар мавриди истифода қарор додани шеваҳои риёзӣ ва оморӣ барои таҳқиқ дар риштаҳои филологӣ ва сабқшиносӣ метавонад натиҷаҳои назаррасро дар муҳосиба ва танзими дақиқи маводҳои гуногун диҳад. Чунин натиҷаҳо барои таҳқиқ дар ташҳиси сабки нигориши муаллиф, яъне тайин ва ташҳиси асолати матнӣ, ки ба муаллиф нисбат дода мешавад, ҳамчун атрибутсия (асолати матнӣ) ба он кӯмак расонида метавонад.

Бо ин мақсад, мо тасмим гирифтаем, ки бо истифода аз имконоти технологияҳои муосири компютерӣ асарҳои калонҳаҷми адибони тоҷикро мавриди таҳқиқи кампютерӣ қарор диҳем. Зимни таҳқиқ пеш аз ҳама меъёрҳои зерин мавриди назар қарор дода шуд:

- таҳқиқи хусусиятҳои лексикӣ “Гулистон”-и Саъдӣ;
- муайян намудани сабки ҳоси нигориши муаллиф;
- таҳияи манбаи додашудаҳои қисматҳои асосии “Гулистон”-и Саъдӣ;
- таҳияи барномаи амалӣ барои нишон додани натоиҷи таҳқиқ.

Барои расидан ба ин ҳадаф, матни ҳикояҳои “Гулистон” дар манбаи додашудаҳо ҷой дода, сипас бо ёрии барномаи компютери таҳияшуда, матни ҳикояҳои мавриди таҳқиқ қарор дода шуд. Барнома алоҳидагӣ ташҳиси калимаҳои матнро вобаста ба таъдоди ҳарфҳои он ҷудо менамояд. Дар таҳияи вожаномаи басомади “Гулистон”-и Саъдӣ калимаҳоро аз рӯи миқдори ҳарфҳо ҷудо намудан хеле муҳим буда, ба ин васила ҳунари суҳанварӣ ва сабки нигориши муаллифро муайян кардан мумкин аст. Ин усул метавонад дар таҳқиқи

асарҳои калонҳаҷм ва вижагиҳои жанрию услубии он мусоидат намояд.

Ташхис нишон дод, ки “Гулистон” аз 273 ҳикоя иборат буда, теъдоди умумии калимаҳои нодири дар он истифодашуда ба 8339 адад мерасад. Дар ҷадвали 1 ҳаҷми фарогирии калимаҳои асар оварда шудаанд.

Ҷадвали 1.

Ҳаҷми фарогирии калимаҳо

Микдори калимаҳо	4225	6476	7161	7629	7933	8339
Ҳаҷми фароғирӣ (%)	50%	77%	85%	91%	95%	100%

Аз рӯи нишондодҳои зерин маълум мешавад, ки 4225 калима 50 фоизи тамоми матни ҳикоеъти асарро дар бар мегиранд.

Калимаҳое, ки дараҷаи зудии вохӯрии зиёд доранд, дар ҷадвали 2 оварда шудаанд. Чи хеле мебинем, калимаҳои духарфае, ки Саъдӣ ба қор мебарад, бештар ба ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ мансуб буда, нависанда онҳоро дар устувории сохтори дохилии ибора ва ҷумлаҳо истифода намудааст. Аз ин микдор танҳо 12 фоизи вожаи он мансуб ба ҳиссаҳои номии нутқ мебошад. Калимаҳо аз рӯи дараҷаи камшавии зудии нисбии вохӯрӣ ҷойгир шудаанд. Лозим ба ёдоварист, ки дар ҷадвал танҳо 40 калимаи аввали зудии вохӯрии зиёддошта ҷой дода шудаанд.

Ҷадвали 2.

Микдори умумии калимаҳои интихобшуда аз “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ

№	Калима	Теъдод	Зудии нисбӣ		№	Калима	Теъдод	Зудии нисбӣ
1	Ки	1081	0,12963		21	Дар	691	0,08286

2	Ба	964	0,1156		22	Бар	368	0,04413
3	Аз	755	0,09054		23	Аст	292	0,03502
4	Ва	739	0,08862		24	Хар	95	0,01139
5	Он	301	0,0361		25	Чун	72	0,00863
6	ӯ	260	0,03118		26	Кӣ	70	0,00839
7	Ин	224	0,02686		27	Ҷо	19	0,00228
8	Бо	174	0,02087		28	Бе	13	0,00156
9	То	168	0,02015		29	Об	12	0,00144
10	Чӣ	150	0,01799		30	Ёд	6	0,00072
11	Ту	133	0,01595		31	Сӯ	6	0,00072
12	На	68	0,00815		32	хӯ(ӣ)	6	0,00072
13	Мо	50	0,006		33	Се	3	0,00036
14	Ду	47	0,00564		34	ор	2	0,00024
15	Як	37	0,00444		35	рӯ(ӣ)	2	0,00024
16	Ё	36	0,00432		36	по	1	0,00012
17	Эй	36	0,00432		37	уд	1	0,00012
18	Чи	33	0,00396		38	су	1	0,00012
19	Ёр	11	0,00132		39	ид	1	0,00012
20	Ар	10	0,0012		40	зот	1	0,00012

Ҳамзамон, чи хеле ки ба мушоҳида мерасад Саъдӣ бештар ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқро, ки калимаҳои “ки”- 1081, “ба”- 964, “аз”- 755, “ва”- 739 “дар”- 691, “бар”- 368 ва “аст”- 292 аз ҷумлаи онҳо мебошанд, истифода кардааст.

Дар байни 150 калимаи серистеъмолтарини асар дараҷаи вохӯрӣ аз рӯи миқдори ҳарфҳои калима ба ҳисоб гирифта шуд. Аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 бармеояд, ки калимаҳои

аз 2 то 5 ҳарф ташкилёфта нисбатан серистеъмол буда, фарогирии онҳо тақрибан 85,43% матнро ташкил медиҳанд. Аз рӯи омӯзиши хусусиятҳои луғавӣ ва басомади калимаҳои “Гулистон” маълум гардид, ки Саъдӣ бештар калимаҳои тоҷикӣ, арабии “аз 2 то 5 ” ҳарфаро истифода намудааст. Гарчи дар насри классикии тоҷик бештар калимаҳои аз 5 ҳарфа болои арабӣ ба назар мерасад.

Муайян карда шуд, ки дар асар калимаҳо аз 1 ҳарфа то 16 ҳарфа истифода шудаанд. Калимаҳое, ки теъдоди ҳарфҳояшон аз 10 ҳарф зиёд аст, дар матн ба забони арабӣ мансуб буда, дараҷаи истифодашон хеле маҳдуд аст.

Натиҷаи коркарди калимаҳои серистеъмол, ки Саъдӣ бештар бо ёрии онҳо маъниҳои ҳақимона офаридааст, дар ҷадвали 3 нишон дода шудааст. Дар он барои намуна 10 калимаи нисбатан дараҷаи вохуриаш зиёдтар бо назардошти теъдоди ҳарфҳо нишон дода шудааст. Дар асоси таҳлил маълум шуд, ки Саъдии Шерозӣ калмаҳои аз “5 ҳарф” зиёдро бештар истифода кардааст.

Ҷадвали 3.

Басомади калимаҳои серистеъмол бо назардошти теъдоди ҳарфҳо

Миқдори ҳарфҳои калима	Калимаҳо	Зудӣ
2.	ки	1081
3.	дар	691
4.	гуфт	182
5.	кунад	85
6.	душман	25
7.	тарҷума	16
8.	маслиҳат	16
9.	хирадманд	13
10.	соҳибдилон	6

Масалан калимаҳои “ки”, “дар” ва “гуфт” аз қабili калимаҳои серистеъмолтарин мебошанд.

Дар асоси калимаҳои истифодашуда намунаи луғати басомад аз рӯи талаботи зер тартиб дода, дар кадом саҳифаи асар омадани калимаҳоро мушаххас гардонидаст. Дар ҷадвали 4 намунаи луғати басомад оварда шудааст, ки дар он шакли кирилӣ, форсӣ, дараҷаи зудии калима ва рақами тартибии ҳикояе, ки калимаи мазкур дар он во меҳӯрад оварда шудааст.

Ҷадвали 4.

Шакли кирилӣ калима	Шакли форсӣ калима	Маънои луғавии калима	Дараҷаи зудии калима	Рақами тартибии ҳикояе, ки калимаи мазкур дар он во меҳӯрад
Аброр	ابرار	одамони некӯкор; солеҳон, тақводорон	1	183-18;
Авбош	اوباش	бадқирдор, шаттоҳ, фурӯмоя; шӯрапушт, безорӣ	1	225-3;
Аввал	اول	якум, нахустин; нахуст, пеш, пеш аз хама огоз, саршавӣ, ибтидо; муқобили охир	8	1-96; 4-12; 8-11; 19-4; 64-2; 69-3; 163-4; 201-2;
Азбар			1	138-15;
Азият	اذيت	ранҷ, озор	1	7-1;
айвон	ايوان	кушк, қаср, кох пеши хона, даҳлез	2	61-17; 156-11;
Аимма	انمه	ҷ. имом	1	178-1;
алайҳ			3	17-22; 44-1; 48-2;
аллах			1	18-7;
Аҷлоф	اجلاف	ҷ чилф	1	226-1;
аммон амон	امان	фароғат, осоиш, саломатӣ; бедавфӣ маҷ. паноҳ; наҷот	1	168-1;

Ташҳиси “Ғулистон”-и Саъдӣ имконияти ба даст овардани маълумоти зеринро фароҳам овард:

1. Таъйин ва ташҳиси саҳеҳи асолати матнии муаллиф;
2. Дақиқ намудани сабки нигориши муаллиф бо истифода аз шеваҳои риёзӣ ва омӯрӣ;
3. Мушаххас намудани зудии ҷузъиётҳои забонии матн;
4. Нишон додани мавқеи матн дар пайкараи миллии забони тоҷикӣ;
5. Имкони муайян намудани вижагиҳои забонии асарҳои калонҳаҷм;

Барои коркарди омории додашудаҳои асари зикргардида таъминоти барномавӣ дар забони барномасозии C#(Си шарп), ки яке аз забонҳои системаи коркарди таъминоти барномавии – ширкати “Microsoft” бо номи Microsoft Visual Studio таҳия карда шудааст.

Хулоса, “Гулистон”-и Саъдӣ як бахши муҳимтарини фонди луғавии забони тоҷикии асри XIII буда, таҳлили омории ва риёзии он имкон медиҳад, ки хусусиятҳои луғавӣ ва услубии ниғориши муаллиф муайян ва мушаххас карда шавад.

Таҳияи ва коркарди вожаномаи басомади асарҳои калонҳаҷм нишон медиҳад, ки хусусиятҳои луғавӣ, истилоҳӣ ва маъноии калимаҳои матн таҳлилу баррасӣ шаванд.

Адабиёт:

1. Саъдии Шерозӣ. Гулистон.-Душанбе «Маориф ва фарҳанг». 2008 232 саҳ.
2. Лабор В. В. Си Шарп: Создание приложений для Windows/ В. В. Лабор.— Мн.: Харвест, 2003. - 384 с.
3. Умаров М. А., Одинаев Н., Ҷаъфарова Д. Вожаномаи басомади ғазалиёти Ҳофиз - Душанбе: Ирфон, 2013, 580 с.
4. Усмонов З.Ҷ., Одинаев Н.С., Исмоилов М.А., Умаров М. А., Олимова
5. П.Н., Ҷаъфарова Д. Ф. Забоншиносии иттилоотӣ - Душанбе: Ирфон, 2010.- 163 с.

Оид ба баъзе вижагиҳои таҳияи луғати басомади «Гулистон»-и Саъдӣ

Дар мақола маълумоти умумӣ дар бораи сохтани барномаи басомади луғати “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ омадааст. Мавод дар барномаи Microsoft Visual Studio таҳия шудааст, ки якҷанд забони барномасозӣ дорад. Ба ин гурӯҳ навъи низ Си шарп (C#) дохил мешавад, ки дар ташҳиси асари мазкур истифода шудааст.

Калидвожаҳо: риёзӣ, дастовард, технология, таъминоти барномавӣ, луғати басомад, омор.

Разработка программного продукта частотного словаря “Гулистан”-а Саади Ширази

В статье приводится общее информация о создании программного продукта разработки частотного словаря “Гулистон”-Саъдии Шерозӣ. Приложение создано в программном обеспечении Microsoft Visual Studio, который имеет в своей платформе несколько языков программирования. В эту группу входит Си шарп (C#), который было использовано.

Ключевые слова: математика, достижения, программное обеспечение, частотность лексики, статистика.

The development of a software product for the frequency dictionary "Gulistan Saadi Shirazi

The article provides general information on the creation of a software product. The development of the dictionary "Guliston" – Saadi Scrozi. The application is created in

the software Microsoft Visual Studio, which has in its platform several programming languages. This group includes C-Sharp (C #), which was used.

Key words: mathematics, achievements, software, frequency of vocabulary, statistics.

Сведение об авторе: О.С.Ниёзбакиев - старший преподаватель кафедры система информационных технологий ТУТ

**А. Я.Амлоев, (ДДРСТ),
Н.Ф. Қурбонов (ДМТ)**

ШАРҲИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР "ФАРҲАНГИ ҶАҲОНГИРӢ"

Калимасозӣ яке аз роҳҳои муҳимми такмили таркиби луғавии забони адабӣ маҳсуб меёбад. Маҳз бо ҳамин роҳ таркиби луғавӣ инкишоф меёбад. Мардум дар тӯли асрҳо барои қонъ гардонидани эҳтиёҷоти худ бо истифода аз қолабҳои гуногун калимаҳои зиёде сохтаанд, зеро дар натиҷаи дигаргунӣҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмӣ,

маданӣ ва умуман, дар пешрафти ҷомеа забон низ ҳамзамон рушду такомул меёбад.

Доир ба нақши калимасозӣ дар забони тоҷикӣ профессор Д. Хоҷаев чунин қайд кардааст: «Таркиби луғавии забон, ки бойгариӣ ҳар як забон аст, бо ду роҳ такмил меёбад: якум, аз ҳисоби имкониятҳои дохилӣ, пеш аз ҳама, усули калимасозӣ; дуюм, бо роҳи иқтибоси вожаҳо аз забонҳои дигар.

Барои забон, аз ҷумла забони тоҷикӣ низ, манфиатбахшу муҳим роҳи аввал, яъне усули калимасозӣ, маҳсуб мешавад, зеро ин усул имконияти фаъолияти забонро бештар месозад.

Аз ин ҷост, ки дар асосҳои дастурии забони тоҷикӣ ба ин манбаи инкишофи забон аҳамияти хосса дода мешавад» [16, 73].

Бояд зикр намуд, ки масъалаи калимасозӣ дар баробари дигар масъалаҳои мубрами илми забоншиносӣ, бамонанди луғатшиносӣ, сарфу наҳв ва услубшиносӣ таваҷҷуҳи шоирону нависандагон, луғатнигорону олимони ҷӣ дар гузашта ва ҷӣ имрӯз ҷалб намудааст. Махсусан, муаллифони фарҳангномаҳо дар баробари шарҳу тавзеҳи калимаву ибораҳо дар мавриди усули созмонёбии калимаҳо маълумоти муътамад додаад. Гузашта аз ин дар луғатномаҳо доир ба таърихи пайдоиш ва мафҳуму ба кадом вазифаи дастурӣ корбаст шудани пешванду пасвандҳои калимасоз тавзеҳоти муфасссалро дучор шудан мумкин аст.

Яке аз чунин фарҳангҳое, ки дар он ба масъалаҳои калимасозии забони тоҷикӣ диққати махсус дода шудааст, "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ"-и Ҷалолиддин Ҳусайни Инҷу мебошад. Ҷамолиддин Ҳусайн бини Фаҳриддин Ҳасани Инҷӯӣ Шерозӣ аз донишмандони маъруфи садаи XVII Ҳиндустон буда, дар замони ду шоҳ – Акбар ва Ҷаҳонгир зиндагӣ кардааст.

Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷӯ дар замони Акбаршоҳ ба таълифи луғате шуруъ мекунад ва онро дар замони ҳукмронии Ҷаҳонгир ба итмом расонида, бо исми «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» номгузорӣ мекунад.

Аз диди забоншиносӣ арзиши «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ», пеш аз ҳама, дар он аст, ки муаллиф дар муқаддима бо исми «**ойин**» шарҳу тавзеҳи муфасссали дастурӣ меорад, ки имрӯз ҳам кимати баланди назарӣ ва амалӣ доранд.

Дар ин фарҳанг дар шарҳи тобишҳои маъноӣ, муштакоту муродифоти вожаҳо, муайян кардани этимологияи баъзе калимаҳо муаллиф ба сифати як муҳаққиқи лексиколог ва донандаи илми сарфу наҳв муносибат кардааст, ки дар натиҷа бисёр муносибатҳои грамматикӣ калимаҳоро ошкор ва саҳми воситаҳои калимасозро равшан намудааст.

Муаллифи "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" дар муқаддимаи китоб якчанд фаслро бо номи "**ойин**" ҷой кардааст, ки қоида ва қонунҳои асосҳои дастури забони форсии тоҷикиро дарбар мегирад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки доир ба вазъи қоида ва қонунҳои асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ дар асри XIII дар китоби муътабари Шамси Қайси Розӣ "ал-Муъҷам" ва дар китоби "Ҷаҳор гулзор"-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ (асри XVI) маълумоти саҳеҳу арзишманд дода шудааст. Аз ин хотир гуфтан мумкин аст, ки "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" пас аз китобҳои дар фавқ зикршуда дар муайян сохтани муҳимтарин қоида ва қонунҳои асосҳои дастурии забони форсии дарӣ заминаи мусоидро фароҳам овардааст. Роҷеъ ба ин масъала профессор Д. Хоҷаев дар яке аз мақолаҳои таҳти унвони "Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои XVII - XVIII " чунин зикр менамоянд: "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" як навъ дастур аз асосҳои забони форсии тоҷикӣ буда, вазъи афкори забоншиносии форсу тоҷикро дар асри XVII нишон медиҳад" [14, 5].

Мукаддимаи "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" аз 12 ойн, яъне фасл иборат буда, дар хусуси масъалаҳои луғатшиносӣ ва сарфу наҳв баҳс мекунад.

Азбаски мо дар мақолаамон дар бораи калимасозии сарфии исм дар мисоли "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" таваҷҷуҳ хоҳем кард, танҳо дар хусуси ойини нухуми фарҳанг, ки муаллифи асар дар он ба масъалаи калимасозии забони тоҷикӣ диққати махсус додааст, маълумот хоҳем дод.

Дар "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" доир ба пешванду пасванд ва миёновандҳои забони тоҷикӣ маълумоти дақиқи дастурӣ дода шудааст.

Дар "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" доир ба вазифаҳои дастурии пасвандҳои исмсоз, сифатсоз ва зарфсоз сухан меравад. Зимни таҳлилу баррасии фарҳанг чунин пасвандҳои исмсозро мушоҳида кардем: **-бон, -бор, -вар, -гар, -гор, -дон, -зор, -истон, -лох, -ор, -сор.**

Гуфтан ба маврид аст, ки муаллифи ин фарҳанг бо ҳар як пасванд мисолҳои мухталиф оварда, бо ин роҳ маъноҳои дастурӣ ва вазифаҳои калимасозии онҳоро шарҳу эзоҳ додааст, ки дар забоншиносии имрӯза низ ҷойгоҳи хосаеро дороанд ва зикри онҳо аз манфиат холӣ нест.

Барои исботи фикрамон пасвандҳои дар боло зикршударо дар асоси маълумоту мисолҳои дар фарҳанг овардашуда дар муқоиса бо дигар сарчашмаҳои илмӣ баррасӣ менамоем.

Пеш аз он ки доир ба вазифаҳои дастурии пасвандҳо дар "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" ишора намоем, қаблан меҷӯем, ки доир ба мавқеи истеъмор ва ба кадом маънои дастурӣ қорбаст шудани унсурҳои калимасоз дар осору луғатномаҳои ниёгонамон сайри таърихӣ намоем.

Масалан, пасванди **-бон** дар забони форсии миёна дар шакли **-rān** ифода ёфта, аз рӯи этимология, яъне таърихи

баромад, ба қисмати дуҷуми калимаҳои мураккаби форсии миёна **-rāna** рафта мерасад [10, 210].

Пасванди **-бон** ба маънои томи калимасозии ифодагари маъноӣ «нигаҳбон» аст, ки аз феъли эронии қадим **baу-** «муҳофизат кардан» маншаъ мегирад [9, 78].

Дар «Алмуъҷам» Шамси Қайси Розӣ дар бораи хусусият ва вазифаҳои морфемаи **-бон** чунин менависад: «Ва он «бо»-ю «алиф»-у «нун»-е аст, ки дар авоҳири асмор (номҳо) маънии нигоҳ доштани он чиз диҳад, чунон ки «**галабон**»-у «**боғбон**»-у «**дарбон**» [16, 190].

Хоча Ҳасани Нисорӣ низ ҳангоми гурӯҳбандии исми фоили таркибӣ, ки онро ба ҳашт қисм гурӯҳбандӣ кардааст, роҷеъ ба калимасозии пасванди **-бон** чунин мефармояд: «... Ҳаштум, «бон» ва он сивои маънии фойлият, маънии муҳофизат низ пайдо намояд, чун «филбон» ва «шутурбон» ва «меҳрубон» ва ғайра. Ба маънии нигаҳдорандаи фил, нигаҳдорандаи шутур ва нигаҳдорандаи меҳр» [13, 54].

Дар «Бурҳони қотеъ» роҷеъ ба вожаи **-бон** чунин нигошта шудааст: «Бон **-ба** маънии **бом** аст, ки тарафи берунии сақфи хона бошад ва муҳофизаткунанда ва нигаҳдорандаро низ гӯянд, вақте ки ба калимае таркиб шавад, ҳамчу: **боғбон** ва **дарбон** ва **нигаҳбон** ва амсоли он»...[3, 150]. Пасванди **-бон**

дар «Ғиёсуллуғот» ба маънои номи дарахт, ранг ва лавн, тир ва ҳамзамон ҳамчун морфемаи маъносоз, ба маънии доранда ояд, чун **филбон** [6, 113].

Тавре ки аз маълумоти асарҳои илмӣ бармеояд, морфемаи **-бон** дар давраҳои гузашта дар баробари пасванди калимасоз буданаш, ҳамзамон ҳамчун калимаи дорои маънои мустақили луғавӣ истеъмол мешудааст. Аммо бо мурури замон ва гузашти айём пасванди мазкур маъноӣ луғавӣ худро аз даст дода, имрӯз ҳамчун унсури калимасоз мустаъмал аст.

Дар "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" низ пасванди **-бон** ба ҳамон вазифаи дастурие, ки дар луғатномаҳову асарҳои ниёгонамон зикр гардидааст, қорбаст шудааст. Муаллифи фарҳанг барои

мисол вожаи **филбон** ва **дарбонро** ба маънои ниғаҳдорандаи **фил** ва ниғаҳдорандаи **дар** овардааст.

Дар баробари ин дар фарҳанг дар радифи морфемаи **-бон** бо маънои ниғаҳдоранда ва муҳофиз калимаи мураккаби пардадор ва роҳдорро дучор шудем, ки ҷузъи дуёми калима вожаи **дор**, ки аз ҷиҳати грамматикӣ асоси замони ҳозираи феъл аст, вазифаи дастурии пасванди «бон»-ро ифода кардааст. Масалан, дар вақти баён кардани калимаи **пардадору пардабон** ва **роҳдору роҳбон** дар ҳар ду маврид ҳам як маъно, ниғаҳдорандаи **парда** ва **роҳ** фаҳмида мешавад. Муаллиф асоси замони ҳозираи феъл калимаи «дор»-ро ба маънои аслиаш - **доранда** дар таркиби калимаҳои **зардор** ва **молдор** истеъмол кардааст.

Ҷолиби диққат аст, ки муаллиф дар баробари пасванди **-бон** вожаи **-вонро** ба маънои ниғаҳдоранда овардааст. Мисол: **уштурвон** ва **устурвон**. Дар забони адабии имрӯза бошад, калимаи **вон** ҳамчун шакли лаҳҷавии пасванди **-бон** дар шакли **хонавон**, **кӯдаквон**, ки дар асл **хонабон** ва **кӯдакбон** аст, истифода мешавад. Дар сарчашмаҳои илмӣ ҳам дар қатори пасвандҳои калимасозии исм вожаи **"вон"-ро** вонаҳӯрдем.

Дар сарчашмаҳои илмӣ унсури калимасозии **-бор** ҳамчун пасванди беаҳсул ба қалам дода шудааст. Ин пасванд таърихан аз калимаи паҳлавии **-bare**, ки маънои дарё, канорро доро мебошад, сарчашма мегирад [9, 179].

Калимаи **борбо** мурури замон ҳамчун пасванди калимасоз мавриди истифода қарор гирифтааст. Пасванди мазкур исмҳое месозад, ки маконро мефаҳмонад.

Шамси Қайси Розӣ ҳангоми таҳлилу баррасии пасванди мавзёсозии **-зор** ба ҳамин вазифаи дастурӣ (ҳамчун пасванди мавзёсоз) қорбаст шудани унсури калимасозии «-бор»-ро қайд карда, калимаҳои «**ҳиндубор**», «**дарёбор**»-ро мисол овардааст [16, 182].

Дар «Бурҳони қотеъ» доир ба ин пасванд чунин нигошта шудааст: «Ва калимаоте, ки фоидаи бисёрӣ ва анбӯҳӣ диҳад, яке+бор аст, ҳамчу дарёбор ва рӯдбор...» [3, 31].

Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёсуллуғот» 19 маънои луғавии пасванди «**бор**»-ро возеху равшан нишон дода, аз ҷумла, чунин таъкид кардааст: «...бисёрии ҳар чиз ва ҷойи анбӯҳи ҳар чиз чун **зангбор** ва **дарёбор**» [5, 110].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин пасванд ду мисол оварда шудааст. Чунончи: **ҷўйбор** (**рӯдбор**, калимаи кӯҳнашуда) [1, 115].

Дар фарҳанги мавриди таҳқиқ низ муаллиф ин морфемаро ба ҳамон маънои дастуриаш, яъне маънии бисёрӣ ва анбӯҳӣ кор фармуда, вожаи **ҳиндбор** ва **рӯдборро** ҳамчун намуна мисол овардааст.

Пасванди **-вар** дар асарҳои илмӣ [8, 220; 9, 189] ҳамчун пасванди сифатсоз дарҷ шудааст. В.С. Растаргуева ҳамчун пасванди муштарак дар калимасозии исм ва сифат истифода шудани ин пасвандро зикр кардааст: «Дар забони форсии миёна ин пасванд дар шакли - **var//ovar** мавҷуд буда, барои калимасозии исму сифат хизмат мекунад» [11, 36].

Пейсиқов Л. С. қайд мекунад, ки ин пасванд ҳамчун морфемаи калимасоз хусусияти калимасозӣ дошта, маънии соҳибият ва соҳиб будан ба чизеро ифода мекунад [9, 189].

Дар «Алмуъҷам» доир ба хусусият ва вазифаҳои калимасозии пасванди **-вар** чунин маълумот оварда шудааст: «Ва он «вов»-у «ро» аст, ки дар авоҳири баъзе асомӣ (номҳо) маънии худованди чизе диҳад, чунон ки «**пешавар**»-у «**хунаввар**»-у «**тоҷвар**» ва ба ҳамин маънӣ «**ранҷур**»-у «**муздар**»-у «дастур» яъне худованди ранҷ мустаҳикки (муҳтоҷи) музду худованди дасту мансаб ва он чи иҷозатро дастуре хонанд, аз ин аст, яъне ўро соҳиби як (даст) гардонидаст ба он кор» [16, 181].

Хоҷа Ҳасани Нисорӣ роҷеъ ба вазифаи дастурии ин унсури калимасоз чунин нигоштааст: ««вар», чун «точвар» ва «хунарвар» ба маънои дорандаи тоҷ ва дорандаи хунар. Ва гоҳе барои ғасоҳат ва қасрат истеъмоли «вов»-ро сокин кунанд ва моқаблаш мазмум хонанд, чун «муздвар» ва «ранҷвар», ки дар асл «муздур» ва «ранҷур» бувад [13, 54].

Чунон ки аз маълумоти муътамади ин сарчашмаҳо маълум мешавад, морфемаи **-вар** дорои муродифи **-ур** ҳам будааст. Дар «Ғиёс-ул-луғот» пасванди-**вар** дар таркиби калимаи кадевар (деҳқон) шарҳу эзоҳ дода шуда, чунин маънидод шудааст: «...**кидевар** имолаи **кадовар**, ки мураккаб аст аз **кад**, ки ба маънии хона ва деҳ бошад ва калимаи **вар** ба маънии соҳиб ва алифи миёни ҳар ду калима зоида аст; чи ҳар гоҳ, ки калимаи духарфиро бо калимаи **вар** таркиб диҳанд, алиф дар миён зоида кунанд, чунончи дар **тановар** ва **кадовар**» [6, 163].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар қолаби исмҳои **муздур**, **муздвар**, **суханвар**, **шиновар** оварда шудааст [1, 112].

Доир ба ин пасанд муаллифи фарҳанг чунин маълумотро пешкаш кардааст: «Калимоте, ки ифодаи маънии худованд менамоянд: ... **-вар** боби "вов"-и мафтуҳ мисли **точвар** ва **хунарвар** ва гоҳ ин "вов"-ро ба ҷиҳати таҳфиф сокин созанд ва ғўянд **ганҷур** ва **ранҷур** ва **муздур** ва **дастур**» [17, 54].

Чунон ки аз шарҳи муаллиф бармеояд, маълумоти дар фарҳанг додашуда доир ба вазифаи дастурии унсури калимасозии **-вар** бо дигар сарчашмаҳои илмӣ баробар аст.

Пасванди **-гар** яке аз пасвандҳои серистеъмол буда, дар адабиёти классикӣ ба воситаи он калимаҳои зиёд сохта шудааст. Заминаи асосии калимасозии ин унсури калимасоз исм ба шумор меравад [9, 182-183].

Тазаккур бояд дод, ки морфемаи **-гар** аз исмҳои модӣ ва маънии ғайришаҳс исми шаҳс месозад. Ин исмҳои сохташуда

касбу хунар ва хулку атвори шахсро ифода мекунанд.

Хоча Ҳасани Нисорӣ дар «Чаҳор гулзор» ҳангоми муайян намудани қисматҳои исми фоили таркибӣ доир ба боби калимасозии пасванди **-гар** ду мисол овардааст. Чунончи: **ситамгар, оҳангар**. Муаллиф калимаҳои мазкурро ба маънои ситамкунанда ва оҳансозанда шарҳу эзоҳ додааст [13, 53-54].

Дар «Бурҳони қотеъ» ва «Ғиёсуллуғот» пасванди **-гар** бо хамин вазифаи дастуриаш омадааст [3, 31, 6, 190].

Аз баррасии сарчашмаҳои илмӣ маълум шуд, ки пасванди **-гар** ифодакунандаи хулку атвор ва фаъолияти инсон мебошад. Аммо дар "Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ" танҳо ба маънои ифодакунандаи касбу кори инсон зикр шудааст. Ба ин маънӣ муаллиф чунин фармуда: "Калимоте, ки фоидаи маънии фаъолият диҳад: **-гар** монанди **қосагар** ва **шишгар**" [17, 67].

Морфемаи **-гор** дар форсии миёна шакли **kār** ва дар форсии қадим намуди **kāra** доштааст [9, 182]. Ин пасванд дар асарҳои илмӣ ҳамчун пасванди исмсоз таъкид шудааст. Аз рӯйи доираи фарогирии истеъмол ба гурӯҳи пасвандҳои бемахсул дохил мешавад. Рустамов Ш., ба ин маънӣ чунин ишора кардааст: «Пасванди **-гор** дар забони адабии ҳозираи тоҷик бемахсул аст» [12, 128].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин пасванд калимаҳои **рӯзгор, ёдгор, рафтагор** мисол оварда шудааст [1, 116]. Унсури калимасозии **-гор** аз исмҳои маънӣ ва асосҳои феълӣ (замони ҳозира ва гузашта) исми фоил месозад.

Дар «ал-Муъҷам» дар хусуси вазифаҳои дастурии пасванди **-гор** чунин омадааст: «Ва он «коф»-у «алиф»-у «ро» аст, ки он дар авоҳири афъол (феълҳо) маънии фоилият диҳад, чунон ки «кирдгор»-у «офаридгор» -у «омӯзгор» ва дар авоҳири асмову (исмҳо) сифот (сифатҳо) маънии наът (ситоиш) диҳад, чунон ки «созгор»-у «комгор»-у «омӯзгор» ва наздик ба ин маънӣ «ёдгор»-у «рӯзгор» [16, 180].

Хоча Ҳасани Нисорӣ дар «Чаҳор гулзор» бо ин пасванд ду калима «**хидматгор**» ва «**парҳезгор**»-ро оварда, ба маънии хизматкунанда ва парҳезкунанда шарҳу эзоҳ додааст [13, 54].

Дар «Бурҳони котеъ» чунин омадааст: «Калимоте, ки ифодаи маънии худовандӣ ва соҳибӣ намоянд, яке **манд** аст, ҳамчу: **хирадманд** ва **донишманд** ва дигаре «гор» ҳамчу **омӯзгор** ва **ситамгор** ва **созгор** ва ба маънии фоил ҳам ҳаст, ҳамчу: **хидматгор**» [3, 30].

Муҳаммад Ғиёсиддин бошад, роҷеъ ба ин унсури калимасоз менависад: ««**Гор**» лафзест, ки ба маънии кунанда меояд, чун **ситамгор** ва **гунаҳгор** ва **хидматгор** ва ба маънии лоиқ ояд, чун **растагор**, лоиқи растан; ва ба маънии сабаб, чун: **рӯзгор** ба маънии сабаби рӯзу шаб ва **ёдгор**, ба маънии сабаби ба ёд омадани касе» [6, 187]. Бо ин морфема дар фарҳанг ду калима зикр шудааст, ки ба ғаъолияти инсон далолат мекунанд. Ба мисли **омӯзгор** ва **созгор**, ки яке маънои **омӯзанда** ва дигаре маънои **созишкунандаро** доро мебошад.

Морфемаи **-дон** яке аз пасвандҳои сермахсул махсуб шуда, аз исмҳои мушаххас исми зарфият месозад.

Пасванди **-дон** низ аз назари олимону донишмандони гузаштаи мо дур намондааст. Шамси Қайси Розӣ ва Ҳоча Ҳасани Нисорӣ дар китобҳои пураарзишаш он доир ба хусусияти калимасозӣ ва вазифаи дастурии ин пасванд фикрҳои ҷолибро баён кардаанд [16, 188; 13, 54].

Инчунин дар фарҳанги мавриди таҳқиқ морфемаи **-дон** низ ба ҳамон вазифаи дастурие, ки дар сарчашмаҳои илмӣ зикр шуда, калимаҳои **каламдон** ва **сурмадон** оварда шудааст.

Унсури калимасозии **-зор** таърихан аз забони форсии миёна, ки шакли **-čār** дошт, сарчашма мегирад. Дар адабиёти классикӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷик пасванди **-зор** яке аз пасвандҳои сермахсул ба ҳисоб меравад.

Шамси Қайси Розӣ оид ба вазифаи дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии пасванди **-зор** чунин ишора кардааст: «Ва он «зо» ва «алиф»-у «ро» аст, ки дар авоҳири

наботот (рустаниҳо) маънии ихтисоси мавзеъ диҳад бад-он, чунон ки «**киштзор**»-у «**лолазор**» ва ба ҳамин маънӣ «**ҳиндбор**»-у «**дарёбор**» [16, 181].

Хоҷа Ҳасани Нисорӣ роҷеъ ба корбурди морфемаи **-зор** дар вақти ба қисматҳо ҷудо кардани исми зарф дар қисмати чорум (шаш қисм аст) чунин нигоштааст: «**Зор**», чун «**намакзор**» ва «**корзор**» ва «**лолазор**» ва ғайри он» [13, 53-54].

Муҳаммад Хусейн Бурҳон дар фарҳанги машҳури худ «Бурҳони қотеъ» дар хусуси пасванди **-зор** чунин менависад: «**зор**» ба маънии рӯйидан бошад, ҳамчу «**гулзор**» ва «**лолазор**» ва «**ғаллазор**» ва «**алафзор**» ва ба маънии анбӯҳӣ ва бисёрӣ ҳам омадааст...» [4, 88].

Дар «Ғиёсуллуғот» ин унсури калимасоз чунин шарҳу эзоҳ дода шудааст: ««**зор**» макони рӯйидан ва ба маънии анбӯҳӣ ва бисёрии ҳар чиз ва маънии заифу хор ва нолон (аз «Бурҳон») ва дар «Латоиф» ба маънии аҷз ва андӯҳ ва дар «Сироч» навишта, ки «**зор**» ба маънии макон ва қасрат ва анбӯҳии чизе, чунон ки **лолазор**, **гулзор** ва **бозор**, ки ба маънии ҷойи қасрати «**бо**»-ст, ки муҳаффафи **або**, ба маънии таом бошад. Ва ҳамчунин **корзор** ба маънии ҷанг, ки маҳалли қасрати қор аст...» [5, 386].

Дар "Фарҳанги Ҷаҳоғирӣ" пасванди **-зор** дар радифи пасвандҳои ифодакунандаи маънии бисёрӣ ва анбӯҳӣ омада, бо ин пасванд дар фарҳанги мазкур се калима, ба монанди **гулзор**, **лолазор** ва **сабзазор**, ки макони фаровонии гиёҳхоро ифода мекунад.

Пасванди калимасози **-истон** яке аз морфемаҳои сермаҳсули забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Ин пасванд бо исмҳои гуногуни модӣ омада, макон ва фаровонии шайъро (предметро) ифода мекунад. Дар форсии миёна ин пасванд шакли **-stan** ва **istan** доштааст [11, 34].

Шамси Қайси Розӣ дар охири исмҳо омадану маънии маҳсули мавзеъ додани пасванди «**-истон**»-ро қайд кардааст. Аз

ҷумла мефармояд: «Ва он «син»-у «то» ва «алиф»-у «нун» аст, ки дар авохири асмо (номҳо) маънии тахсиси (маҳсуси) мавзеъ диҳад, бад-он чиз, чунон ки «**Туркистон**»-у «**кӯҳистон**»-у «**бемористон**» [16, 190].

Хоча Ҳасани Нисорӣ низ дар хусуси вазифаи дастурӣ ва калимасозии ин пасванд ишора карда, чунин мисолҳоро ҳамчун намуна овардааст: **гулистон, бўстон, найистон, шабистон, дабистон** [13, 54].

Мухаммадхусейни Бурҳон дар баробари морфемаҳои **-бор, -зор, -сор** ва **-лох** пасванди «**-истон**»-ро низ ба гурӯҳи калимаҳое, ки бисёрӣ ва ба қавли ҳуди муаллиф анбӯҳиро ифода мекунад, дохил кардааст [3, 30-31].

Мухаммад Ғиёсиддин пасванди «**-истон**»-ро ба маънии **остон** ва ҷойи анбӯҳии чизҳо шарҳ додааст [5, 413-414].

Ин унсури калимасоз дар фарҳаги мавриди таҳқиқ низ ба маънои макони фаровонӣ зикр шуда, муаллифи фарҳанг вожаҳои **гулистон, бўстон** ва **сангистон**ро мисол овардааст.

Пасванди **-лох** яке аз морфемаҳои каммаҳсул буда, танҳо дар таркиби якчанд калима дида мешавад. Ин пасванд аз рӯйи таърихи баромад туркӣ мебошад [8, 216].

Ин пасванд бо исми омада, макон ва фаровонии онҳоро нишон медиҳад.

Шамси Қайси Розӣ дар бораи вазифаҳои дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии ин пасванд чунин маълумот додааст: «Аз ин ҳарф илло ҳарфи мавзеъ (ҷой) наёфтам, чунон ки «**санглох**» ба маънии сангистон ва «**девлох**», яъне ҷойи хонаҳои харобу ҷойи назехи (тозаю босафои) бисёробу гиёхро гӯянд, ки дар шаоби дараҳою тангноҳои кӯҳҳо ва мавзеи (ҷойҳои) ғайри моҳул бошад» [16, 178].

Дар луғати «Бурҳони қотеъ» дар вақти таҳлили калимаҳое, ки бисёрӣ ва анбӯҳиро ифода мекунад, бо пасванди **-лох** ду мисол оварда шудааст. Чунончи: **девлох** ва **санглох** [3, 31]. Мухаммад Ғиёсуддин бошад, дар хусуси

калимасозии ин пасванд чунин маълумот додааст: «**«Лох»** ба маънии ҷой ва мақом, магар бидуни таркиб гуфта нашавад, ҳамчун **санглох** ба маънии ҷое, ки дар он сангҳо бошад ва **девлох** ба маънии ҷойи девон ва **«лох»** ба маънии бисёри ва анбӯҳи низ меояд» [6, 203].

Муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ин пасавандро, чунонки дар сарчашмаҳои илмӣ зикр гардид, ҳамчун пасванди ифодакунандаи макони фаровонӣ зикр намуда, ишора кардааст, ки истеъмоли ин унсури калимасоз ба ғайр аз се маҳал дар ҷойи дигар дида нашуд. Ҳамчун намуна бо ин пасванд калимаҳои **санглох**, **девлох** ва **рудлохро** овардааст. Муаллиф қайд мекунад, ки калимаи **санглох** ва **девлох** дар шеър ва ғайри шеър низ бисёр ба назар расида, вожаи **рудлох** бошад, ба ғайри «Ҷомосбнома» ҷойи дигаре дида нашуд. [17, 65]

Пасванди **-ор** бо асоси замони гузаштаи феъл омада, исми маънӣ месозад, ки амалу ҳолат, натиҷаи амал ва ё ба амале дучор шуданро ифода менамояд.

Шамси Қайси Розӣ роҷеъ ба вазифаҳои дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии ин морфема чунин маълумот додааст: «Ва он «коф»-у «ро» аст, ки дар авоҳири баъзе афъол (феълҳо) маънои масдарӣ диҳад, чунон ки **«рафтор»**-у **«гуфтор»**-у **«кирдор»** ва дар баъзе калимот маънии сифат диҳад, чунон ки **«куштор»**-у **«мурдор»**-у **«харидор»**-у **«гирифтор»**-у **«хостор»**-у **«фурӯшор»** [16, 181].

Ҳоча Ҳасани Нисорӣ ҳангоми тавзеҳи исми масдар, ки онро ба ду гурӯҳ тақсим намудааст, чунин қайд кардааст: «Аввал баъди сифаи мозии мутлақ лафзи **-ор** дароранд, чун **«гуфтор»** ва **«рафтор...»** [13, 54].

Дар «Бурҳони котеъ» дар радифи пасвандҳое, ки исми шахс месозанд, морфемаи **«ор»** низ зикр ёфтааст [3, 31].

Муҳаммад Ғиёсуддин ҳангоми тафсири вожаи **кирдор** ҳамзамон дар бораи вазифаҳои дастурии унсури **-ор** маълумоти муфасссал додааст [6, 164].

Пасванди -ор дар ин фарҳанги муътамад ҳамчун ифодакунандаи маънии масдар зикр шуда, мисолҳои зерин ҳамчун намуна оварда шудааст: **рафтор**, **гуфтор** ва **кирдор** [17, 68].

Унсури калимасози - **сор** дар сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун пасванди бемаҳсул [13, 135] ва камистеъмол [7, 23] дарҷ шудааст. Пейсиков Л.С. мавҷуд будани ду пасванди «**сор**»-ро таъкид кардааст, ки аз рӯйи таърихи баромад ба сарчашмаҳои гуногун тааллуқ доранд. Якум – ба маънии макон ва фаровонӣ (**кӯҳсор**, **сангсор**), ки бо пасванди -**зор** муродиф мебошад. Дуюм – аз калимаи мустақилмаъноӣ форсии миёна -**sār**, ки ифодагари маъноӣ «**сар**» аст, (**девсор**, **шерсор**, **гургсор**) маншаъ мегирад [9, 186].

Дар «Бурҳони қотеъ» ва «Ғиёсуллуғот» пасванди -**сор** бо чунин маънӣ шарҳу эзоҳ ёфтааст [4, 122, 5 405].

Дар "Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ" пасванди - **сор** ҳамчун морфемаи ифодакунандаи маъноӣ шабеҳу монандӣ зикр шуда, вожаҳои **хоксор** ва **сангсор** зикр шудааст [17, 70].

Бояд қайд намоем, ки дар раванди таҳқиқ муайян гардид, ки ҳама он маълумотҳо ва қайду тавзеҳоти дастуриё, ки Шамси Қайси Розӣ дар «ал-Муъҷам» овардааст, дар таълифи фарҳангҳои минбаъдаи форсу тоҷик таъсири пурбаракате гузоштааст, ки дар фарҳанги мавриди таҳқиқ бараъло равшану возеҳ аст ва бештари маълумотҳоро муаллифони дигари давраҳои алоҳидаи таърихи афкори забоншиносӣ аз “ал-Муъҷами”-и Шамси Қайси Розӣ истифода намудаанд.

Хулоса, дар "Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ" вазифаҳои дастурии пасвандҳои исмсоз возеҳу равшан ва бо далелҳои муътамад зикр шуда, муаллиф кӯшидааст, ки дар бораи хусусияти маъноӣ ва грамматикӣ ҳар як пасванд маълумоти дақиқи илмӣ диҳад.

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (нашри академӣ). Ҷ. 1.- Душанбе, 1985.- 356 с.
2. Жирков Л. Персидский язык. (Элементарная грамматика) -М., 1927. - С. 1959-1960.
3. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 1. - Душанбе, 1993. -416 с.
4. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 2. - Душанбе, 2004. -424 с.
5. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Ҷилди 1. - Душанбе, 1987. – С. 82.
6. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Ҷилди 2. - Душанбе, 1988. – 416с.
7. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. – Сталинобод, 1954. - 50 с.
8. Основы иранского языкознания. Новоперсидские языки. -М.,1982.-527 с.
9. Пейси́ков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. - М., 1973.- 210 с.
10. Потиха З. А. Современное русское словообразование – М., 1970. - 384 с.
11. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык. – М., 1966. – 160 с.
12. Рустамов Ш. Исм – Душанбе, 1981. – 220 с.
13. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе, 1998. – 116 с
14. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои XVII-XVIII. Дар кит.: Забон - руки тоат. Китоби шашум - Душанбе, 2013. – С 3-17.
5. Хоҷаев Д. Гуфтори нақӯ кӯҳан нағардад. – Душанбе, 2011. - 229 с.
16. Шамси Қайси Розӣ. Алмӯъҷам. - Душанбе, 1991. – 232 с.

Манбаъ:

1. Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ. Таълифи Мир Ҷамолиллин Ҳусайн бинни Фаҳриддин Ҳасан Инҷӯи Шерозӣ. Ҷилди аввал, ҷопи дуввум. Веростаи дуктур Раҳими Афифӣ, устои донишгоҳи Машҳад, ҷопхонаи Донишгоҳи Машҳад, 1351-и ҳиҷрӣ. -С.13-65.

Шарҳи калимасозӣ дар "Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ"

Дар ин мақола шарҳи калимасозии пасвандии исм дар "Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ" барасӣ шудааст. Қайдӯ тавзеҳоти забоншиносии мутафаккирони бузурги таърихи афкори забоншиносии тоҷик оид ба калимасозӣ ва таъсиргузориҳои ақидаҳои забоншиносии Шамси Қайси Розӣ ба муаллифони баъдинаи фарҳангҳои алоҳида мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ”, калимасозӣ, пасванд, афкори забоншиносӣ, фарҳангҳои форсӣ.

Толкование словообразования в “Словаре Джахангири”

В данной статье рассматривается толкование суффиксальных словообразований имен существительных в "Фарҳанги Джаҳонгири". А

также приведены высказывания видных учённых и представителей языковедческих мыслей об словообразовании, влияния высказываний Шамса Кайса Рози о словообразовании последующим словарям.

Ключевые слова: «Фарханг Джахонгири», словообразование, префикс, языковедческая мысль, персидские словари.

Interpretation of a word building in «Farhangi jahongiri»

The article discusses the interpretation of suffixation of word building of the nouns in «Farhangi Jahongiri». As well as quoted prominent of scientists and representatives of linguistics thoughts about word building, and the influence of speech of Shamsi Qaisi Rozi about word-buildings of subsequent dictionaries.

Key words: «Farhangi Jahongiri», word building, the prefix, linguistics thoughts, Persian dictionaries.

Сведение об авторах: А.Я.Амлоев - старший преподаватель кафедры таджикского языка РТСУ; Н.Ф.Қурбонов—старший преподаватель общеуниверситетской кафедры английского языка ТНУ. Email: nodir.kurbonov@mail.ru Tel: (+992)918857992

А. Давлатов (ДСРТ)

ИБОРАҲОИ ИСМИИ ИЗОФӢ ДАР «ҚОБУСНОМА»-И УНСУРУЛМАОЛИИ КАЙКОВУС

Дар бораи ибора, анвоъ ва истифодаи он дар матнҳои гуногун забоншиносони тоҷик асару мақолаҳои илмӣ зиёде ба нашр расонидаанд. Аз ҷумла хизмати олимони забоншинос М. Қосимова, А.Мирзоев, Б. Камолиддинов, Д. Хоҷаев,

А.Алиев, С. Абдурахимов, А. Халилов, М.Акрамов, Х.Камолов хеле назаррасанд.

Ибора яке аз воҳидҳои наҳв буда, дар он калимаҳо аз ҷиҳати маъно ва хусусиятҳои наҳвӣ алоқаманд мегарданд [2,60]. Дар ибора нисбат ба калима мафҳуми мураккабтар ифода меёбад. Чунончи: **падар як мафҳуми сода аст**, ба мисли **тан, сухан, забон, мард, вале падари Амон, тани сихат, сухани озод, забони бурро, марди хирадманд** мафҳумҳои мураккабеанд, ки баробари ашё ягон хусусияти онро низ ифода мекунанд.

Мо дар ин мақола оид ба вижагиҳои сохтори маъноии ибораҳои исмии изофӣ дар «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус ибрози андеша менамоем.

Зикр намуд, ки ибораҳои озодаи наҳвӣ аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: сода ва тафсилӣ .

Чунин ибораҳо дар «Қобусномаи»-и Унсурулмаолии Кайковус низ хеле зиёд ба назар мерасанд. Масалан, ибораҳои **сухани ноандешида, дониستاني роз, рӯзгори Соҳиб, одами омадагӣ**, ибораҳои содаанд, **аммо рӯзгори ҷавонии Хусрав, дониستاني рози ногуфта, одами аз шаҳр омадагӣ** ибораҳои тафсилианд .

Таҳлилу тадқиқи маводи «Қобуснома» нишон дод, ки ибораҳои изофӣ дар Қобуснома ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) Ибораҳои изофии муносибати муайянкунандагӣ: **мардуми асил, сухтани бесуд, сухани бефоида, гуфтори хира**.

Мисолҳо:

Аз **сухани бефоида** дури гузин, ки **сухани бесуд** ҳама зиён бошад [1,14]. Аммо сухан нописандаи мағӯй ва аз **гуфтори хира** парҳез кун ва чун боз пурсанд ҷуз рост мағӯй [1,15]. Ва **мардуми асилу** насаб агарчи беҳунар бувад, аз рӯи аслу насаб аз ҳурмат доштани мардум бебаҳра набошанд [1, 14].

б) Ибораҳои изофии муносибати пуркунандагӣ: **некӣ кардан, шино кардан, бартарӣ ҷустан, даст боз доштан** ва ғайра. Мисолҳо: Ва бар **некӣ кардан** пушаймон мабош, ҷазои неку

бад ҳам дар ин ҷаҳон бар ту расад пеш аз оне ба ҷои дигар рави [1, 15]. Маллоҳон биёварданд ва ўро дар Дачла **шино кардан** ҳамеомўхтанд...[1, 16]. Ва дониш ҷустан, **баргарӣ ҷустан** бошад ба ҳамсарони хеш ва ҳаммонандон ва даст боздоштан аз фазлу ҳунар нишони хурсандӣ бувад бар фурӯмоягон [1, 20].

в) Ибораҳои изофии муносибати ҳоли: **гириякунон гуфтан**. Мисолҳо: Марди рустой **гириякунон гуфтани суханаширо** идома дод[1,20]; - Нашояд, ки ба рӯзгори ту касе фарзанди расулро [1,25]. Дарҳол бархост ва ба **шаҳри Рай** рафт ва **пеши Соҳиб** аз он пир гила кард ва бигристу гуфт: ҳаромзода хонад [1,30]; Пас ин қавлро, ки гуфтам, ба гӯши дил бояд шунидан ва эътиқод кардан [1,31].

Тавре ки аз мисолҳои дар боло зикршуда аён шуд, аксари калимаҳо бо ду шакл ба ҳам алоқаманд шуда, иборҳои гуногунро ташкил доданд: пайваст ва тобеъ.

Мо дар мақолаи мазкур истифодаи бандҳои изофиро дар алоқии тобеи ибораҳо матраҳ менамоем. Дар алоқии тобеъ як ҷузъ ба ҷузъи дигар тобеъ мешавад. Ҷузъи асосӣ-**тобеъкунанда** буда, ҷузъи дигар **тобеъшаванда** аст. Яке аз воситаҳои асосие, ки ин тарзи алоқаро ба вуҷуд меорад, бандҳои изофӣ мебошад. Бандҳои изофӣ воситаи муҳимми алоқии тобеи изофӣ ба шумор меравад. Ин бандҳо ба калимае васл мегардад, ки дар таркиби ибора ҷузъи асосӣ ба шумор рафта, пас аз худ калимаҳои эзоҳдиҳанда мегирад: **фоидаи ту, мардумони суҳангӯӣ, рӯзгори Амир, шартӣ сухан** ва амсоли ин.

Дар «Қобуснома» ибораҳои исмии изофӣ бештар дар шакли сода (**номи хуш, аҳли силоҳ, маллоҳи ҷалд, киштии шикаста, тавфики ҳаҷ, меҳри падар, марги ногаҳон, писари боақл, духтари бовиҷдон**) дучор мешавад.

Ин хели ибораҳо бо дигар калимаҳо тафсил ёфта, ибораҳои мураккабро ташкил мекунанд: **дояғони мастураи**

некӯпарвар, номи хуши писар, ҳасби тоқати хеш, меҳри падари дилсӯз.

Ибораҳои исмии изофии «Қобуснома»-ро аз рӯи муносибати маъно байни ҳам бо алоқаи нахвии изофӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мувофиқи мақсад аст: муносибати объектӣ, субъектӣ, соҳибият, мансубият, нисбати ҷузъ ба кулл, аломат ва дорандаи он, муносибати ҳамроҳӣ, замонӣ, маконӣ, таъинот, хел ва ҷинс, сабабу натиҷа, микдор, касбу ҳунар.

Ибораҳои исмии изофии муносибати объектӣ дар «Қобуснома»

Дар ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати объектӣ калимаи тобеъшаванда ашё, шахс ва ҳодисаеро номбар мекунад, ки амал, аломату муносибатҳои гуногуни дастурӣ ба он равона карда шудааст.

Қисми тобеи чунин ибораҳо исми шахс бошад, ибора маънои духӯрагӣ медиҳад. Масалан, ибораҳои «**ҳаҷви миршаб**», «**писари раис**», «**ранҷи падар**», «**тани мардумон**», «**номи ман**», «**Афлотуни ҳаким**», «**ҳаққи эшон**», «**сӯҳбати некон**» дар алоҳидагӣ ҳам маънои объектӣ, ҳам маънои субъектиро ифода карда метавонанд, чунки «ҳаҷви миршаб»-ро ба ду тарз: «миршабро ҳаҷв кардан» ё «ҳаҷв кардани миршаб» фаҳмидан мумкин аст.

Дар «Қобуснома» ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати объектӣ бо дигар ҳиссаҳои нутқ хеле кам тафсил меёбанд ва агар тафсил ёбанд, ба ин вазифа бештар сифат, зарф ва ҷонишинҳои ишоратӣ омада метавонанд.

Мисол: Ва ҷавоне буд алави **писари раиси Зангон** [1,31].
Эзиди таъоло маро тавфиқ дод то **зиёрати хонаи Худой** бикардм ва фарзандони вайро бидидам ва ин ҳикоят аз пирони Бағдод шунидам [1,18].

Ин гуна ибораҳо ба воситаи алоқаи изофӣ дигар калимаҳоро тобеъ намуда, тафсил меёбанд. Дар ин таркиб калимаи сеюм – тафсилкунанда ба калимаи пеш аз худ

истодааш тобеъ шуда, баъд аз чузъи асосии ибора вобаста мегардад. Мисол: Набояд, ки бо тамаъи андак моя **суди сармои бузургтарин** барбод диҳӣ [1,115]. Ва он чи тавобеъ аст мар чизҳоро, ки қивому саботи тан бад-ӯст чун фарбеҳӣ, ки **тобеи сардии мизоҷ** аст ва чун лоғарӣ, ки **тобеи гармии мизоҷ** аст ва чун сурати гуна, ки тобеи хун аст ва чун хашм, ки **тобеи қуввати мунфаилаи ҳайвонист** ва чун иффат, ки **тобеи эътидоли қуввати шахвонист** ва ҷумла ғаразҳо ва кайфиёт, ки тобеи муддат бошад ё тобеи сурат [1,118].

Ибораҳои исмии изофии муносибати субъектӣ дар «Қобунома». Дар ин гуна ибораҳо калимаи асосӣ амал, ҳолат ва ҳодисаеро ифода карда, калимаи тобеъ иҷроқунандаи амал, ҳолат ва ҳодисаро нишон медиҳад. Ин ҳама айбҳо ки гуфтам, битавон бурдан ва **айби пиронро** натавон бурдан [1,81]. Эй писар, чун зан хостӣ, **хурмати худро** неку дор [1,81].

Дар ин гуна ибораҳо калимаи асосӣ аз исмҳои маънӣ, амал, тақлидӣ овозӣ, чузъи тобеъ аз исми шахс, маънӣ ва исмҳои мураккаб ифода меёбанд: Аспи неку **марди некро** ҳар киммате, ки ниҳӣ, баргирад [1,77]. Ё фарзандони он **дӯсти худро** ва хешонро талаб кунад ва ба ҷои эшон некӣ кунад ва ҳар вақт ки ба зиёрати он дӯст равад, ҳасрате бихӯрад, ҳарчанд ки он на ӯ бувад [1,90].

Ибораҳои исмии изофии муносибати соҳибият дар «Қобунома». Ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати соҳибият дар «Қобунома»-и Унсуролмаолии Қайковус хеле серистеъмол аст. Дар ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати соҳибият ашё, муассиса ва ё шахсеро нишон медиҳад, ки он ба калимаи тобеъ тааллуқ дорад. Мисол: **пандҳои Нӯшервони одил, ҳаққи падар, илми силох, фарзи Худо, маънии ҳунару фазл, оҳангарони Рум, Фотимаи Захро, духтари дӯшиза ва монанди инҳо.**

Чӣ тавре ки аз мисолҳои боло аён гашт, ибораҳои ифодакунандаи муносибати соҳибият вобаста ба маънои

калимаҳо тобишҳои гуногунро ифода мекунанд: **1.Муносибати хешу таборӣ**. Гарчанде ки калимаи асосӣ ва тобеъ дар ин гуна ибораҳо шахс ё исми ҷондори ғайри шахсро нишон диҳад ҳам, аммо калимаи тобеъ бештар ба исми хос ифода меёбад.

Мисол: Чун **амири Хуросон** шуд, рӯзе ба майдон рафт, ки гӯй занад [1,62]. Чунон ки аз **ҷадди Шамсулмаолӣ** ҳикоят кунанд, ки вай марде буд саҳт қаттол [1,64]. -**Чаро духтари Дороро** ба занӣ накуни, ки бас хубрӯй аст [1,70]?

Илова бар ин ба исмҳои хоси ному насаб дар қолаби ибора вохӯрдем, ки чунин шакл доранд: **Аҳмади Фаригун, Абӯсаиди Абулхайр, Ҳусайни Алӣ**. Хоҷаи бузург **Абдураззоқ Аҳмад ибни Ҳасани Ҳуҷандии Алмаймандӣ** вазир буд андар омад [1,162].

Дар ҳикояте шунидам, ки ҷӯпони **Аҳмади Фаригун** рӯзи наврӯз пеши вай бирафт [1,80]... Чунон ки шайх **Абӯсаиди Абулхайр** гӯяд, ки одамиро аз ҷаҳор ҷиз ногузир бувад: аввал ноне, дувум хулқоне, сеюм вайроне, чорум ҷононе [1,55]. Чун **Ҳусайни Алӣ** бигузашт, ӯ бипурсид ва бидонисту гуфт:

- Ӯ дархӯри ман аст [1,88].

2. Соҳибият бо тобиши дастаҷамъӣ ва ҷамъиятӣ. Дар ин гуна ибораҳои исмӣ калимаи асосӣ бо исми шахс ва ашё ифода ёфта, калимаи тобеъ гурӯҳе ё ҷамъиятеро нишон медиҳад: **малики мулуки Аҷам, ранҷи мардумон, оинаи қасон, мардуми беҳунар, надимони ҷавон**.

Аз ин суханҳо андар ин вақт чанд сухани нағзу нуқтаҳои бадеъ ёд омад аз қавли Нушервони одил-**малики мулуки Аҷам** ва андар ин китоб ёд кардам то ту низ бихонӣ ва бидонӣ [1,32]... Агар хоҳӣ, ки ранҷи ту зоеъ набошад ба ҷои мардумон, **ранҷи мардумон** ба ҷои хеш зоеъ макун [1,33]. Агар хоҳӣ, ки зирак бошӣ, рӯйи хеш дар **оинаи қасон** бин [1,33].

Сохибияти шахсӣ. Калимаи асосӣ ашё, калимаи тобеъ шахсро нишон медиҳад: **сарои Муқла, хонаи мизбон, косаи мардум.**

Мисолҳо:

Дар **сарои Муқла** маҳбус бинишаст [1,48]. Ва чун дар **хонаи мизбон** равай, ҷое нишин, ки ҷои ту бошад [1,50]. Меҳмони фузул мабош ва ба нону **косаи мардум** тақарруб манамоӣ [1,50].

4. Ибораҳои исмии изофӣи муносибати мансубият

Ҷузъи тобеи ин хели ибораҳо исмҳои ҷондор ё узви бадани исми ҷондорро ифода карда, калимаи асосӣ яке аз узвҳои ҷузъи тобеъро нишон медиҳад. Ин гуна калимаҳо дар «Қобуснома»-и Кайковус хеле зиёд ба назар мерасад. Мисол: **дидори ҷашм, ҳавои дил, ҷашми кехтарӣ, забони хеш.**

Ҳочӣ Ҳасани Нисорӣ ин гурӯҳи ибораҳоро ибораҳои изофати ташбеҳӣ ва истиорӣ гуфтааст [7,84].... Мисолҳо: **Аз Худованд зиёни бисёре он касро зиёнмандтар дор, ки вайро дидори ҷашм зиёнманд бувад [1,33].** Агар хоҳӣ, ки аз пушаймони дароз эмин гардӣ, ба **ҳавои дил** кор макун [1,33]. Нодонтар аз он мардум набошад, ки яке аз кехтарӣ ба меҳтарӣ бирасида бошад, ҳамчунон ба сӯйи ӯ ба **ҷашми кехтарӣ** нигарад [1,35].

Чуноне ки ба мушоҳида расид дар «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус ибораҳои исмии изофӣ аз нигоҳи сохтор, ифода ва муносибатҳои грамматикӣ яке аз хелҳои серистеъмол маҳсуб ёфта, дар сохти нахвиёти асар нақши муҳимро адо карданд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе, 1968.-367с.
2. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён/ Б Камолиддинов..-Душанбе, 1986.-136с.
3. Мирзоев А. Наҳви забони тоҷикӣ/ А.Мирзоев, Н. Ниёзӣ,- Сталинобод, 1948.-234с
4. Ниёзмухаммадов Б. Забони адабии ҳозираи тоҷик/Б. Ниёзмухаммадов - Душанбе, 1970. -266с.
5. Ҳоҷаев Д. Синтаксис ва пунктуатсия/ Д.Ҳоҷаев.-Душанбе, 1991.-60с.
6. Рустамов Ш. Масъалаҳои забоншиносии тоҷик/Рустамов Ш.-Душанбе, 1967 – 167с.

Ибораҳои исмии изофӣ дар «Қобуснома»-и Ҳуснуллоҳи Қайқовус

Дар ин мақола шакли ва сохтори ибораҳои исмии изофӣ дар "Қобуснома" баррасӣ шудааст.

Қайқовус. Сохтор, ибора, изофа, иборати изофӣ, исм, шаклиро, асар, нахв, феъл, ҷумлаи яктаркиба, олимон.

Существительное изафетные словосочетание в «Кобуснома» Ҳуснуллоҳи Қайқовус

В этом статье рассматривается формирование и структура изафетной словосочетание существительных в «Кобуснома».

Ключевые слова: Изафетные словосочетания, глаголы, синтаксис, имена существительные.

The noun phrases of edding suffix in «Qobusnoma»'s of Husnuллоh Kaikovus The issue of formation and structure of izafet noun word combination chain of "Kobusnoma" is consider in the article.

In this article is discussed the formation and structure of izafet noun word combination chain of "Kobusnoma"

Key word: edding suffix of phrase, verbs, syntax, the noun.

Сведения об авторе: А.Давлатов – ассистент кафедрои таджикского языка РСТУ.

Ш. Рустамшо (ДДК ба номи Рӯдакӣ)

БАРҲЕ АЗ ВИЖАҒИҲОИ ЗАБОНИИ «ТАЪРИҲИ СИСТОН»

**Танҳо забон аст, ки дар ҳама давру
замон таърихи воқеа ва ростиҳои миллатро
дар ҳофизони ҳамаи ҷаҳон
Эмомалӣ Раҳмон**

Таҷрибаи таҳлил ва шинохти вазъи забони тоҷикӣ дар даврони гуногуни таърихӣ ин даст задан ва баррасӣ намудани маводҳои осори илмӣ ва адабии муҳаққиқону донишмандони асриҳои миёна ва афкори забоншиносии эшон барои илми забоншиносӣ ниҳоят муҳим мебошад. Баъди ба даст овардани Истиқлолият дар Тоҷикистон шумораи муҳаққиқон ба омӯзиш ва баррасии таърихи фарҳанг, забон ва осори илмӣ ва адабии гузаштагонӣ миллатамон беш аз пеш афзуда истодааст. Ҳангоми омӯзиши таърихи пурифтихори гузаштаамон боис мегардад, ки осори ҳар як донишманди пешинро ба риштаи таҳлил кашем, ҷунбиҳои илмӣ ва адабии ин нобиғаҳо то замони мо ба таври парешон ба дасти хонандагон расидааст. Ин сарчашмаҳо фарогири илмҳои забоншиносию

адабиётшиносӣ ва дигар илмҳо мебошад. Дар ин хусус забоншинос ва муҳаққиқи варзида, профессор Давлатбеки Хоҷа чунин менигорад: «Таърихи ташаккули таҳаввули илми забоншиносии тоҷик низ мисли адабиёту нақди он саҳифаҳои рангину пурчилое дорад. Ҳарчанд ки аз даврони қабл аз ислом барои равшан сохтани саҳифаҳои ин таърих маводи басанда дастрас нест, аммо ба асоси рисолаи дастурҳои забони арабӣ, ки бинобар шаҳодати сарчашмаҳои таърихӣ, аксаран тадвинкунандагонашон эронитаборон буданд ва маълумотҳои хеле асосноку қавие, ки дар рисолаҳои фалсафӣ, арӯз, қофия, мусиқӣ дар аҳди ислом ба забони тоҷикӣ таълиф шудаанд, метавонем итминони комил дошта бошем, ки илми забоншиносии мо решаҳои амиқи таърихӣ доштааст» [1, 11].

Яке аз сарчашмаҳои таърихӣ, ки дар инкишофи илми забоншиносии форсу тоҷик аз аввалин мавод маҳсуб мешавад, ин «Таърихи Систон» буда, бо ташаббус ва дастгирии бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2014 ба хатти кириллӣ интишор ёфт. Мавриди зикр аст, ки асари мазкур аз ҷониби донишмандон Муҳаммадҷусф Имомов ва Абдушуқри Абдусаттор баргардон шудааст.

Муаллифи «Таърихи Систон» аз дигар сарчашмаҳои таърихӣ, аз қабili «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ, Абӯлмуайяди Балхӣ, «Аҷоиби баҳру барр»-и Бушри Муқассам, «Ҷазоили Сиҷистон»-и Ҳилол Юсуфи Авқӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Китоби анбиё»-и Алӣ ибн Муҳаммади Табарӣ, «Сияр-ул-мулук»-и Абдуллоҳ ибн Мукаффаъ, «Китоби хироч»-и Қудома ибн Ҷаъфар, «Бундаҳишн»-и зардуштиён ва «Булдон ва манофеи он», «Бахтиёрнома» ва дигар китобҳои гаронарзиш, ки дар даврҳои аввали ислом таълиф ёфтаанд, ба таври фаровон истифода бурда, ва ҷо-ҷо низ барои тасдиқи фикр аз онҳо иқтибос овардаанд.

Мо дар ин мақола саъй мекунем вижагиҳои забонии ин асарро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳем. Яке аз

муҳимтарин арзишҳои пурқимати таърихии «Таърихи Систон» дар он аст, ки маводе, ки аз маъхазҳои қадим то ҳол боқӣ мондаанд ва теъдод аз онҳо аз байн рафтаанд дар бораи онҳо аз «Таърихи Систон» маълумот пайдо кардан мумкин аст. Муаллифон бо иқтибос аз маъхазҳои дар боло зикр ёфта, хосса «Китоби Гаршосб»-и Абӯлмуайяди Балхӣ ва дигаре «Ҷазоили Сичистон»-и Ҳилол Юсуфи Авқӣ барои тасдиқи фикри худ ба таври фаровон истифода намудаанд.

Дар бораи муаллифони ин сарчашмаи нодир андешаҳои мухталиф вучуд дорад. Ба андешаи зиёди муҳаққиқон «Таърихи Систон» аз тарафи се нафар таълиф шудааст. Забони қисмати асосии китоб содаю раван ва дур аз печидагию душворбаёнӣ аст. Барои тасдиқи фикр пораеро ҳамчун намуна аз ин китоб меорем: «... ва чун бар минбари ислом ба номи туркон хутба карданд, ибтидои меҳнати (яъне, ранҷу азоби) Систон он рӯз буд ва Систонро ханӯз ҳеҷ осебе нарасида буд то ин вақт. Ва андар ҷаҳон аз рӯзгори Яъқуб ва Амр ҳеҷ шаҳре ободонтар аз Систон набуд ва доруддавла гуфтандӣ Нимрӯзро то он рӯзгор, ки амири халафро аз Систон бибурданд ба хилоф, ки мардумон бар ӯ карданд, то диданд он ҷӣ диданд ва ханӯз мебинанд...» [2, 338].

Забони қисмати аввал ва нигориши муаллифи қисми аввали «Таърихи Систон»-ро донишманди эронӣ Забехуллои Сафо чунин маънидод намудааст: «бисёр сода ва табиӣ ва ин содагӣ ва наздикӣ ба табиат ва ғасоҳати нависанда ба ҳаддест, ки настри ӯро ҳамдӯши ғусаҳои бузурги қадим, монанди Балъамӣ кардааст ва агарчи ин китоб дар поёнии аҳди мавриди таҳқиқи мо нигориш ёфта, боз ҳам аз луғоти арабӣ ва таркиботи мушкили тозӣ ба нисбати бисёр зиёде ҳолист ва маъмулан аз калимоти содаи мустаъмал ва поре таркибот, ки ба маврид ва ғолибан аз забони арабӣ истеъмол мешавад, монанди: «Субҳоналлоҳи-л-азим, аъаззаллоҳ-ул-амира» ва амсоли онҳо, осори қуҳнагии забон ва калимоту таркибот аз баъзе мавриди китоб ба дараҷае машҳуд аст,

ки онро ба насри аҳди Сомонӣ ба шиддат наздик мекунад» [3, 632-633].

Ҳангоми мутолиа маълум мешавад, ки вожаю таъбирот ба монанди «амир», «адамаллоху мулкаху» ва ғайра дар қисмати дууму сеюми асар ба таври васеъ истифода шуда, аз қисмати якуми он ба кулӣ фарқ мекунад. Пас аз истифодаи чунин калимаю таркибҳо риштаи суҳан қанда шуда, ҳодисаҳои 17 сол норавшан боқӣ мемонад.

Пешвои миллат дар китоби тозанашири худ «Забони миллат–ҳастии миллат» вижагиҳои забони «Таърихи Систон»-ро чунин таҳлил намудааст: «Қобили зикр аст, ки дар «Таърихи Систон» бисёр калимаҳову таркибҳои асили забони мо, аз қабил «фародид наомадан» (яъне ба чашм нанамудан), «патёра» (офат), «бадаст» (ба арабӣ вачаб), «сайкӣ» (навӣ шароб, аслаш сеякӣ), «ошуфтан» («шаҳр биёшuft», яъне шаҳр ба шӯр омад), «торак» (фарқи сар; ин калима дар шакли «тор» ба маънии сар, боло «тори бом», «тори бора», «тори кӯх» дар аксари ғӯйишҳои тоҷикӣ имрӯз мавриди истифода қарор дорад), «омос» (ба арабӣ варам), «иди Гуспандкушон» (иди Қурбон), «донг» (шашяк) ва ғайра ба мушоҳида мерасанд, ки аксари онҳо дар дигар осори ин давр, аз ҷумла «Китоб-ут-тафҳим»-и Берунӣ ба назар мерасанд. [4, 338].

Ҳамчунин дар идомаи суҳан муаллиф нақши донишмандон ва орифони давр, махсусан Абӯрайҳони Беруниро, ки яке аз бузургтарин устодони забони форсӣ–тоҷикист, зикр менамояд: «Дар аҳди Ғазнавиён таълифи осори риёзию нучум ва ҷуғрофияи риёзӣ ривочу равнақи бештар пайдо кард, ки бештари ин осор ба қалами яке аз бузургтарин устодони забони тоҷикӣ дар илм Абӯрайҳони Берунӣ тааллуқ дорад» [5, 339].

Дар асар ҷамъбандии исмҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ чунин сурат гирифтаанд: «...**шуаро** ба шарафи ё шеърҳои арабӣ гуфтанд: «Оллоҳ **шаҳриён** ва **рустоиён**ро бо салтанати

Яъкуби қобил ва қодир шарафёб гардонид...». Дар ҷумлаи дигар шакли ҷамъбании арабӣ дар ҷунин шакл оварда шудааст, ки дар забони тоҷикӣ ба воситаи пасванди **–ҳо** роҳҳо (масолик) ва мамлакатҳо (мамолик) ифода мешавад: «Ва ин ҳикоят ба ҷандин китоб ёд карда омадааст, яке ба «Аҳбори Систон» ва дигар Абдуллоҳ ибни ал-Муқаффаъ андар китоби «Сияри мулуки Аҷам», боз ғӯянд ва Абулфараҷи Қуддома ибни Ҷаъфар ибни Қуддома ал-Бағдодӣ андар «Китоби хироч» ба боби **масолик** ва **мамолик** боз ғӯяд» [6, 23-24].

Гузашта аз ин, «Таърихи Систон» яке аз маъхазҳои арзишманд барои таҳқиқи забони адабии форсии дарӣ ва вазъи он дар қарнҳои IX-XI ҳисобида мешавад. Дар сабки нигориши ин китоб осори саъӣ муаллифи он барои нигоҳ доштани асолат ва назофати забони форсии дарӣ ва парҳез аз алфозу таъбироти арабӣ мушоҳида мешавад. Инчунин, саъю талоши муаллифон дар нигоҳ доштани асолати форсии забони китоб аз таъкиди ҳудӣ ӯ: «аммо шартӣ мо андар ин китоб порсӣ аст, магар ҷое, ки андар монем ва порсӣ ёфта нашавад», низ возеҳ мегардад. Аз ин ҷост, ки муаллифи китоб саъӣ кардааст, аз алфозу таъбироти арабӣ дар ҳолатҳои зарурӣ ва пайдо нашудани муродифоти форсии онҳо истифода намояд ва ҳам аз истифодаи калимаҳои ғайримаъмули форсӣ, ки барои оммаи хонандагонӣ он замон ноошно будаанд, худдорӣ кунад. Шояд ин равиши муаллиф аз он сабаб ҳам бошад, ки «нависандагонӣ кутуби таърихӣ дар қадимулайём саъӣ будаанд, ки ҷунин бинависанд, ки ҳамаи мардум тавонанд хонд ва донист» [7, 14].

«Таърихи Систон» дар таҳқиқи забон ва услуби нигориши насри содаи тарассул, ки онро «наси мурсал» ва «наси мутарассилон» низ меноманд, аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд, зеро забон ва тарзи баёни он «дар содагӣ ва эҷоз мунҳасир ба фард аст ва аз истеъмоли мутародифот, ки умдаи шеваи мутарассилони форсист, барканор аст, дар кӯтоҳии ҷумлаҳо ба ҳеҷ як аз кутуби форсӣ шабоҳат надорад ва дар ин санъати ширину латиф мунфарид аст ва

ба ҳадде дар наёвардани калимоти мутародиф ва мукаррар ва эроди чумалоти кӯтоҳ саъй дошта, ки ҳар гоҳ ба қоидаи нуктагузории имрӯз чумлаҳо аз ҳам тафқиқ намешуд. Аз ин хотир, ин асар на танҳо барои адабиётшиносон дар таҳқиқи шеърӯ адаби форсии асрҳои IX-XI маъхазӣ муҳим ҳисоб меёбад, балки барои забоншиносон низ барои омӯхтани вазъи забони адабии форсии дарӣ дар ин давра маводи гаронбаҳо дода метавонад.

Мавриди зикр аст, ки дар асар аз осори шоироне, ки бо забони арабӣ шеър эҷод мекарданд қайдҳо низ вучуд доранд. Яке аз онҳо шоира Абӯ Нувос (742–қариб 812), ки шеърхояшро дар дарбори Ҳорунарашид ба забони арабӣ эҷод кардааст ва лексикаи забони форсиро дар шеърхояш тариқи ҳазломез истифода намудааст.

Дар баробари арзиши бузурги забоншиносӣ доштан «Таърихи Систон» инчунин барои адабиётшиносон низ маводи ҷолибро дода метавонад. «Таърихи Систон» дар баробари дигар сарчашмаҳои таърихӣ бо маводи ҷолиб ва нодири худ ба кулӣ фарқ менамоянд. Барои тадқиқ ва омӯзиши маводи бадеии асар барои муҳаққиқони адабиётшинос маъхазӣ муътабар хоҳад буд. Масалан, яке аз шоироне, ки бо номи Абӯлхусайни Хориҷӣ маълум аст, бо байти ягонааш дар «Таърихи Систон» зикр шудааст, ки он чунин аст:

Фоле бикунам риши туро ё расул,

Ришат биканад Мокон пок аз усул.

Дар ин ёдгории хаттии форсӣ-тоҷикӣ танҳо 1440 ном (исми хос) ба қайд гирифта шудааст ва умед аст, ки таҳлилу тадқиқи минбаъдаи онҳо метавонад барои инкишофи бахши номшиносии (ономастикаи) тоҷик мусоидат намояд. Ҳамчунин барои инкишофи илми забоншиносӣ бавижа қисматҳои ономастика – антропонимия, топонимия, гидронимия ва таҳлилу тадқиқ намудани онҳо маводи ҷолиб дода метавонад. Дар охири китоб феҳристи номи маҳалҳо, номи афрод ва матолиб ҷой дода шудааст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки «Таърихи Систон» дар ифшо намудани афкори забоншиносии донишмандони ин давр маводи ҷолибро дода метавонад. Ҳамчунин барои ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ин асар бисёр манфиатовар аст.

Хулоса, забони «Таърихи Систон» дар қатори дигар осори насрии ин аҳд, “Тафсири Қуръон” ва осори дигари таърихӣ илмию ахлоқӣ, “Донишнома”-и Майсарӣ, “Ҳудуд-ул-олам”, “Рисолаи истихроҷ” ва “Шуморнома”-и Муҳаммад Айюби Табарӣ, “Ҳидоят-ул-мутааллимин фй-т-тибб”-и Абӯбақри Аҳавайнии Бухорӣ, “Таърихи Систон”, “Китоб-ул-абния”-и Муваффақи Ҳиравӣ, “Синдбоднома” ва ғайра бо забони содаю равони форсӣ–тоҷикии дур аз тақаллуфу печидагифторӣ таълиф ва ё аз забонҳои арабӣ ё форсии миёна тарҷума гардидааст.

Ҳамин тариқ, сухани худро бо иқтибос аз китоби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат–ҳастии миллат» анҷом мебахшем: «Умедворем, ки забони модарии мо бо собиқаи ҳазорсолаи илмии худ ва саъю кӯшиши пайвастаи донишмандону алоқамандони дӯстдори он аз ин имтиҳоноти ҷиддӣ низ сарбаландона мегузарад».

Рӯйхати адабиёт:

1. Ҳочаев Д. Гуфтори нақӯ нағардад кӯхан. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011.- саҳ.11;
2. Эмомалӣ Раҳмон, Забони миллат–ҳастии миллат. – Душанбе, «Эр-граф», 2016, саҳ.338.
3. Забехуллоҳи Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони порсӣ. Ҷ. 1. Аз оғози аҳди исломӣ то давраи Салҷуқӣ. Чопи понздаҳум. – Техрон, 1378 х. ш.
4. Эмомалӣ Раҳмон, Забони миллат–ҳастии миллат. – Душанбе, «Эр-граф», 2016, саҳ.338;
5. Эмомалӣ Раҳмон, Забони миллат–ҳастии миллат. – Душанбе, «Эр-граф», 2016, саҳ.339;
6. М.Имомов., А.Абдусаттор, Таърихи Систон, Душанбе: Бухоро, 2014, саҳ.23-24.

Бархе аз вижагиҳои забони «таърихи систон»

Дар мақола вижагиҳои ёдгории хатии асрҳои IX-XII – «Таърихи Систон» аз мавқеи забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ба андешаи муаллиф, тадқиқи забоншиносии ёдгориҳои қадимаи хаттӣ ба тариқи мусбат барои рушди забоншиносии мусоидат мекунад. Асари таърихӣ-ҷуғрофӣ ва фарҳангӣ-динии «Таърихи Систон» ёдгории қадимаи хаттӣ буда, ба монанди «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, «Худуд-ул-олам», «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ ва ҷанде дигар, ки ба забони форсӣ-тоҷикӣ таълиф гаштаанд, аҳамияту арзиш дорад.

Тарике ки муаллифи мақола зикр мекунад, ёдгории хаттии маъзур сарчашмаи муътамади забоншиносии фарҳангӣ-адабӣ буда, арзишу аҳамияти муайяне барои муаррихон, ҷуғрофидонҳо, адабиётшиносон ва забоншиносон дошта метавонад. Ҳамчунин вижагиҳои забоншиносӣ ва тадқиқи таҳлил намудани маводи ономастикии ин ёдгории хаттӣ метавонад ба баъзе масъалаҳои норавшани таърихи забони тоҷикӣ равшанӣ андозад.

Калидвожаҳо: таърих, ҷуғрофия, забоншиносии, ёдгории хаттӣ, фарҳанг, ниёгон, номи шахсон, сарчашма, адабиёт, муҳаққиқон, шеър, таҳлил, муътамад.

Некоторые языковые особенности «Таърихи Систан» («История Систана»)

В статье рассматриваются особенности письменного памятника IX-XII вв. «Таърихи Систон» (История Систана) с историко-географической и лингвистической точки зрения. По мнению автора, лингвистическое исследование древних письменных памятников позитивно содействует развитию лингвистики. Историко-географическое и культурно-религиозное произведение «Таърихи Систон» является древним письменным памятником и имеет такое же значение как и «История Табарӣ» Балъами («Таърихи Табарӣ»-и Балъами), «Границы мира с Востока до Запада» («Худуд-ул-олам мин ал-Машрик илал Мағриб»), «Зайн-ул-ахбор» Гардези и им подобные, сочиненные на персидско-таджикском языке.

Как отмечает автор статьи, данный письменный памятник являясь древним достоверным историко-географическим, лингвистическим и культурно-литературным источником, представляет определенную значимость как для историков, географов, литераторов, так и лингвистов. Также ономастическое исследование данного письменного памятника может пролить свет на некоторые неясные вопросы истории таджикского литературного языка.

Ключевые слова: история, география, лингвистика, письменный памятник, культура, предки, имена личностей, источник, литература, исследователи, стихотворение, анализ, достоверный.

Some language features of "Taъrihi Sistana" (History of Siston)

The article discusses the features of written monument of IX-XII centuries - "Tarikhi Siston" (History of Siston) with historical and geographical and linguistic point of view. According to the author, the linguistic study of ancient written records positively contributes to the development of linguistics. Historical and geographical and cultural-religious work "TarihiSiston" is an ancient monument in writing and has the same meaning as "History of Tabari" Bal'ami (Bal'ami's "Tarihi Tabari"), "The boundaries of the world from the East to the West", ("Hudud-ul-olam min AlMashriq IlalMaghrib"), Gardezi's "Zain-ul-Akhbor" and their analogy, composed in the Persian-Tajik languages. As notes the author of the article, the oldest written monument being authentic historical and geographical, linguistic and literary cultural-source represents a certain value for historians, geographers, writers and linguists. Especially onomastic research of the written monument may shed light on some obscure questions of history of the Tajik language.

Keywords: history, geography, linguistics, written monument, culture, ancestors, names of persons, source literature, researchers, poem, analysis, credible.

Сведение об авторе: Ш. Рустамшо - ассистент кафедры таджикского языка КГУ имени Рудаки.

МУНДАРИҶА

Манбаъҳои шаклгирӣ ва рушди таърихи афкори забоншиносии тоҷик	
Ҳоҷаев	Д.
.....	3
Мухаққиқи таърихи афкори забоншиносӣ	
Офаридаев	Н.
.....	29
Усулҳои ислоҳи тарзҳои ғалати баён аз назари муаллифи як донишномаи қарни XVIII	
Ҳасанов	А.
.....	32
Назаре ба забоншиносии матн ва афкори забоншиносии тоҷик	
Мухторов	З.
.....	39
Назаре ба таърихи фарҳангшиносии тарҷумавии тоҷик	
Шокиров Т.С.	50
Забони миллатофар	
Мирбобоев	А.
.....	60
Забоншиносии «фаромӯшшудаи» тоҷик	
Алимӣ Ҷ.	68
Шарҳи як байти Рӯдакӣ	
Бобо-Назар	Ғафор
.....	75
Составление персидских грамматик в России конца XIX века	

Шарифова	Ф.Х.
.....81	
Хусусиятҳои фарҳангшиносии давраи форсии нав ё форсии дарӣ	
Мамадназаров	А.
.....98	
Истилоҳоти дини насронӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим	
Фирдавсӣ	
Қосимов	О.
.....110	
Маъноӣ чанде аз ҳарфҳои арабӣ ва шарҳи баъзе истилоҳоти	
забоншиносӣ дар ғазалиёти Ҷалолуддини Балхӣ ва Камоли	
Хуҷандӣ	
Саломов	М.
.....118	
Саҳми профессор Давлатбек Хоҷаев дар таҳқиқи афкори	
забоншиносии тоҷик	
Наризикул	М.,
Низомов	М.
.....127	
Сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал дар забони тоҷикӣ	
Абдурахмонова	М.А.
.....138	
Вожаи «дурафш» дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ	
Ҳалимова	
С.....145	
Марзҳои маъноии чанд феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони	
Ҷомӣ	
Гулназарова	Ж.
.....161	
Шарҳи баъзе топонимҳо дар фарҳангҳои тафсирии	
Ҳомидов	Д.
.....173	
Тавзеҳи чанд топоними «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	
Тураев Б.Б.181	
Мавқеъ ва қорбасти сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	

Камолов	Х.М.
.....188	
Корбурди пайвандакҳо ба вазифаи ҳиссачаҳо (дар осори садаҳои X-XII)	
Қўрғонов	3.
.....198	
Баъзе қайдҳои Шамси Қайси Розӣ оид ба феъл	
Қурбонов	Н.Ф.
.....204	
Шарҳи баъзе истилоҳоти фанӣ ва тасҳеҳи вожаҳо дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалихони Мучмалӣ	
Додаров	О.М.
.....211	
Масъалаи ҷамъи мукассар дар таҳқиқоти забоншиносӣ	
Раҳмонов	Б.Н.
.....221	
Оид ба баъзе вижагиҳои таҳияи луғати басомади «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ	
Ниёзбоқиев	О.С.
.....229	
Шарҳи калимасозӣ дар "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ"	
Амлоев А.Я., Қурбонов Н.	Ф.
.....236	
Ибораҳои исмии изофӣ дар «Қобуснома»-и Унсурӯлмаолии Қайковус	
Давлатов	А.
.....250	
Бархе аз вижагиҳои забони «Таърихи Систон»	
Рустамшо	
Ш.....256	